

Rijksoverheid

AANPAK

Waterveiligheid + Ruimtelijke Kwaliteit

Een handreiking voor Rijk en regio om waterveiligheidsopgaven
met ruimtelijke kwaliteit te realiseren

December 2025

HWBP en MooiNL

Deze handreiking biedt concrete inrichtingsconcepten, kansrijke instrumenten en inspirerende praktijkvoorbeelden. Wij beogen dat deze aanpak inspireert tot verdere samenwerking, ook met andere partners. Daarnaast hopen we dat de aanpak genoeg concrete handvatten biedt om keuzes te maken die maatschappelijke waarde toevoegen, voor nu, straks en later.

Deze aanpak Waterveiligheid en Ruimtelijke Kwaliteit is ontstaan uit de samenwerking tussen de afdeling Ruimtelijk Ontwerp en Advies van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en het Hoogwaterbeschermingsprogramma als alliantie van 21 Waterschappen en Rijkswaterstaat.

VOORWOORD - David van Raalten Programmadirecteur Hoogwaterbeschermingsprogramma

De dijk staat midden in de samenleving: dijken beschermen en tekenen onze omgeving. Veel waterkeringen liggen in gebieden waar de ruimte beperkt is. Buitendijks ligt vaak beschermde natuur en binnendijks liggen landbouwgebieden en bebouwing. De impact van een dijkversterking is dan ook vaak groot. We zien dat de ruimte die we nodig hebben voor waterveiligheid in de toekomst zal toenemen. Projecten worden daarom steeds moeilijker inpasbaar. We willen als we klaar zijn met het versterken van een dijk het gebied graag veiliger, mooi en toekomstbestendig achterlaten. Het inpassen van die elementen is een puzzel die we graag samen leggen met MooiNL.

In deze aanpak brengen we water en ruimte dicht bij elkaar. We willen dijken maken die de samenleving meer bieden dan alleen waterveiligheid. We streven naar dijken die passen in de omgeving, waarde toevoegen aan het landschap, aan de natuur en aan de leefomgeving van Nederlanders. Dat vraagt om samenwerking over grenzen heen: tussen disciplines, tussen programma's en tussen mensen. Natuurlijk zijn er al goede voorbeelden, maar dat is nog niet vanzelfsprekend. We willen uit die pioniersfase komen en van deze manier van werken de standaard maken.

Alleen door tijdig samen te werken en onze kennis te bundelen, kunnen we oplossingen realiseren die niet alleen bescherming bieden, maar ook bijdragen aan een mooi en leefbaar Nederland, vandaag én voor de generaties na ons.

VOORWOORD - Paola Huijding Afdelingshoofd Ruimtelijk Ontwerp en Advies, Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening

Deze handreiking is onderdeel van de MooiNL-handreikingen die worden aangeboden op Ruimtelijkeordening.nl, vanuit de ambitie om ruimtelijke kwaliteit te borgen en bevorderen in ruimtelijke opgaven op alle schaalniveaus.

De ruimte in Nederland is schaars, en de opgaven zijn groot. Dat vraagt om keuzes die recht doen aan het landschap, aan de mensen die er wonen, en aan de generaties die na ons komen. Hiertoe zoeken we naar samenhang tussen opgaven, en goed overwogen keuzes voor bescherming van Nederland tegen hoogwater met aandacht voor de gebruikswaarde, toekomstwaarde en belevingswaarde.

In de ontwerp-Nota ruimte staan drie leidende principes centraal: meervoudig ruimtegebruik, gebiedskenmerken centraal en het voorkomen van het doorschuiven van problemen naar volgende generaties. Deze Aanpak Waterveiligheid en Ruimtelijke kwaliteit verbindt deze nationale principes met gebiedsgerichte planvorming en uitvoering van lokale projecten. Via de inzet van ontwerpend onderzoek als leidende methode voor een kwaliteitsaanpak in alle fasen van het werk – van beleid tot uitvoering. Ruimte voor de Rivier zien we hierbij als voorbeeld stellende aanpak.

Samen met het Hoogwaterbeschermingsprogramma willen we laten zien dat het aangaan van wateropgaven met aandacht voor kwaliteit zowel noodzakelijk als inspirerend is. Door samen te werken en elkaars kennis te benutten, kunnen we slimme oplossingen realiseren die meerwaarde bieden voor mens, natuur en economie. Zo bouwen we stap voor stap aan een toekomstbestendig Nederland, waarin water, bodem en ruimte elkaar versterken.

Samenvatting

1. URGENTIE: RUIMTEGEBREK EN VERSNIPPERING

Ruimte in Nederland is schaars. Tegelijkertijd is er steeds meer ruimte nodig voor waterveiligheid. De komende decennia worden honderden kilometers dijken versterkt, terwijl ook ruimte nodig is voor klimaatadaptatie, natuurherstel, woningbouw, energie, landbouw en infrastructuur. Dijkversterkingen zitten geregeld “klem” tussen andere claims op de ruimte, wat leidt tot suboptimale oplossingen, vertraging en hoge kosten.

Ook de samenwerking aan waterveiligheidsopgaven kan beter.

De belangrijkste waterprogramma's – Hoogwaterbeschermingsprogramma (HWBP), Ruimte voor de Rivier 2.0 (RvdR2.0) en Programmatische Aanpak Grote Wateren (PAGW) – zijn sectoraal georganiseerd met een eigen tempo, financiering en planning. Hoewel er gedeelde ambities zijn, komen die onvoldoende tot uitdrukking in geïntegreerde maatregelen op gebieds- en lokaal niveau. De samenwerking aan wateropgaven op gebiedsniveau is niet goed geregeld. Kansen voor synergie gaan verloren en projecten lopen het risico op lock-ins: keuzes die toekomstige oplossingen blokkeren of moeilijk uitvoerbaar maken.

Het maatschappelijk doel uit de Omgevingswet luidt: *‘het bereiken en in stand houden van een veilige en gezonde fysieke leefomgeving en een goede omgevingskwaliteit’*. Ruimtelijke kwaliteit is de ruimtelijke dimensie van omgevingskwaliteit en ontstaat wanneer er synergie gevonden wordt tussen de herkomstwaarde, gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde van een plek.

Deze aanpak richt zich op het samenbrengen van waterveiligheid en ruimtelijke kwaliteit en de samenwerking die daarvoor nodig is. Die samenwerking gaat over grenzen heen: tussen vakdisciplines, tussen programma's en tussen mensen. De aanpak is ontstaan na het bestuderen van een aantal goede voorbeelden en het voeren van de dialoog over water en ruimte in een serie ateliers en gesprekken.

De aanpak bestaat uit aanbevelingen die gericht zijn aan verschillende betrokken partijen, waaronder het Rijk, waterschappen en provincies. Wanneer iedereen die aan de wateropgaven werkt een deel van deze aanpak oppakt en op de juiste manier doorgeeft, als een estafettestokje, binnen het systeem, realiseren we uiteindelijk projecten met ruimtelijke kwaliteit. Deze aanpak is dus niet bedoeld voor één specifieke partij of discipline. We roepen Rijk en regio op om hier gezamenlijk mee aan de slag te gaan. Per aanbeveling geven we aan wie het stokje op zou moeten pakken.

2. OPBOUW AANPAK: WATERVEILIGHEID OP VERSCHILLENDE SCHAALNIVEAUS

In de aanpak worden drie schaalniveaus onderscheiden, ieder met een eigen rol ten aanzien van de waterveiligheidsopgave in Nederland. Elk niveau kent eigen uitdagingen, doelgroepen en eigen aanbevelingen. Het gezamenlijk verhaal over Nederland als delta gaat over waarden en omvat de drie schaalniveaus.

Het gezamenlijk verhaal: Nederland als delta

Het leven met water en het werken aan waterveiligheid zijn verweven met onze identiteit in Nederland en staat in een lange traditie. Dit schaalniveau is eigenlijk geen schaalniveau, maar een omvattend verhaal dat gaat over gedeelde waarden. Met gedeelde waarden die je op elk schaalniveau omarmt en vertaalt in wijzen van denken, doen en organiseren kun je samenwerken aan waterveiligheid met ruimtelijke kwaliteit. De waarden die als principes meegegeven worden door alle niveaus zijn water en bodem als basis, meervoudig ruimtegebruik, gebiedskenmerken centraal en zoveel mogelijk voorkomen van afwentelen. Dit verhaal is bedoeld om iedereen die werkt aan de waterveiligheidsopgave in Nederland met elkaar te verbinden. De aanbevelingen uit dit hoofdstuk dragen bij aan alle andere schaalniveaus (zie hoofdstuk 2.1).

Nationaal niveau: Hoofdsysteem en programma's

Via de nationale waterprogramma's werken Rijk en regio samen aan de waterveiligheid en andere wateropgaven in Nederland. De aanbevelingen op dit schaalniveau richten zich op iedereen die aan deze programma's werkt (zie hoofdstuk 2.2).

Gebiedsniveau: Sleutelregio's en deelgebieden

Op het gebiedsniveau worden programma's concreter en komen opgaven samen. Beleid, programma's en uitvoering komen hier samen. De aanbevelingen op dit niveau richten zich op waterschappen, provincies en gebiedsregisseurs, maar ook op iedereen die in gebieden werkt vanuit het nationale of lokale schaalniveau (zie hoofdstuk 2.3).

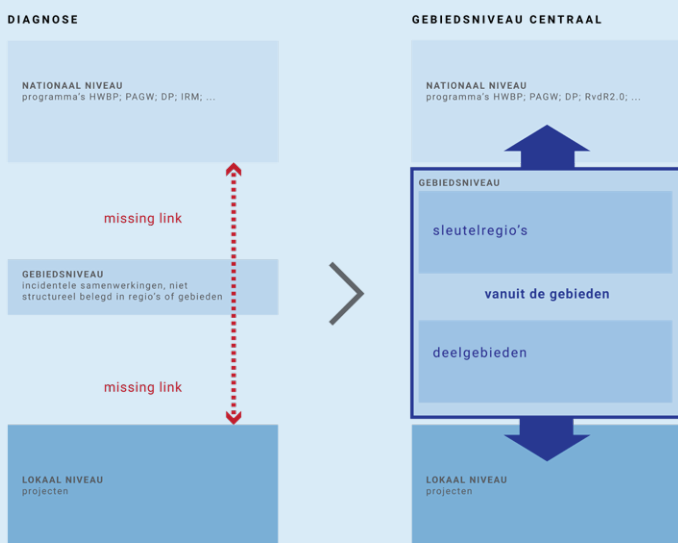
Lokaal niveau: Uitvoeringsprojecten

Hier worden projecten gerealiseerd en krijgen ze een plek in het landschap. De aanbevelingen zijn bedoeld voor alle dijkwerkers die aan uitvoeringsprojecten werken. Op dit schaalniveau zijn ook aanbevelingen opgenomen voor het HWBP om de Roadmap Duurzaam HWBP te concretiseren en aan te vullen. (zie hoofdstuk 2.4)

3. WAT KAN BETER? ESSENTIE VAN DE DIAGNOSE

Ondanks een eeuwenoude traditie van bouwen met water zijn waterveiligheid en ruimtelijke ordening elkaar kwijtgeraakt. Inmiddels is er weer nadrukkelijk aandacht voor ruimtelijke ordening en water & bodem als basis. Dit moet nog wel doorwerken in de uitvoeringspraktijk.

De verbinding en afstemming tussen de verschillende schaalniveaus kan beter. Met name het gebiedsniveau staat nog in de kinderschoenen en moet worden versterkt om de uitvoerbaarheid van lokale projecten doelmatiger te maken en zo meer maatschappelijke waarde te realiseren.

4. HOE KAN HET BETER? KERNAANBEVELINGEN DIE OP ELK SCHAALNIVEAU VERDER UITGEWERKT ZIJN

Omarm de drie leidende principes uit de Ontwerp-Nota Ruimte

Neem water en bodem als basis voor ruimtelijke keuzes en omarm de drie leidende principes - meervoudig ruimtegebruik, gebiedskenmerken centraal en zoveel mogelijk voorkomen van afwentelen - uit de (ontwerp) Nota Ruimte.

Deze gedeelde waarden vormen de basis voor het werken aan waterveiligheidsopgaven met ruimtelijke kwaliteit op elk schaalniveau. Breng de principes in dialoog met alle relevante partners. Concretiseer ze bij iedere stap en vul ze aan met gebiedseigen principes waar nodig. Geef de principes door als een estafettestokje tot en met beheer en gebruik.

Werk samen op elk schaalniveau

Werk samen op elk schaalniveau en zorg ook voor verbinding tussen de niveaus. Breng mensen in positie die een verbindende en integrerende rol hebben, zoals sleutelfiguren bij waterschappen en uitvoeringsprogramma's die de laag tussen gebiedsniveau en nationaal niveau kunnen overbruggen. Deze integratoren zijn ook nodig om lokale en gebiedsniveaus met elkaar te verbinden en zo de samenwerking te versterken.

Benut ontwerp onderzoek

Ontwerp onderzoek werkt als verbinder tussen, en versneller tussen alle schaalniveaus en fasen van het proces. Technisch is vrijwel alles mogelijk, maar hoe bepalen we gezamenlijk waar we op inzetten? De zogenoemde "werkplaatsen" bieden de ruimte voor experts uit betrokken overheden om over de grenzen van de eigen organisatie samen te werken aan slimme en doelmatige oplossingen, die anders niet in beeld zouden kunnen komen.

Breng focus aan in de samenwerking

Samenwerken tussen water en ruimte werkt als er een gezamenlijke focus is. Bepaal de mate van integraliteit die nodig is voor een opgave zoals een dijkversterking en bepaal waar en wanneer extra samenwerking meerwaarde oplevert.

5. DIAGNOSE EN AANBEVELINGEN PER SCHAALNIVEAU

Op nationaal schaalniveau werken sectorale programma's voor een groot deel in dezelfde gebieden met inhoudelijke raakvlakken, maar op verschillende tempo's. In uitvoering is het HWBP het verste, PAGW volgt. RvdR 2.0 is een beleidsvoorbereidend programma. Er is nog onvoldoende afstemming, maar er wordt gewerkt aan het bereiken van meer synergie.

We roepen RvdR 2.0, PAGW en HWBP op om de samenwerking te versterken met als doel meer synergie te bereiken in de uitvoering. We vragen het Ministerie van VRO om een serie nationale werkplaatsen te organiseren waarin het Deltaprogramma (DP), Nationaal Water Programma (NWP), HWBP, PAGW en RvdR2.0 de programma's op elkaar af kunnen stemmen en om de leidende principes te verankeren, concretiseren en aan te vullen in de (uitvoerings)programma's. Deze samenwerking kan vormgeven aan het verbinden van water en ruimte. Geef deze samenwerking de opdracht om sleutelgebieden te identificeren waar extra samenwerking binnen het Rijk en tussen Rijk en regio nodig is, omdat hier veel grote water-, natuur- en andere ruimte vragende opgaven samenkomen of complexe vraagstukken spelen.

Op gebiedsniveau worden nog te vaak barrières ervaren voor het verbinden van ruimte en water." De mate waarin is sterk afhankelijk van regionale/organisatie-technische factoren. Dit contrast uit zich in het feit dat er gelukkig wel koplopers zijn waarvan wij kunnen leren hoe het wel kan. Of eigenlijk, zou moeten zijn.. Waterveiligheid is nu vooral georganiseerd op nationaal en lokaal niveau. Het werken aan waterveiligheid in de gebieden is nog onvoldoende georganiseerd. Er zijn al goede initiatieven, maar dit zijn koplopers die tegen veel obstakels aanlopen, doordat dit om een andere werkwijze (dan de reguliere) vraagt.

We adviseren het HWBP om samen met de waterschappen en provincies te bepalen waar extra samenwerking nodig is binnen een regio en/of tussen regio en Rijk, omdat hier veel grote water- en natuur- en andere ruimte vragende opgaven samenkomen of complexe vraagstukken spelen.

We vragen waterschappen en provincies om dit (zo nodig) bestuurlijk vast te leggen. Daarvoor kunnen bijvoorbeeld de ruimtelijke arrangementen tussen Rijk en provincie benut worden.

We roepen waterschappen op om bestaande werkplaatsen op gebiedsniveau te benutten om waterveiligheid te verbinden aan andere opgaven. In het geval dat de HWBP-opgave al geprogrammeerd is op het HWBP-programma, organiseer dan zo nodig werkplaatsen om de omgevingscope te bepalen samen met relevante omgevingspartners (integrale scopebepaling). Dit bepaalt de mate van integraliteit: inpassing, meervoudige inrichting of gebiedsontwikkeling. Maak als onderdeel van de werkplaatsen, de leidende principes gebiedsspecifiek en vul aan met principes vanuit het gebied.

Op lokaal niveau worden uitvoeringsprojecten op dit moment belast met een instabiele (omgevings)scope. Dit leidt soms tot gemiste kansen, een suboptimaal planproces en een uitvoering die wellicht meer had kunnen opleveren. Er zijn al initiatieven die laten zien dat dit anders kan. Dit zijn echter koplopers, die nog tegen veel obstakels oplopen.

We vragen waterschappen om aanvullend op de technische scope de daarbij behorende omgevingscope te bepalen, als dit nog niet gedaan is op gebiedsniveau, voordat het project met een concrete verkenning in het kader van HWBP start. Bepaal, afhankelijk van de mate van integraliteit, of een voorverkenning met integrale scopebepaling nodig is in het kader van HWBP of een MIRT-onderzoek. Dit met als doel om de raakvlakken met wat er in de omgeving aan opgaven speelt, voldoende in beeld te krijgen en te bepalen hoe daar in het dijkversterkingsproject het beste mee omgegaan kan worden. Zorg daarbij dat op bestuurlijk niveau afspraken gemaakt worden over wat de mate van integraliteit betekent voor de projectopdracht.

Dijkversterkingsprojecten liggen in of nabij beschermde natuurgebieden, bebouwing en landbouwgronden. Dat maakt de speelruimte voor oplossingen klein en leidt vaak tot complexe en dure ingrepen, die op termijn soms moeilijk uitbreidbaar zijn. Ontwerpend onderzoek wordt nog onvoldoende benut om slimme, doelmatige en toekomstgerichte ingrepen te ontwerpen.

We roepen IPM-teams (van HWBP-projecten) op om te zorgen voor een optimale samenwerking tussen ruimtelijk ontwerp en technisch ontwerp. Zorg dat een integraal ontwerpproces doorlopen wordt in alle projectfasen en zorg voor een ontvangende opdrachtgever met mandaat. Benut de gebiedseigen, leidende principes als kader voor het ontwerp. Maak ruimtelijke kwaliteit expliciet en geef kwaliteitsdoelen uit de projectopdracht als een estafettestokje door in elke fase van het ontwerpproces.

De kennisdeling en -ontwikkeling van ruimtelijke kwaliteit op lokaal niveau kan op een aantal punten versterkt worden.

We adviseren het HWBP om in de Roadmap Duurzaam HWBP in iedere fase niet alleen expliciet te maken wat het projectteam kan doen om ruimtelijke kwaliteit te borgen, maar voeg hier advies aan toe over welke producten daarvoor essentieel zijn.

Voeg de fase beheer en gebruik toe aan de Roadmap om daarmee het bereiken van ruimtelijke kwaliteitsdoelen te borgen. Ook is het advies om afspraken hierover te verankeren in het Opleveringsdocument.

De samenwerking op de verschillende niveaus en tussen de niveaus kan beter. Dat geldt ook voor de uitwisseling van kennis en ervaring. Neem het “gebiedsniveau en lokale niveau” van deze aanpak op als onderdeel van het opleidingsprogramma van de Dijkwerkers-academie.

HWBP, PAGW en RvdR2.0 kunnen hierin een belangrijke rol spelen. Zorg voor kennisdeling op alle niveaus, sluit daarbij aan bij bestaande activiteiten van community's (o.a. CoP HWBP-PAGW, CoP Duurzame Dijkwerkers, de Landelijke PAGW-dagen en de Dijkwerkersdagen). Maak voor de programma's HWBP, RvdR2.0 en PAGW een gezamenlijke, interactieve en te actualiseren tool voor kennisdeling. Breid bijvoorbeeld de Roadmap Duurzaam HWBP hiervoor uit.

Voortgangsbewaking op, en evaluatie van, het bereiken van kwaliteitsdoelen op programmaniveau is in het HWBP nog onvolgende. PAGW en RvdR2.0 hebben op dit vlak nog geen voortgangsbewaking en evaluatie.

We adviseren het HWBP om de doorwerking van ruimtelijke kwaliteit in de uitvoeringsprojecten van HWBP te monitoren. Bekijk of dit mogelijk is in lijn met het Dashboard Duurzaam HWBP en verken of RvdR2.0 en PAGW kunnen aansluiten bij deze monitoring.

TOT SLOT

De waterveiligheidsopgaven in Nederland zijn groot en veelzijdig. Het gaat niet alleen om techniek, maar vooral om mensenwerk. Er is vakmanschap, creativiteit en samenwerking nodig. Alleen zo kunnen waterveiligheid en ruimtelijke kwaliteit met elkaar verbonden worden. Van dijkversterkingen op lokaal niveau tot strategische keuzes op nationaal niveau: in de gebieden komt alles samen. Elk schaalniveau krijgt pas betekenis als mensen en disciplines elkaar weten te vinden.

COLOFON

Titel

Aanpak Waterveiligheid en Ruimtelijke Kwaliteit

Uitgave

Ministerie van VRO/Programma Mooi NL & Hoogwaterbeschermingsprogramma (HWBP)

H+N+S Landschapsarchitecten, WING, Witteveen&Bos

Redactie en tekst

Inge Kersten (Wing)

Jaap van der Salm (H+N+S Landschapsarchitecten)

Hestia Zinsmeister (H+N+S Landschapsarchitecten)

Martijn Franssen (Witteveen + Bos)

Keesjan van den Herik (van den Herik&Verkaart BV / Waterschap Limburg / Smart Rivers)

Lodewijk van Nieuwenhuijze (Supervisor Ruimtelijke Kwaliteit Waterschap Limburg)

Met bijdragen van

David van Zelm van Eldik (Programmaleider ONS Landschap bij Ministerie van VRO/DGRO)

Nancy Arkema (Atelier YTO)

Nils Rem (Kwartiermaker Strategisch omgevingsmanagement bij de Programmadirectie HWBP)

Regina Havinga (Senior adviseur Duurzaamheid en ruimtelijke kwaliteit bij de Programmadirectie HWBP)

Met dank aan

Ambassadeurs:

Antoinet Looman (Heemraad Waterschap Rijn en IJssel)

David van Raalten (Programmadirecteur Hoogwaterbeschermingsprogramma)

Joris Geurts van Kessel (Directeur Waterveiligheid, Rivieren en Zee bij Ministerie van IenW/DGWB)

Lilian van den Aarsen (Directeur bij Staf Deltacommissaris)

Paola Huijding (Afdelingshoofd Ruimtelijk Ontwerp en Advies bij Ministerie van VRO/DGRO)

Klankbordgroep:

Bert Bijkerk (Strategisch Regisseur hoofdsysteem en waterveiligheid bij Waterschap Drents Overijsselse Delta)

Hans ten Hoeve (Senior beleidscoördinator bij Ministerie van VRO/DGRO)

Ingrid Roos (Senior beleidsadviseur Innovatie en Kennis bij Ministerie van IenW/DGWB)

Jacob Knegtel (Adviseur Erfgoed & Water bij Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Luc de Vries (Programmamanager bij Staf Deltacommissaris)

Lyndy Volkers (Senior beleidsmedewerker Ruimte voor de Rivier 2.0 bij Ministerie van IenW/DGWB)

Marten Hoeksema (Senior beleidsadviseur HWBP bij Ministerie van IenW/DGWB)

Myra Kremer (Omgevingsmanager programma HWBP bij Waterschap Rivierenland)

Rob Folkert (Strategisch adviseur natuur/plaatsvervangend programmamanager PAGW bij Rijkswaterstaat)

Ytsen Deelstra (Senior beleidsmedewerker Ruimte voor de Rivier 2.0 bij Ministerie van IenW/DGWB)

De bijdragen voor de case-studies

Abe Veenstra (Landschapsarchitect)

Arjan Vergeer (Trafique)

Flore Bijker (WEnR)

Jonas Geise (Adviseur omgeving bij WSP)

Harm Veenenbos (Veenenboslandschapsarchitecten)

Johanna Bouma (RHDHV)

Lilian Hermens (Senior programmamanager bij Staatsbosbeheer/PAGW)

Marnix Muller (Coördinerend beleidsmedewerker bij Ministerie IenW/DGWB/PAGW)

Marloes Bijlsma (Projectleider inhoudelijk spoor PAGW IJssel Vechtdelta bij Rijksdienst voor Ondernemend Nederland /PAGW)

Pieter Schengenga (H+N+S Landschapsarchitecten)

Teun Terpstra (Hogeschool Zeeland)

Alle deelnemers van de ateliers: ontwerpers, beleidsmakers, ingenieurs, bestuurders en gebiedspartners

Vormgeving en illustraties

Hestia Zinsmeister (H+N+S Landschapsarchitecten)

Simone Mink (Wing) & Simon Boterkooper (H+N+S Landschapsarchitecten)

Foto omslag

H+N+S Landschapsarchitecten/Hans van der Meer

Publicatiedatum

december 2025

Contact

Inge Kersten - inge.kersten@wing.nl

Jaap van der Salm - j.vandersalm@hnsland.nl

Regina Havinga - regina.havinga@HWBP.nl

Inhoudsopgave

	Samenvatting	4
1.	Inleiding en leeswijzer	10
1.1	Inleiding	12
1.2	Leeswijzer	14
2.	Aanpak Waterveiligheid en Ruimtelijke Kwaliteit	20
2.1	Het gezamenlijke verhaal: Nederland als Delta	22
	De rol van ruimtelijk ontwerp	30
2.2	Nationaal niveau: hoofdsysteem en programma's	32
	Ruimtelijk ontwerpen voor de nationale opgaven	38
2.3	Gebiedsniveau: sleutelregio's & deelgebieden	40
	Ruimtelijk ontwerp voor de gebieden	52
2.4	Lokaal niveau: uitvoeringsprojecten	54
	Ruimtelijk ontwerp in de projecten	74
3.	Tot slot	78
4.	Praktijkvoorbeelden	84
	4.1 Perspectief IJssel-Vecht Delta	86
	4.2 Zuidwestelijke Delta	88
	4.3 Gebiedsontwikkeling 1Dyk	90
	4.4 Werkplaats Zuidelijke Waaldijk	92
	4.5 Steyl-Maashoek	94

1.

Inleiding en leeswijzer

1.1 Inleiding

SAMENWERKEN AAN EEN AANPAK VOOR WATERVEILIGHEID EN RUIMTELIJKE KWALITEIT

Aanleiding: HWBP & MooiNL

Het doel van het Hoogwaterbeschermingsprogramma (HWBP) is dat in 2050 alle primaire waterkeringen (dijken, sluizen en gemalen) voldoen aan de wettelijke waterveiligheidsnormen. Het versterken van dijken en kunstwerken heeft veel invloed op de omgeving, het landschap en de ruimte rond de dijken. Duurzaamheid en ruimtelijke kwaliteit zijn daarom relevante invalshoeken voor het HWBP. Waar mogelijk worden extra doelen meegenomen, zoals het verbeteren van ruimtelijke kwaliteit en duurzaamheid. (Bron: Programmaplan HWBP 2019-2023).

In het programma Mooi Nederland (Mooi NL) staat de kwaliteit van onze leefomgeving centraal. Elke verandering in de leefomgeving heeft gevolgen voor hoe ons landschap eruitziet. Het doel is dat elke verandering de kwaliteit van het landschap verbetert. Daarom heeft Mooi NL een aanpak ontwikkeld die helpt om 'ontwikkelen met kwaliteit' mogelijk te maken. Deze aanpak is bedoeld voor alle partijen die werken aan ruimtelijke opgaven. Mooi NL heeft het HWBP uitgenodigd om de kwaliteitsaanpak te benutten en uit te werken voor de opgave die dit programma heeft.

Het HWBP heeft deze uitnodiging aangenomen om zo de al bestaande aanpak van het programma voor ruimtelijke kwaliteit (zie [Roadmap Duurzaam HWBP](#)) te actualiseren. Daarnaast wil het programma met de praktijkervaring vanuit de uitvoering, agenderen wat nodig is om de verschillende wateropgaven beter met elkaar te verbinden en in een vroeger stadium samen te werken. Het HWBP heeft hiermee als doel zorg te dragen voor de ruimtelijke kwaliteit in de gebieden waar de HWBP-projecten uitgevoerd worden en de toenemende gevolgen van het gebrek aan ruimte voor het uitvoeren van de projecten te beperken (bron: Alliantie-aanpak duurzaamheid en ruimtelijke kwaliteit HWBP, 2023).

Deze handreiking binnen de reeks van Mooi Nederland is in de eerste plaats een aanpak, omdat er al veel inhoud beschikbaar is in bestaande producten zoals de Roadmap HWBP. Deze aanpak richt zich vooral op het ontsluiten van bestaande kennis en toepassing op alle schaalniveaus. Om daadwerkelijk tot waterveiligheid mét ruimtelijke kwaliteit te komen, is procesinnovatie op verschillende schaalniveaus noodzakelijk. Daarbij is rolbewust werken en samenwerking cruciaal.

Atelier-sessies met het brede werkveld

MooiNL en HWBP hebben dijkwerkers en andere professionals uit heel Nederland afgelopen jaar uitgenodigd om mee te werken aan deze aanpak waarbij inzichtelijk is gemaakt wat er nodig is om het werken aan waterveiligheidsopgaven met ruimtelijke kwaliteit goed te laten verlopen.

In verschillende werksessies is samengewerkt met ambtenaren vanuit de verschillende waterprogramma's (Deltaprogramma, HWBP, RvR2.0, PAGW) en experts op het gebied van waterveiligheid, landschapsarchitecten, gebiedspartners en dijkwerkers die, op het lokale niveau, werken aan de HWBP-projecten.

In februari 2025 is gestart met een reeks werksessies waarin de eerste contouren van de aanpak werden verfijnd. De ateliers hadden ieder een eigen focus op een van de drie typen waterveiligheidslandschappen (Rivieren, Kust, Meren) van Nederland. In juni is vervolgens een breed atelier georganiseerd waar alle opgaven en verschillende gebieden samenkwamen om de aanpak verder aan te scherpen. Hier lag de focus op het ontwikkelen van aanbevelingen. Naast de ateliers heeft een klankbordgroep op strategisch niveau meegedacht over de aanpak. Er is gereflecteerd op de resultaten en gedurende het proces heeft de klankbordgroep al inzichten verbonden met de lopende programma's zoals PAGW, DP, RvR2.0 en Nota Ruimte.

Resultaat: oproep tot samenwerking en vervolg

De wateropgaven van Nederland en die van waterveiligheid in het bijzonder, zijn groot en veelzijdig. De toenemende klimaatverandering en druk op de ruimte vragen meer dan ooit om de inzet van vakmanschap, creativiteit en samenwerking, waarbij water en ruimtelijke kwaliteit hand in hand gaan. Van de uitvoering van dijkversterkingen op het lokale niveau tot de strategische keuzes op nationaal niveau. In de gebieden komt het samen. Ieder schaalniveau wordt door mensen vormgegeven en krijgt pas betekenis als disciplines elkaar weten te vinden.

Wij roepen daarom iedereen die betrokken is – ontwerpers, beleidsmakers, ingenieurs, bestuurders, maar ook bewoners en gebruikers van het landschap – op om de samenwerking te intensiveren.

Dit rapport schetst in grote lijnen hoe het bouwen aan waterveiligheid en ruimtelijk beleid op landelijk niveau meer met elkaar verbonden kunnen worden en hoe dit landelijk beleid zijn doorwerking kan hebben op de uitvoering hiervan gebiedsgericht en op lokaal niveau. Het biedt een start om water en bodem meer de basis te kunnen laten zijn in de ruimtelijke ordening en daarmee voorwaarden te scheppen voor doelmatige en uitvoerbare maatregelen van het HWBP en de andere waterprogramma's. Wij hopen dat deze aanpak inspireert en concrete handvatten biedt. Maar bovenal dat zij mensen verbindt en vervolg krijgt binnen het netwerk van degenen die bij de opgaven voor waterveiligheid en ruimtelijke kwaliteit betrokken zijn.

Ruimtelijke kwaliteit

Ruimtelijke kwaliteit

Het maatschappelijk doel uit de Omgevingswet luidt: *'het bereiken en in stand houden van een veilige en gezonde fysieke leefomgeving en een goede omgevingskwaliteit'*. Overheden, initiatiefnemers en belanghebbenden zijn samen verantwoordelijk voor een goede omgevingskwaliteit. Ruimtelijke kwaliteit is de ruimtelijke dimensie van omgevingskwaliteit. Ruimtelijke kwaliteit ontstaat wanneer er synergie gevonden wordt tussen de herkomstwaarde, gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde van een plek. De optimale synergie tussen deze waarden is tijd en plaats afhankelijk. Het Rijk heeft de kwaliteitsaanpak ontwikkeld om te kunnen sturen op het maatschappelijke doel van de Omgevingswet.

Ambitie

We streven daarmee samen naar *"het goede leven voor mens plant en dier, nu en in de toekomst"*. Dit is niet iets abstracts, of iets voor anderen. Deze ambitie gaat over universele menselijke wensen: goed wonen, gezond oud worden, je thuis en veilig voelen in je leefomgeving, ruimte voor alle ruimte vragende functies, een veerkrachtige natuur, volhoudbare landbouw, betaalbaar stadsbeheer, maatschappelijk draagvlak voor verandering, voortgang in planningsprocessen en onze rekening niet doorschuiven naar onze kinderen.

Ruimtelijke Kwaliteitsaanpak

De **Ruimtelijke Kwaliteitsaanpak** schetst hoe we veranderingen in de fysieke leefomgeving kunnen realiseren met kwaliteit. In de aanpak worden de waarden in dialoog met alle betrokken partijen vertaald tot principes. Deze principes zijn leidend voor beleidsontwikkeling, planvorming en uitvoering. De aanpak is bedoeld voor alle partijen die via beleid of uitvoering werken aan ruimtelijke opgaven. Bijvoorbeeld de transitie van de landbouw en natuur, de energietransitie, de aanleg van werklocaties, droge en natte infrastructuur en de ontwikkeling van onze steden. Hoe steviger de dialoog is verweven met de beleidsvorming en projectontwikkeling, hoe groter de kans wordt op het realiseren van kwaliteit. De kwaliteitsaanpak werkt op alle schaalniveaus en door de schalen heen (lokaal, regionaal, nationaal, internationaal).

De **Roadmap Duurzaam HWBP** is een stappenplan voor degenen die aan HWBP-projecten werken om te komen tot duurzame, goed ingepaste dijkversterkingen met ruimtelijke kwaliteit. Het is een beschrijving van stappen die genomen kunnen worden om dit doel te borgen in de werkprocessen van de projecten, aangevuld met tools en goede voorbeelden. De Roadmap wordt continu geactualiseerd, verbeterd en waar nodig uitgebreid.

Verbeelding van de definitie van ruimtelijke kwaliteit volgens de Ruimtelijke Kwaliteitsaanpak
(afbeelding: Ruimtelijke Kwaliteitsaanpak, VRO)

1.2 Leeswijzer

GEZAMENLIJKE AANPAK OP VERSCHILLENDE SCHAALNIVEAUS

Als denkraam voor het ontwikkelen van de aanpak is onderscheid gemaakt tussen vier verschillende schaalniveaus met bijbehorende rollen van waaruit gewerkt wordt aan de waterveiligheidsopgave in Nederland. Elk met een eigen uitdaging, doelgroep en aanbevelingen. De aanpak is beschreven volgens deze structuur:

HOOFDSTUK 2. 1 - Werken aan waterveiligheid: het gezamenlijke verhaal

Het leven met water en het werken aan waterveiligheid is onderdeel van onze identiteit in Nederland en staat in een lange traditie. We werken als 'een estafetteteam dat elkaar niet volledig kent' aan de kwaliteit van onze leefomgeving. Van beleidsprogramma's en de koppeling met ruimtelijke ordening (Nota Ruimte) tot en met de uiteindelijke realisatie van projecten en het beheer daarvan. Onze keuzes maken het landschap van nu en morgen.

Dit verhaal is voor iedereen die werkt aan de waterveiligheidsopgave in Nederland.

HOOFDSTUK 2. 2 – Nationaal niveau (beleid voor Nederland)

Vanuit het Nationaal Waterprogramma (NWB), het Deltaprogramma (DP), Ruimte voor de Rivier 2.0 RvdR2.0), de Programmatische Aanpak Grote Wateren (PAGW) en het Hoogwaterbeschermingsprogramma (HWBP) wordt door Rijk en regio samengewerkt aan de waterveiligheid en andere wateropgaven (zoetwaterbeschikbaarheid en ecologische waterkwaliteit) van Nederland.

DIAGNOSE: De verschillende programma's starten op nationaal niveau vaak met samenhangende ambities, maar onderweg raakt deze samenhang verloren doordat de doelen en organisatie van programma's sterk sectoraal georganiseerd zijn. Dit leidt in de uitvoering tot vertraging en oplossingen die niet altijd doelmatig zijn, omdat een project verschillende opdrachten krijgt die niet goed op elkaar afgestemd zijn. Een succesvolle aanpak vraagt om continuïteit in samenwerking, kennisdeling en een gedeelde kwaliteitsaanpak.

Iedereen die werkt aan deze programma's zou dit hoofdstuk moeten lezen.

HOOFDSTUK 2. 3 Gebiedsniveau (sleutelregio's en dijkzones)

Op het schaalniveau van gebieden worden programma's concreter en komen opgaven samen. Een integrale aanpak is nodig om synergiekansen te benutten en lock-ins te voorkomen.

DIAGNOSE: Het werken in gebieden is onvoldoende georganiseerd. Wel zijn er al goed werkende initiatieven die kunnen dienen als voorbeeld. Dit betreft systeemafwegingen en ontwerpend onderzoek naar een ruimtelijk perspectief voor gebieden. Maar het gaat ook om het verkennen van de scope vanuit de omgeving van de dijk: zijn er opgaven en ambities die meegenomen moeten worden bij het definiëren van het HWBP-project?

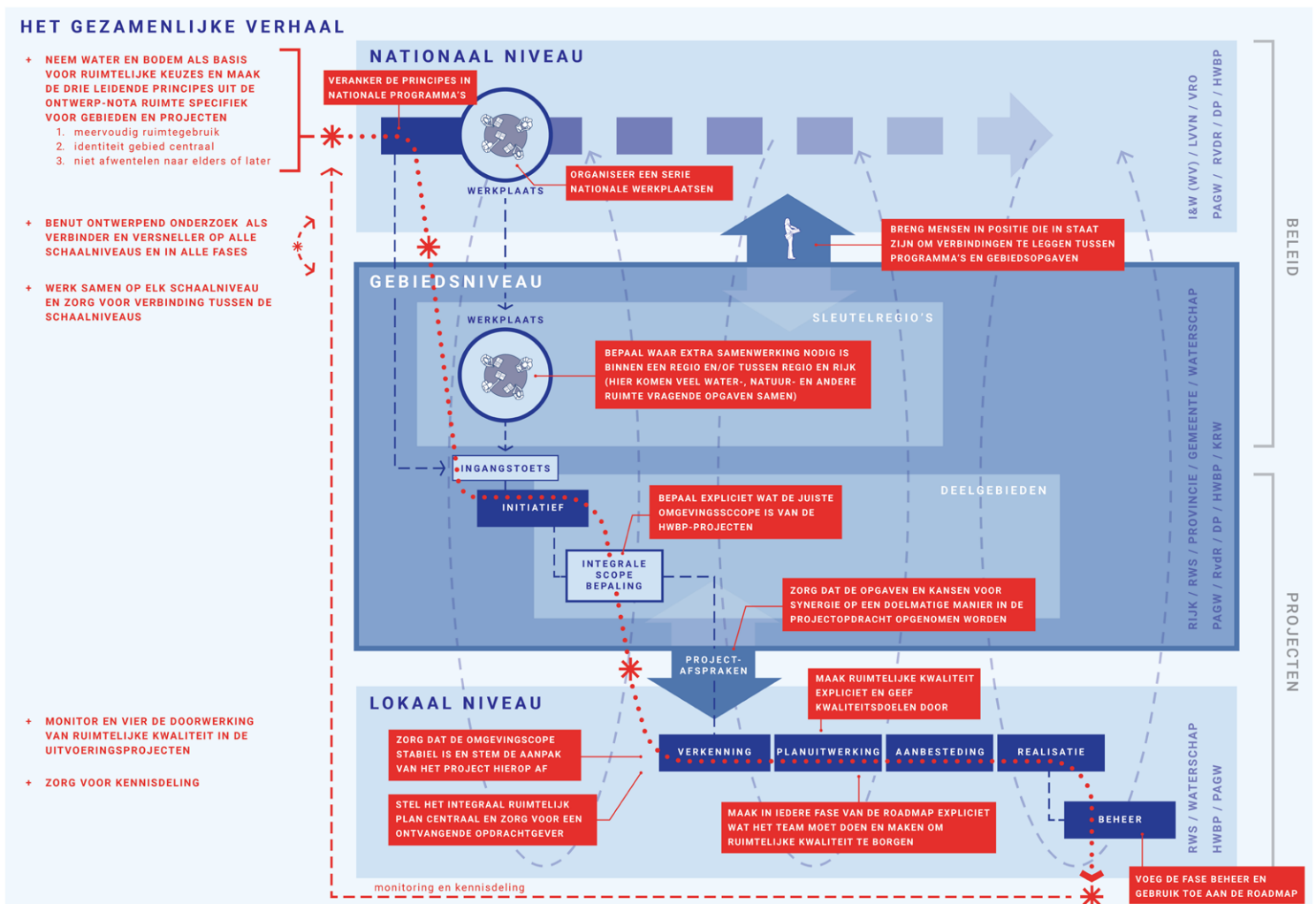
In het gebiedsniveau komen beleid, programma's en praktijk samen. Dit hoofdstuk is geschreven voor waterschappen, provincies, gebiedsregisseurs, maar ook voor iedereen die vanuit nationaal niveau en lokaal niveau in gebieden werkt.

HOOFDSTUK 2. 4 – Lokaal niveau (inrichtingsprojecten)

De basis voor succesvolle projecten wordt gelegd in de initiatief-fase. De op gebiedsniveau benoemde omgevingsscope is cruciaal voor het integrale ontwerpproces.

DIAGNOSE: Er gaat al veel goed, maar planerosie ligt op de loer wanneer de druk op tijd en geld toeneemt. Succesvolle, doelmatige projecten met hoge ruimtelijke kwaliteit vragen om nauwe samenwerking tussen techniek-ontwerp-omgeving en om kwaliteitsborging in de verschillende fases tot en met het beheer.

Dit hoofdstuk is voor alle dijkwerkers die aan uitvoeringsprojecten werken.

(afbeelding: H+N+S Landschapsarchitecten)

AANBEVELINGEN

Deze publicatie schetst een aanpak die het werken aan waterveiligheid verbindt met het vergroten van de ruimtelijke kwaliteit. Om de aanpak succesvol te laten zijn is een aantal aanbevelingen geformuleerd. Deze horen bij één of meer schaalniveaus en zijn gericht aan verschillende adressanten. In essentie gaat de voorgestelde kwaliteitsaanpak voor waterveiligheid om drie zaken:

1. Omarm de leidende kwaliteitsprincipes uit de ontwerp-Nota Ruimte op het verhalende en nationale niveau.
2. Neem deze zorgvuldig mee in alle volgende stappen van de beleids- en planvormingsprocessen op het gebieds- en lokale niveau.
3. Organiseer en concretiseer ze bij iedere stap en vul ze aan met andere principes waar nodig.

Voer hiertoe per stap steeds de dialoog over de gewenste kwaliteit met alle relevante partners. Werk samen, neem verantwoordelijkheid en geef 'het stokje' door.

DE BELANGRIJKSTE AANBEVELINGEN ZIJN:

VERHALEND NIVEAU

NEEM WATER EN BODEM ALS BASIS VOOR RUIMTELIJKE KEUZES EN OMARM DE LEIDENDE PRINCIPES UIT DE ONTWERP-NOTA RUIMTE

- Meervoudig ruimtegebruik: we zoeken waar het kan naar mogelijkheden voor functiecombinaties en naar efficiënt ruimtegebruik met behoud van ruimtelijke kwaliteit
- Gebiedskenmerken centraal: we beschermen en benutten wat er is en ontwikkelen nieuwe, onderscheidende ruimtelijke kwaliteit
- Zoveel mogelijk voorkomen van afwentelen: we schuiven problemen niet zonder meer door naar elders of naar toekomstige generaties en we streven naar een rechtvaardige verdeling van de lusten en lasten.

WERK SAMEN OP ELK SCHAALNIVEAU EN ZORG VOOR VERBINDINGEN TUSSEN DE SCHAALNIVEAUS

- Breng 'integratoren' in positie, mensen die een verbindende en integrerende rol hebben

BENUT ONTWERPEND ONDERZOEK ALS VERBINDER EN VERSNELLER OP ALLE NIVEAUS EN IN ALLE FASES

- Benut daarbij steeds focus aan in het onderzoek
- Benut daarbij ook Q-teams

NATIONAAL NIVEAU

ORGANISEER EEN SERIE NATIONALE WERKPLAATSEN WAARIN HET DELTAPROGRAMMA, HWBP, RVR2.0, PAGW EN MOOI NL/VRO SAMENWERKEN

- Bepalen van de sleutelgebieden waar samenwerking tussen nationale programma's en tussen Rijk en regio nodig is om water- en ruimtelijke opgaven te verbinden
- Toekomstgericht ontwerpen: aandacht voor toekomstbestendigheid
- Gezamenlijk programmeren (HWBP, PAGW, RvdR2.0)
- Zorg voor een gezamenlijke website met actuele kennis op basis van de MIRT-fasen
- Maak gebruik van bestaande kennis en methoden uit RvdR1.0 en de Maaswerken

GEEF DE OPDRACHT OM DE LEIDENDE PRINCIPES TE VERANKEREN, TE CONCRETISEREN EN AAN TE VULLEN IN DE (UITVOERINGS)PROGRAMMA'S

- Doorontwikkeling en verankering van de leidende principes in programma's

GEBIEDSNIVEAU

BEPAAAL WAAR EXTRA SAMENWERKING NODIG IS BINNEN EEN REGIO EN/OF TUSSEN REGIO EN RIJK, OMDAT HIER VEEL GROTE WATER-, NATUUR- EN ANDERE RUIMTE VRAGENDE OPGAVEN SAMENKOMEN OF COMPLEXE VRAAGSTUKKEN SPELEN

- Zorg voor een actief netwerk in de prioritaire gebieden (sleutelregio's)
- Benut 'werkplaatsen' op gebiedsniveau om waterveiligheid te verbinden aan andere opgaven in een verbindend gebiedsnarratief
- Concretiseer het gebiedsnarratief tot een integrale gebiedsagenda voor uitvoering en zorg voor doorwerking in bestaande programma's en projecten
- Leg de samenwerking (zo nodig) bestuurlijk vast

BRENG MENSEN IN POSITIE DIE IN STAAT ZIJN OM VERBINDINGEN TE LEGGEN TUSSEN PROGRAMMA'S, GEBIEDSOPGAVEN EN PROJECTEN

- Benoem integratoren op programma en gebiedsniveau

BEPAAAL EXPLICIET WAT DE JUISTE OMGEVINGSCOPE IS VAN DE HWBP-PROJECTEN

- Wat is de mate van integraliteit?
- Bepaal wat vanuit regionaal gebiedsniveau doorwerkt in HWBP-projecten
- Bepaal of het nodig is om een initiatieffase te doorlopen (waterschap en programmadirectie HWBP)

ZORG DAT DE OPGAVEN EN KANSSEN VOOR SYNERGIE OP EEN PASSENDE MANIER IN DE PROJECTOPDRACHT OPGENOMEN WORDEN

- Doorloop bij gebiedsontwikkeling en meervoudige inrichting een initiatieffase met als resultaat een passende projectopdracht
- Zorg voor een projectteam dat past bij de opdracht
- Breng raakvlakken met landelijke programma's (verder) in beeld
- Breng raakvlakken met regionale of lokale opgaven (verder) in beeld
- Benut de eerder gemaakte inventarisatie van wet- en regelgeving en beleid
- Breng gebiedspartners en gebiedskennis samen in werkplaatsen en verken de ruimtelijke opgaven
- Kijk over de grens, maak de scope van projecten zo groot als nodig en zo klein als mogelijk
- Breng de lange termijn in beeld
- Scan de belangen in de omgeving
- Bepaal de status die ruimtelijke kwaliteit in de opgave heeft
- Synchroniseer de relevante opgaven
- Organiseer commitment op de ruimtelijke oplossingsrichtingen

LOKAAL NIVEAU

ZORG DAT DE OMGEVINGSCOPE STABIEL IS EN STEM DE AANPAK VAN HET PROJECT AF OP DE OMGEVINGSCOPE

STEL HET INTEGRAAL RUIMTELIJK PLAN CENTRAAL IN HET ONTWERPPROCES VAN BEGIN TOT EIND EN ZORG VOOR EEN ONTVANGENDE OPDRACHTGEVER

- Aansturen als ruimtelijke projecten met grote impact
- Verbinden en agenderen
- Benut de structurerende rol van kwaliteitsteams
- Zorg voor een 'ontvanger' aan opdrachtgeverszijde

MAAK RUIMTELIJKE KWALITEIT EXPLICIET EN GEEF KWALITEITSDOELEN ALS EEN ESTAFETTESTOKJE DOOR IN ELKE FASE VAN HET ONTWERPPROCES

- Monitor beleidsdoelen
- Neem ruimtelijke kwaliteit op in de verantwoordingsrapportage die aan het eind van het project gemaakt wordt

MAAK IN IEDERE FASE VAN DE ROADMAP EXPLICIET WAT HET TEAM MOET DOEN EN MAKEN OM RUIMTELIJKE KWALITEIT TE BORGEN

- Verkenning
- Planuitwerking
- Aanbesteding
- Realisatie

VOEG DE FASE BEHEER EN GEBRUIK TOE AAN DE ROADMAP

- Extra fase: integraal beheerplan

MONITOR EN VIER DOORWERKING VAN RUIMTELIJKE KWALITEIT IN DE UITVOERINGSPROJECTEN

- Start een 'monitoringsprogramma Ruimtelijke Kwaliteit' en evalueer of de ambities van projecten daadwerkelijk worden gerealiseerd
- Meet de doorwerking van de vastgelegde principes op alle schaalniveaus
- Vier successen en zet deze als highlights op de agenda van de jaarlijkse Dijkwerkersdag, de Duurzame Dijkendag en het Deltacongres

ZORG VOOR KENNISDELING

- Organiseer een lerende community voor ruimtelijke kwaliteit
- Ontwikkel een cursus 'integraal ontwerpend werken' als onderdeel van de Dijkwerkersacademie

AANPAK waterveiligheid en ruimtelijke kwaliteit

GEZAMENLIJKE AANPAK OP VERSCHILLENDE SCHAALNIVEAUS

AANLEIDING: HWBP en Mooi Nederland een integrale en doelmatige kwaliteitsaanpak van de samenhangende opgaven

LEESWIJZER

DIAGNOSE: de aandacht voor ruimtelijke ordening en water en bodem als basis wordt nog niet voldoende doorvertaald naar de uitvoeringspraktijk.

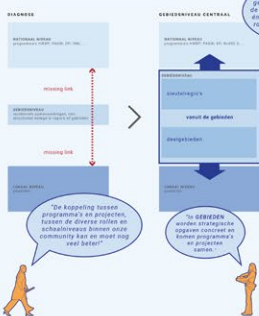
NEEM WATER EN BODEM ALS BASIS VOOR RUIMTELIJKE KEUZES EN OMARM DE DRIE LEIDENDE PRINCIPES UIT DE ONTWERP-NOTA RUIMTE

maak de drie leidende principes uit de ontwerp-nota ruimte specifiek voor gebieden en projecten.

1. meervoudig ruimtegebruik
2. identiteit gebied centraal
3. niet afweten naar elders of later

STEL GEBIEDEN CENTRAAL

koppeling tussen programma's en projecten

Er gaat al veel goed maar we zien ook fukken en kokers tussen programma's, planerisatie in projecten, en een risico op 'lock-ins & regrets' en gemiste kansen op gebiedsniveau.

WERK SAMEN OP ELK SCHAALNIVEAU EN ZORG VOOR VERBINDING TUSSEN DE SCHAALNIVEAUS

BENUT ONTWERPEND ONDERZOEK ALS VERBINDER EN VERSNELLER OP ALLE SCHAALNIVEAUS EN IN ALLE FASES

DIAGNOSE: de integrale benadering voert een kwaliteitscultuur, de resultaten van de integrale projecten voeden het gezamenlijke verhaal van waterveiligheid

MONITOR EN VIER DE DOORWERKING VAN RUIMTELIJKE KWALITEIT IN DE UITVOERINGS-PROJECTEN

ZORG VOOR KENNISDELING

NATIONAAL NIVEAU

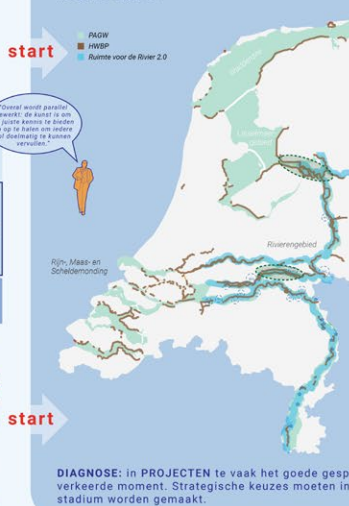
DIAGNOSE: risico op vertraging in de uitvoering begint al op programmaniveau, projecten en gebieden krijgen vanuit verschillende programma's opdrachten die niet goed op elkaar afgestemd zijn.

IEDERE OPGAVE EEN PROGRAMMA, IEDER PROGRAMMA EEN TRECHTER

GEBIEDSNIVEAU

DIAGNOSE: doordat het werken in GEBIEDEN niet structureel is georganiseerd wordt onvoldoende rekening gehouden met de integrale opgaven

DIAGNOSE: in PROJECTEN te vaak het goede gesprek op het verkeerde moment. Strategische keuzes moeten in een eerder stadium worden gemaakt.

LOKAAL NIVEAU

DIAGNOSE: een instabiele omgevingscscope in HWBP-projecten leidt onherroepelijk tot extra kosten, vertraging en risico op afnemende kwaliteit.

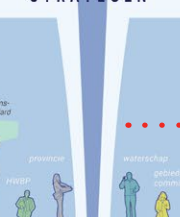
DIAGNOSE: ruimtelijke kwaliteit in het ontwerpproces is nog onvoldoende geborgd en daardoor is veel afhankelijk van personen.

COMMUNITY VAN BELEIDSMAKER TOT UITVOERDER

BELEIDSMAKERS

STRATEGEN

GEBIEDSONTWIKKELAARS

PROJECTEAMS & BEHEERDERS

SCHAALNIVEAUS PER NIVEAU ANDERE OPGAVEN EN PRODUCTEN DIE SAMENHANGEN MET DE ANDERE NIVEAUS

NATIONALE PROGRAMMA'S

ORGANISEER EEN SERIE NATIONALE WERKPLAATSEN

SLEUTELREGIO'S

BEPAAAL WAAR EXTRA SAMENWERKING NODIG IS BINNEN EEN REGIO EN/OF TUSSEN REGIO EN RIJK
hier komen veel water, natuur- en andere ruimte vragende opgaven samen

DEELGEBIEDEN

BRENG MENSEN IN POSITIE DIE IN STAAT ZIJN OM VERBINDINGEN TE LEGGEN tussen programma's, gebiedsopgaven en uitvoeringsprojecten

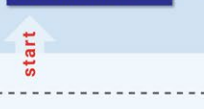
TRAJECTEN

ZORG DAT DE OMGEVINGSCOPE STABIEL IS EN STEM DE AANPAK VAN HET PROJECT HIEROP AF

UITVOERINGS-PROJECTEN

STEL HET INTEGRAAL RUIMTELIJK PLAN CENTRAAL EN ZORG VOOR EEN ONTVANGENDE OPDRACHTGEVER

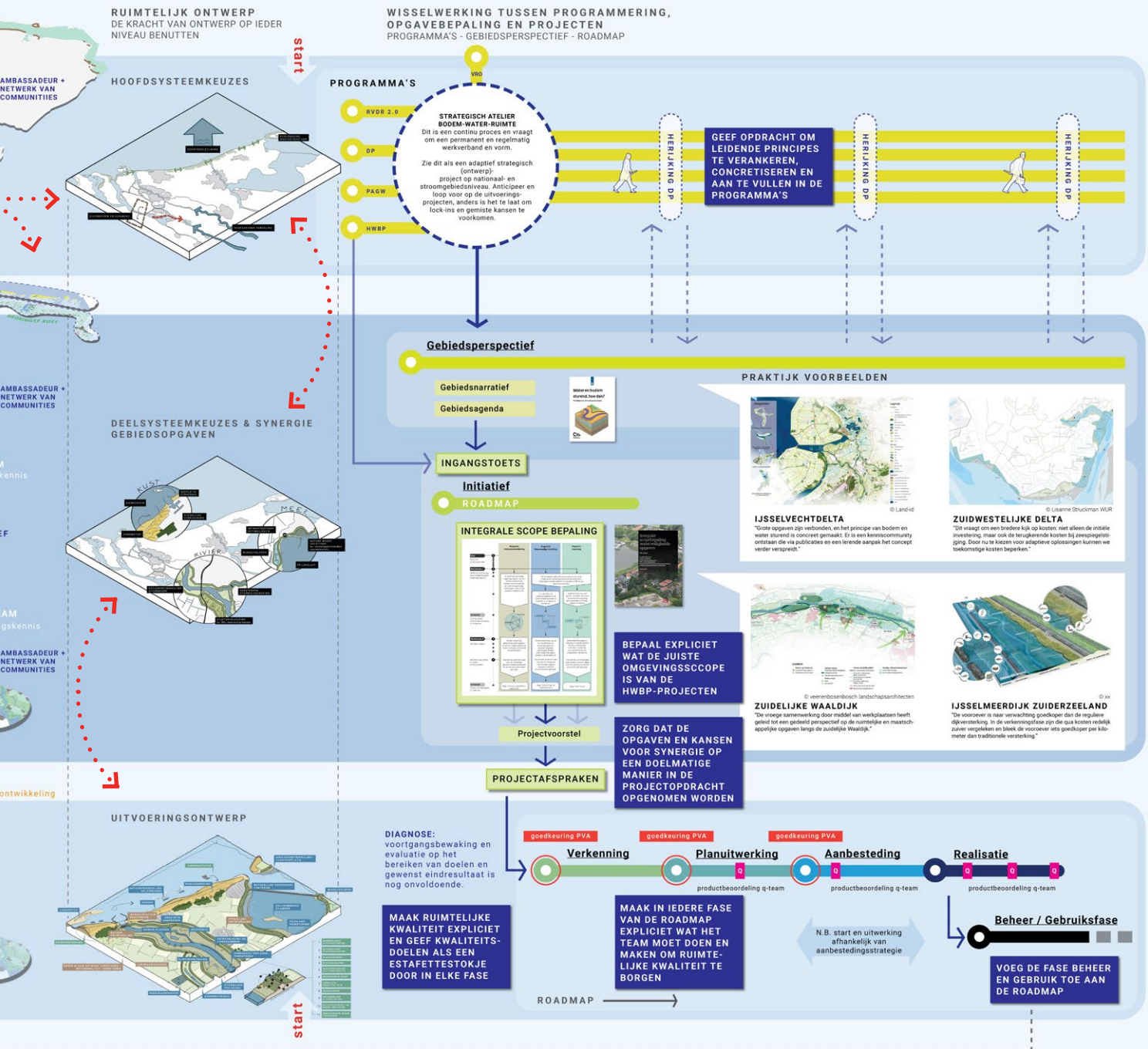
(afbeelding: H+N+S Landschapsarchitecten)

De integrale doelmatige aanpak is logisch, veelzijdig en complex. De belangrijkste diagnoses en aanbevelingen komen in dit overzicht op de poster terug.

Er zijn meerdere manieren om de poster te 'lezen'. De drie niveaus waarop aan de waterveiligheidsopgave gewerkt wordt (nationaal, regionaal en lokaal) waarbij op elk niveau een diagnose wordt gesteld. Daarnaast zijn er vier verschillende onderdelen uitgelicht die cruciaal zijn voor het succesvol werken aan de waterveiligheids-

opgaven met ruimtelijke kwaliteit: 1) de verschillende communities die werken op verschillende schaalniveaus; 2) het werken aan onderscheidende opgaven en met diverse eindproducten; 3) ruimtelijk ontwerp in al zijn vormen, van systeemkaarten tot uitvoeringsdetails; 4) de wisselwerking tussen de programmering, opgabebepaling en de projecten.

De poster is dus leesbaar vanaf iedere richting, per niveau of integraal door de niveaus en thema's heen.

2.

Aanpak water- veiligheid en ruimtelijke kwaliteit

2.1 Het gezamenlijke verhaal:

Nederland als Delta

WAAROM? WE MAKEN DE TOEKOMST VAN NEDERLAND

Het leven met water en het werken aan waterveiligheid is onderdeel van onze identiteit en staat in een lange traditie. "Eeuwenlang was het natuurlijke systeem leidend in de keuzes die we langs de rivieren maakten". Ondanks deze eeuwenoude traditie van bouwen met water in Nederland zijn waterveiligheid en ruimtelijke ordening elkaar de afgelopen jaren geregeld kwijtgeraakt. Inmiddels zie je een terugkerende beweging en is er weer aandacht voor ruimtelijke ordening en water & bodem als basis. Dit is al terug te zien in de Nationale Omgevingsvisie (NOVI), ontwerp-Nota ruimte en het Nationaal Waterprogramma (2022-2027) (NWP) dat al verwijst naar de (afwegings)principes voor inrichting en gebruik uit de NOVI. In het NWP wordt ook een integrale gebiedsgerichte aanpak voorgesteld. Echter, in de uitvoeringspraktijk is dit nog zeker niet vanzelfsprekend en is nog een doorvertaling nodig van deze beleidsnota's. Omgekeerd kunnen beleid en programma's op nationaal niveau leren van goede en minder goede voorbeelden uit de praktijk.

De Omgevingswet zegt dat wij samen verantwoordelijk zijn voor een veilige en goede leefomgeving. Het vergroten van de omgevingskwaliteit is een van de belangrijkste maatschappelijke doelen. Ruimtelijke kwaliteit is het aspect van omgevingskwaliteit dat betrekking heeft op de ruimtelijke inrichting. Dit betekent dat we de ruimte functioneel, mooi en toekomstbestendig moeten inrichten. Ruimtelijke kwaliteit ontstaat wanneer er synergie gevonden wordt tussen de herkomstwaarde, gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde van een plek. Deze waarden zijn gemeenschappelijk, maar abstract. De betekenis van deze waarden en de optimale synergie tussen deze waarden is tijd en plaats afhankelijk, daarom voer je hierover de dialoog met alle relevante partijen. Het Rijk heeft hiervoor een ruimtelijke kwaliteitsaanpak (Mooi Nederland) ontwikkeld.

In de ontwerp-Nota ruimte die in september 2025 ter inzage is gelegd zijn deze waarden vertaald naar leidende principes: meer-
voudig ruimtegebruik, gebiedskenmerken centraal en het zoveel mogelijk voorkomen van afwentelen.

Een kwaliteitscultuur voor waterveiligheid

Nederland staat voor grote opgaven waar waterveiligheid er een van is. Dit betekent dat we in veel gevallen integraal moeten kijken naar de waterveiligheidsopgave. Alleen zo ontstaan oplossingen die vandaag werken én over 50 jaar nog waarde toevoegen. Dit vraagt om aandacht voor de ruimtelijke kwaliteit van de leefomge-

"Voor het stimuleren van ruimtelijke kwaliteit moeten het rijk, de provincies, de gemeenten en de waterschappen elkaar meer opzoeken vanaf de start van een project of programma. Erken dat ieder een verantwoordelijkheid voor dit vraagstuk heeft en geef samen invulling aan het gedeeld eigenaarschap. Idealiter krijgt een samenwerking al vorm vanaf het begin van een project of programma."

Atelier Delta, 18-03-25

"...Wie alle lokale projecten overziet, beseft dat zich de komende twintig jaar een werkelijk grootscheepse verbouwing voltrekt die geen plek in Nederland onberoerd zal laten. De impact zal sterk zijn juist op die plekken waar de unieke landschappelijke kwaliteit van ons land zich nestelt: op de grens van land en water; de grens tussen het binnendijkse cultuurlandschap en het dynamische buitendijkse natuurlandschap..."

College van Rijksadviseurs

Advies aan het Hoogwaterbeschermingsprogramma: van 'sober en doelmatig' naar 'slim en doelmatig'

ving en om een andere manier van (samen)werken. Op elk schaal-niveau en van bestuurder tot ingenieur.

Breng focus aan in de samenwerking tussen water er ruimte. Bepaal daarbij de mate van integraliteit die nodig is bij een dijkversterking of andere wateropgave en bepaal of extra samenwerking nodig is. Als extra samenwerking nodig is, bepaal dan vervolgens waar en wanneer dit nodig is en organiseer het.

Het begint met het herkennen van gedeelde waarden die iedereen kan vertalen naar zijn eigen praktijk. Het inzetten van dialoog en ontwerpkracht dragen hieraan bij en versterken de samenwerking. Door beeldend, integraal en toekomstgericht te werken worden complexe opgaven ontrafeld en wordt kwaliteit zichtbaar en bespreekbaar. Zo werken we gezamenlijk naar toekomstbestendige oplossingen met meerwaarde voor mens en landschap

De in opdracht van Ministerie IenW uitgevoerde verkenning van AT Osborne ‘verkenning verbetermogelijkheden ruimtelijke kwaliteit in de wateropgaven’ naar aanleiding van de motie van Tjeerd de Groot en Laura Bromet onderstreept de noodzaak: betere samenwerking en een vaste plek voor ruimtelijke kwaliteit zijn randvoorwaardelijk voor succes. We moeten dus durven vernieuwen, ruimte geven aan vakmanschap en handelen vanuit het alliantiegevoel: we zijn samen dijkwerkers, waterwerkers én maatschappijwerkers.

Vaak is synergie mogelijk tussen meerdere functies, echter niet altijd. De benodigde offers van sommigen ten bate van de veiligheid van ons allen en de toekomstige generaties kunnen alleen gebracht worden als daar een grote (maatschappelijke) betekenis tegenover staat. Het ‘verhaal’ is cruciaal voor draagvlak van de benodigde maatregelen. Door het ‘waarom’ goed te kunnen verwoorden en te kunnen verbinden met de gebiedsidentiteit worden impactvolle transformaties voorstelbaar. Bovendien helpt de verbinding met gebiedskwaliteiten om het proces te versnellen.

Zo wordt ruimtelijke kwaliteit een resultaat van goed ingepaste plannen. Gerealiseerd vanuit een sterk verhaal als vertrekpunt: het verhaal van het water, de dijk en het gebied bepaalt de aanpak, niet andersom. Daarmee is sober, slim en doelmatig een manier om rijke ontwerpen te maken.

DE TRADITIE VAN BOUWEN MET RUIMTELIJKE KWALITEIT IS NIET MEER VAN-ZELFSPREKEND

We bouwen voort op een rijke traditie van waterveiligheid en dijkversterking. Deze geschiedenis vormt de basis voor een cultuur waarin kwaliteitsverbetering centraal staat. Het versterken van dijken is niet alleen een technische opgave, maar ook een kans om het toekomstige landschap van Nederland mede vorm te geven. Laten we werk maken waar we trots op zijn!

Om alle betrokkenen – van ingenieurs tot project- en omgevingsmanagers – mee te nemen in deze kwaliteitsaanpak, is een aansprekend narratief essentieel, maar dat narratief ontbreekt vaak nog. Terwijl deze verhalen de relevantie van werken aan waterveiligheid en ruimtelijke kwaliteit tot leven brengen.

TOELICHTING LEIDENDE PRINCIPES NOTA RUIMTE

1. Meervoudig ruimtegebruik: Ruimte is schaars en waardevol. We zoeken waar het kan naar mogelijkheden voor functiecombinaties en naar efficiënt ruimtegebruik met behoud van ruimtelijke kwaliteit.
2. Gebiedskennmerken centraal: We beschermen en benutten wat er is en ontwikkelen nieuwe, onderscheidende ruimtelijke kwaliteit. We werken aan lokaal en regionaal passende oplossingen.
3. Zoveel mogelijk voorkomen van afwentelen: We schuiven problemen niet zonder meer door naar elders of naar toekomstige generaties en we streven naar een rechtvaardige verdeling van de lusten en lasten.

(De ontwerp-Nota Ruimte is zelfbindend voor het Rijk en richtinggevend voor andere overheden)

1.

*Combinatie van functies
gaat voor enkelvoudige
functies*

2.

*Kenmerken en identiteit
van een gebied staan
centraal*

3.

*Afwentelen wordt
voorkomen*

DIAGNOSE: DE AANDACHT VOOR RUIMTELIJKE ORDENING EN WATER EN BODEM ALS BASIS WORDT NOG NIET VOL- DOENDE DOORVERTAALD NAAR DE UITVOERINGSPRAKTIJK

Erken dat ieder een verantwoordelijkheid voor dit vraagstuk heeft en geef samen invulling aan het gedeeld eigenaarschap. De nog vrij abstracte principes uit de nota ruimte kunnen alleen worden doorvertaald als duidelijk is wat er op ieder niveau nodig is.

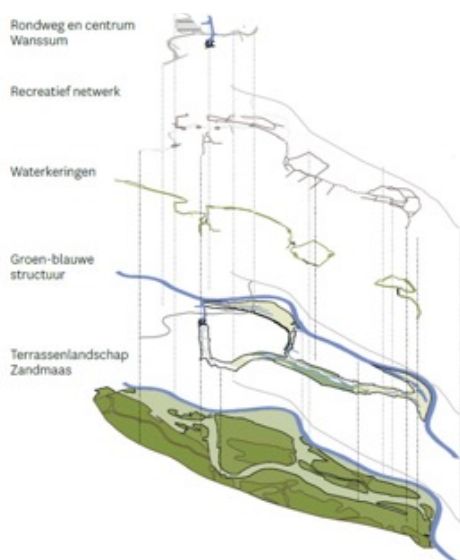
AANBEVELING: NEEM WATER EN BODEM ALS BASIS VOOR RUIMTELIJKE KEUZES EN OMARM DE DRIE LEIDENDE PRINCIPES UIT DE ONTWERP-NOTA RUIMTE

Deze gedeelde waarden vormen de basis voor het samenwerken aan waterveiligheidsopgaven met ruimtelijke kwaliteit op elk schaalniveau. Breng de principes in dialoog met alle relevante partners. Concretiseer ze bij iedere stap en vul ze aan met andere (gebiedseigen)principes waar nodig. Geef de principes door als een estafettestokje tot en met beheer en gebruik.

De waterveiligheidsopgave en wat er nodig is om de ruimtelijke kwaliteit te behouden en versterken is voor gebieden verschillend, waarbij er natuurlijk ook overlap in deze twee opgaven is. Het verhaal over het landschap, de specifieke dijk of waterkering en het DNA van het gebied helpt om de opgaven te structureren en het systeem te snappen.

Onze deltagcommissaris Co Verdaas laat in het [Delta Drieluik](#) (Eric Luijten en Michiel van Pouderoijen) aan hand van de onafwendbare keuzes zien dat de opgaven complex maar duidelijk in beeld zijn.

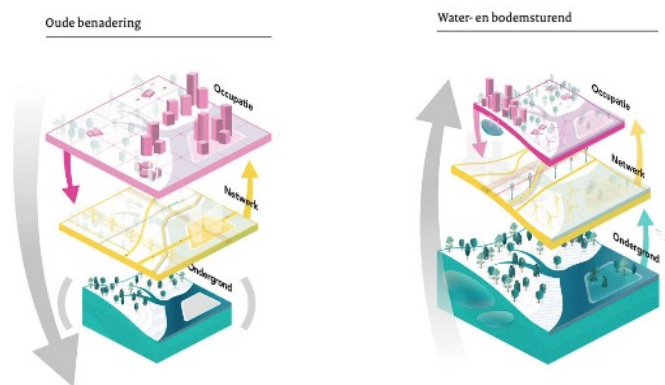
Dit geldt voor het nationale en gebiedsniveau: onze nationale watersysteemkeuzes vragen scherpe keuzes in moeilijke dilemma's.

Typering landschapssysteem en ruimtelijke relaties
(afbeelding: Projectbureau Ooijen-Wanssum)

Niet alles kan meer overal, we moeten vaststellen welk toekomst belang we voorop zetten, zodat we het afwentelen voorkomen.

Voorkom afwentelen door systeemkeuzes centraal te stellen en adaptieve oplossingen te zoeken
Doorgrond het gebied, snap het water en bodemsysteem, concretiseer het lagenschema, stel vast wat leidend is en wat volgend.

Hiërarchie van de lagenstructuur (CRA praktijkgids Water en Bodem Sturend, 2023).
Afbeelding: Polyfern)

Hanteer de lagenbenadering als richtinggevend format voor de inrichting van een plangebied. Concretiseer dit in een lagenschema waarin de eigenschappen en kwaliteiten van het betreffende gebied worden vastgelegd. De afgelopen jaren is duidelijk geworden dat goede analyses en beschrijvingen niet automatisch leiden tot betere plannen. De reden is dat uitspraken over de gewenste ontwikkelingsrichting en de relaties tussen de lagen vaak ontbreken. Daarom ontstaat er bij de verschillende overheden de behoefte om te kunnen beschikken over duidelijke richtinggevende kaders. Een goed voorbeeld daarvan is het concept van 'bodem en water als basis'. Hierbij wordt de hiervoor beschreven lagenbenadering niet alleen analytisch gehanteerd maar wordt ook de relaties tussen de lagen aangegeven.

Beschrijven van kwaliteiten bestaand landschap (Limburgse Maasvallei - afbeelding Waterschap Limburg)

Een goed voorbeeld van het in beeld brengen van de historische gelaagdheid is de [publicatie van het RCE 'een dijk van een verhaal'](#).

Zoek naar adaptieve oplossingen. Kijk vooruit naar de invloed van (autonome) ontwikkelingen, en bepaal hoe je hier flexibel op kan inspelen. Denk bijvoorbeeld aan ontwikkelingen in het fysische systeem, in de omgeving en in beleid, wet en regelgeving. Zorg voor voldoende areaal voor natuurlijke processen en dynamiek, realiseer verbindingen tussen gebieden. Zorg voor aanpasbaarheid of uitbreidbaarheid van keringen. Benut daarvoor de identiteit en belevingswaarden en de ruimtelijke relatie tussen het binnendijks en buitendijks landschap.

Neem het DNA van het landschap als leidraad

Ga na wat de onderscheidende eigenschappen zijn van het gebied en bouw op de juiste wijze voort op deze gebiedskenmerken en -kwaliteiten.

Het watersysteem van Nederland is opgedeeld in [3 verschillende gebieden](#): de kust, de meren en de rivieren. Daarbinnen kent Nederland een grote diversiteit aan dijken en gebieden. Elk gebied heeft zijn eigen verhaal, uitdagingen en kansen. Als je de karakteristiek van het landschap en daarmee de historie en keuzes voor de waterveiligheidsoplossingen centraal stelt, ontstaat er een bredere blik op de mogelijke oplossingen.

Het rivierengebied bestaat grofweg uit de Maas en de Rijn (Neder-Rijn/Lek, Waal en IJssel). De indeling die Smart Rivers heeft gemaakt, geeft nog een nadere duiding van de verschillende riviertakken. De rivierdijken danken hun vorm aan het type rivier en de omgeving waar deze doorheen stroomt. Rivierdijken hebben duidelijk veel overeenkomsten in hun profielopbouw, maar kennen

grote verschillen in hun omgeving, het landgebruik, de beleving en overige ecologische en hydrologische opgaven. Op de website van [Smart rivers](#) staat een uitgebreide beschrijving van de riviertakken.

De kustgebieden bestaan grofweg uit de Zuidwestelijke en Zuid-Hollandse Delta, de Hollandse Kustboog en de Waddenzee. Ieder kustgebied heeft zijn eigen dynamiek en natuurlijke systeem, maar toch is er veel overlap tussen de kustgebieden. Langs de gehele kust zien we een gevarieerde zeewering bestaande uit duinen, robuuste zeedijken of dammen. [Deltaprogramma](#)

De meren bestaan uit het IJsselmeer, het Markermeer en de randmeren. Met de oude en nieuwe landdijken, dammen en randmeerdijken. Binnen de klasse meerdijk zijn meerdere dijktypes te onderscheiden. De dijken om de IJsselmeerpolders wijken sterk af van de voormalige zeedijken van de Zuiderzee. [Deltaprogramma](#)

Combineer functies vanuit de lagenstructuur en de onderlinge relaties

Ontwerp vanuit deze kennis een vanzelfsprekende waterkering. Kies het passende dijktype, de juiste trasering en kom tot een logische inpassing van functies die op of naast de waterkering spelen, waarbij meervoudig grondgebruik voorkeur verdient boven enkelvoudig functioneel gebruik. Denk hierbij aan het herstellen van of werken met het natuurlijke systeem. Benut hiervoor de [landschapsbiografie](#), die inzicht geeft in de historische context, gelaagdheid, (ecologische) verscheidenheid en de manier waarop mensen het landschap en de dijk hebben gebruikt, ontwikkeld en beleefd.

"De beslissingen die we nu nemen hebben namelijk gevolgen voor de komende decennia ... hoe we dijken versterken, ..., en hoe we omgaan met bodem en water – dat alles heeft grote gevolgen voor de generaties na ons. We moeten dus zowel ver terugkijken als ver vooruitkijken om te achterhalen wat we nú moeten doen. En wat we niet meer moeten doen."

[Gedeelde grond, agenda CRA 2025-2029](#)

De rijkdom is er!

Er is een grote rijkdom aan informatie over ons watersysteem en de verschillende gebieden. Veel daarvan is te vinden in de Roadmap Duurzaam HWBP.

Ter inspiratie geven we hier een aantal relevante links weer.

[De kaart over Leven met water](#)

van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed

De gebieds- of [landschapsbiografieën](#) en de [water-tijdreis](#) hebben enorme waarde bij de opgaven waar we voor staan.

De kustgebieden, meren en het rivierengebied
(afbeelding: H+N+S Landschapsarchitecten)

AANBEVELING: **WERK SAMEN OP ELK SCHAALNIVEAU EN ZORG VOOR VERBINDING TUSSEN DE SCHAALNIVEAUS**

Breng 'integratoren' in positie, mensen die een verbindende en integrerende rol hebben

De integrator heeft een sleutelpositie tussen de schaalniveaus en tussen de verschillende partijen. Denk aan sleutelfiguren bij waterschappen en uitvoeringsprogramma's die de verbinding kunnen leggen tussen het gebiedsniveau en het nationale niveau. Het goed kunnen vertalen van eerdergenoemde drie principes uit de ontwerp-Nota Ruimte naar het volgende niveau vraagt om kennis over de beide niveaus.

Het is niet vanzelfsprekend dat iedereen die op het lokale niveau werkt ook kennis heeft van wat er op het gebiedsniveau is besloten. Dat hoeft ook niet, maar het is wel belangrijk dat er een duidelijke rol is voor degene die dat wel weet en die kan helpen de verbinding te leggen.

De rol van **integrator** is cruciaal in het maken van de juiste vertaling tussen de niveaus. Er zijn twee verschillende integratorrollen. Die van integrator tussen het nationale niveau en gebiedsniveau en die tussen het gebiedsniveau en het lokaal niveau. Door het expliciet maken van deze rol, worden de vragen, "wat leveren we op voor de volgende fase?" en "hoe kunnen de partijen die hier mee verder?" expliciet gemaakt. Met deze vragen wordt de inhoud en vorm van het estafettestokje dat wordt doorgegeven bepaald. Dit maakt het succesvol doorvertalen van ruimtelijke kwaliteit een concreet doel met bijbehorende producten.

De **ambassadeurs** zijn andere cruciale personen in het ontwikkelen met ruimtelijke kwaliteit. Dit zijn bijvoorbeeld bestuurders en directeurs. De mensen die kunnen besluiten en ruimtelijke kwaliteit voorop kunnen zetten bij de provincies, gemeenten en waterschappen. Deze ambassadeurs vertegenwoordigen het grotere belang van de community en kunnen de relevantie van het project neerzetten.

AANBEVELING: **BENUT ONTWERPEND ONDERZOEK ALS VERBINDER EN VERSNELLER OP ALLE SCHAALNIVEAUS EN IN ALLE FASES**

Ontwerpend onderzoek speelt een cruciale rol in het versterken van de waterveiligheid in Nederland. Het biedt een integrale manier van kijken die helpt om complexe opgaven met elkaar te verbinden, ruimtelijke kwaliteit te borgen en processen te versnellen. Ontwerp is niet slechts een eindproduct, maar vooral een manier van samenwerken, verkennen en leren. Ontwerpers zijn in staat om over sectorale grenzen heen te kijken en zo partijen te verbinden die vaak ieder hun eigen taal, logica en planning hebben. Verbeelding helpt om belangen inzichtelijk te maken, en geeft ruimte om ook alternatieven bespreekbaar te maken.

De Roadmap Duurzaam HWBP onderstreept dat ontwerp vroeg in het proces moet worden ingezet. Vroegtijdig verkennen van varianten helpt om duurzame en circulaire keuzes te integreren, de leefomgeving mee te nemen en toekomstige adaptiviteit en uitbreidbaarheid te waarborgen. Ontwerp zorgt ervoor dat maatregelen niet alleen voldoen aan de veiligheidsnorm, maar ook bijdragen aan bredere maatschappelijke doelen, zoals natuurversterking, klimaatadaptatie en ruimtelijke kwaliteit.

Het Deltaprogramma laat zien dat ontwerpend onderzoek essentieel is bij het verbinden van nationale ambities aan regionale opgaven. Door iteratief te werken – verkennen, visualiseren, toetsen en bijstellen – ontstaat een gedeeld handelingsperspectief. Dit versnelt besluitvorming en versterkt draagvlak, zowel bestuurlijk als maatschappelijk.

Ontwerpend onderzoek creëert ruimte waarin met betrokkenen en belanghebbenden kan worden gezocht en samengewerkt aan onontkoombare opgaven in een gelaagde en complexe realiteit. Technisch is vrijwel alles mogelijk, maar waar willen we met elkaar op inzetten. Dit vraagt om ruimte om met elkaar te onderzoeken welke toekomst we willen vormgeven.

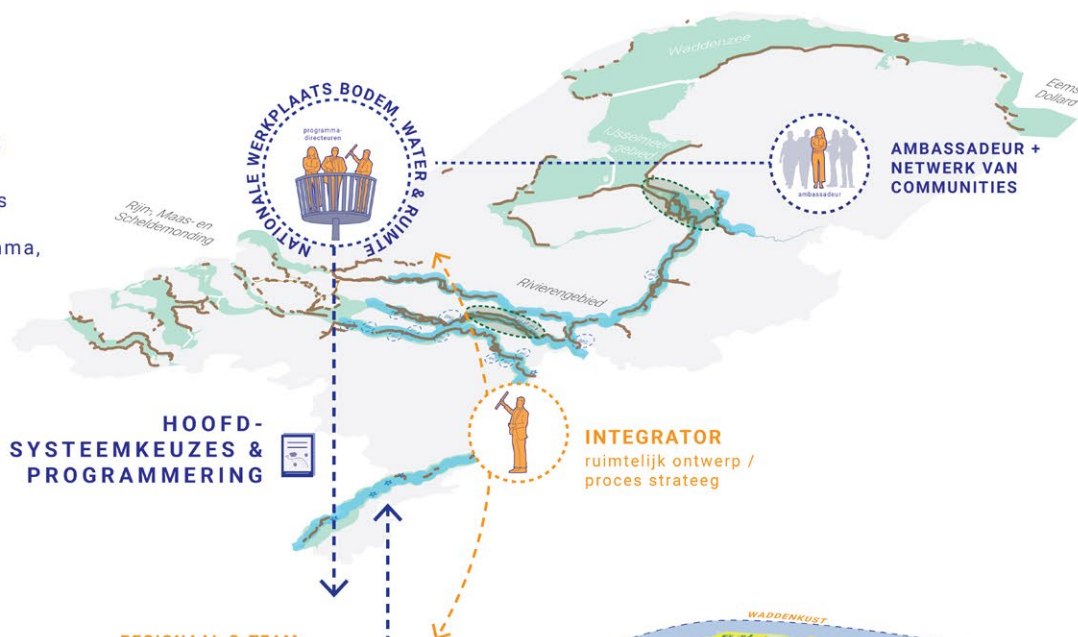
Breng daarbij steeds focus aan in het onderzoek

Stel steeds de vraag WAAR? en op WELK MOMENT? is samenwerking nodig tussen de experts in de wateropgaven en de ruimtelijke opgaven. Waar zit het dilemma en wat is de ruimtelijke schaal waarop het ontwerp in kan grijpen. Ontwerpend onderzoek is op ieder schaalniveau relevant, en heeft op ieder schaalniveau een andere insteek. Door expliciet te maken op welk niveau wordt gewerkt wordt duidelijk hoe het ontwerpend onderzoek bij kan dragen. Zet het onderzoek in op het in beeld brengen van de hoofd- of deelsysteemkeuzes en geeft het daarmee voeding aan de 'Werkplaats Bodem, Water, Ruimte' die we op nationaal niveau voorstellen, of aan de regionale werkplaatsen? Of zet het in op nieuwe inzichten voor de deelgebieden of dijktrajecten en kan het daarmee voeding zijn voor de dijkwerkplaatsen of projecten?

NATIONAAL NIVEAU

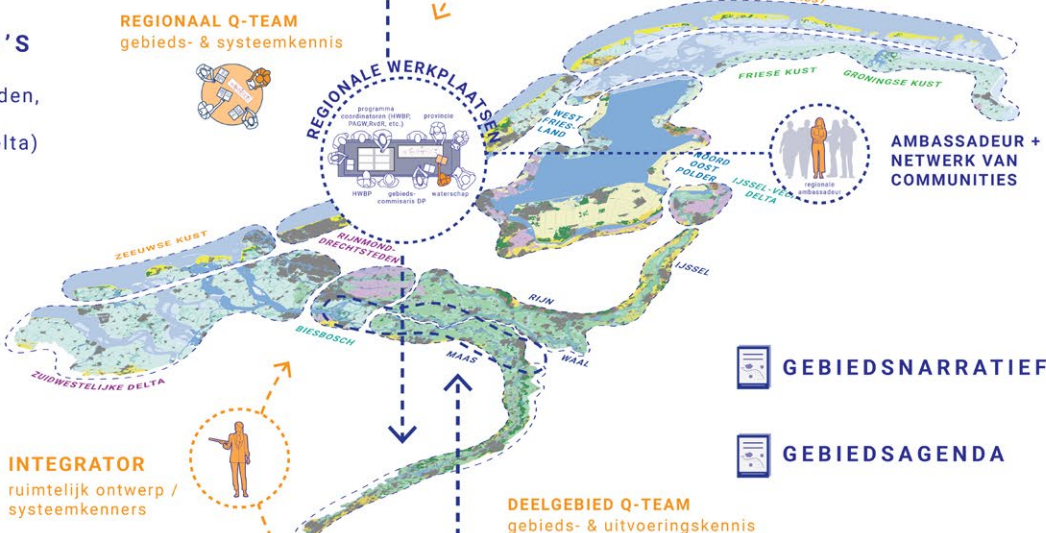
NATIONALE PROGRAMMA'S

Rijksbeleid en hoofdsysteemkeuzes vanuit NWP, HWBP, PAGW, Deltaprogramma, RvdR 2.0

SLEUTELREGIO'S

samenhangende watersysteemeenheden, deelsysteemkeuzes (bijv. IJssel-Vechtdelta)

GEBIEDSNIVEAU

DEELGEBIEDEN

vergelijkbare gebiedskarakteristiek en opgaven (bv. 1 riviertak)

LOKAAL NIVEAU

Bekende voorbeelden zijn de onderzoeken voor de Internationale Architectuur Biënnale Rotterdam, waar ontwerpend onderzoek centraal staat. Zo wordt er dit jaar ontwerpend onderzoek gedaan naar de [Delta2100](#), waarbij de Rijnmond-Drechtsteden centraal staan.

Ook het [toekomstatelier](#) van de Commissie van Rijksadviseurs is een plek waar op nationale schaal ontwerpend onderzoek en toekomstdenken wordt gestimuleerd.

Het ontwerpend onderzoek '[de adaptieve dijk](#)' van de BNA, dat in 2015 is uitgevoerd heeft het denken over ruimtelijke kwaliteit binnen de betrokken waterschappen gestimuleerd. Het werd onder andere gezien als *'een van de speldenprikjes om meer aandacht voor ruimtelijke kwaliteit in dijkversterkingsprojecten mee te mogen nemen.'*

Wat is ontwerpend onderzoek?

In de dagelijkse ruimtelijke ontwerp praktijk, wordt ontwerpend onderzoek regelmatig ingezet. Ontwerp en onderzoek hangen nauw samen en zijn steeds inniger vervlochten. Vanuit een werkhypothese wordt toegewerkt naar een concrete vertaling in beelden.

'Ontwerpend (landschaps)onderzoek gaat om het systematisch verkennen en verbeelden van noodzakelijke, mogelijke en/of wenselijke verandering van landschappen. Hierbij wordt gebruik gemaakt van kennis van maatschappelijke en fysiek ruimtelijke systemen en hun onderlinge wisselwerkingen. Het gaat om wetenschappelijke ('formele') kennis en die van betrokken actoren ('informele kennis'). Het is een methode om de grote en complexe ruimtelijke vraagstukken die zich nu en in de komende decennia aandienen op een open, integrale wijze aan en op te pakken. Het creatief toepassen van bestaande kennis, het kritisch daarop reflecteren en het formuleren van nieuwe inzichten wisselen elkaar af.'

bron: <https://www.wur.nl/nl/artikel/ontwerpend-land-schapsonderzoek.htm>

'Ontwerpend onderzoek kan in de ruimtelijke puzzel een zinnvolle bijdrage leveren door bruggen te slaan, bewustwording en inzicht te geven, door raakvlakken en afhankelijkheden te ontdekken, door een gedeeld perspectief te bieden en consequenties van keuzes inzichtelijk en concreet te maken in een handelingsperspectief. De manier waarop ontwerpend onderzoek ingezet kan worden hangt af van de fase, schaal en werkhypothese.'

bron: <https://hnsland.nl/werkvelden/longread-ontwerp-en-onderzoek/>

Benut daarbij ook Q-teams

Het is essentieel om de kwaliteitsteams, ofwel de Q-teams in te blijven zetten. Dit is het al bestaande instrument om de principes vanuit de ontwerp-Nota Ruimte door te vertalen naar de uitvoeringspraktijk. Het bestaat al, maar kan en moet structureler worden ingezet.

Een Q-team is een multidisciplinair team van minimaal drie onafhankelijke deskundigen: landschapsarchitect, cultuurhistoricus, stedenbouwkundige, fysisch geograaf, rivierkundige, ecoloog. Er zijn twee type Q-teams. Het Q-team op lokaal niveau en het Q-team op gebiedsniveau.

Een regionaal Q-team heeft inzicht in het ruimtelijk en bestuurlijk systeem en mogelijkheden, en kan daarmee adviseren over de omvangsscope van de waterveiligheidsopgave.

Ze kan inhoudelijk en gebiedsgericht adviseren in bijzondere en/of uitdagende situaties die raken aan een nationaal belang en kan dan ook met gezag en onafhankelijk aan zowel het Rijk als de regio adviseren als de kwaliteit in het geding raakt. Het Q-team kan een combinatie zijn van de werkwijzen van het IJ-team en het Q-team van 'Ruimte voor de Rivier'; een team met een onafhankelijke positie, aanzien en autoriteit op basis van kennis en ervaring dat:

- op afroep inzetbaar is;
- steun biedt aan ontwerpers in het gebied;
- verbindend en inspirerend is;
- betrokken overheden en stakeholders in het gebieds-proces adviseert;
- gevraagd en ongevraagd adviseert.
- Advies uitbrengt op directeurs en/of bestuurlijk niveau.

Het team kan in- en uitzoomen op verschillende schaalniveaus en kan generieke concepten vertalen naar het gebied. Het team speelt een belangrijke rol in de bewustwording van ruimtelijke kwaliteit, is in staat om kennis en ervaring mee te nemen bij eventuele weerstand en kan eventuele dogma's tegen het licht houden.

Het team kan bestaan uit een vast kernteam met een flexibele ring van sparringpartners in de gebieden. Het Q-team is de verbinder tussen de schaalniveaus (nationaal, regionaal en lokaal) en heeft relevante kennis en ervaring op dat gebied.

Een lokaal Q-team heeft kennis van uitvoering en kan binnen de vastgestelde projectscope advies geven over de inpassing en hieraan gerelateerde keuzes binnen het project. In het hoofdstuk over het lokale niveau wordt verder ingegaan op de rol van deze Q-teams. Het belangrijkste doel van het kwaliteitsteam is om ontwerpkracht te stimuleren en ruimtelijke kwaliteit te bevorderen.

BESEF: WE ZIJN EEN DIVERS ESTAFETTE TEAM

We werken samen in een team dat je niet (volledig) kent. Het zijn immers de medewerkers en bestuurders voor jou en na jou, én collega's die op een ander schaalniveau of in een andere organisatie werken, die medebepalend zijn of de kwaliteitsambities worden gehaald of niet. Je moet zelf het juiste **DOEN** én je bent verantwoordelijk voor een goede start van je opvolger binnen het project of op het volgende schaalniveau.

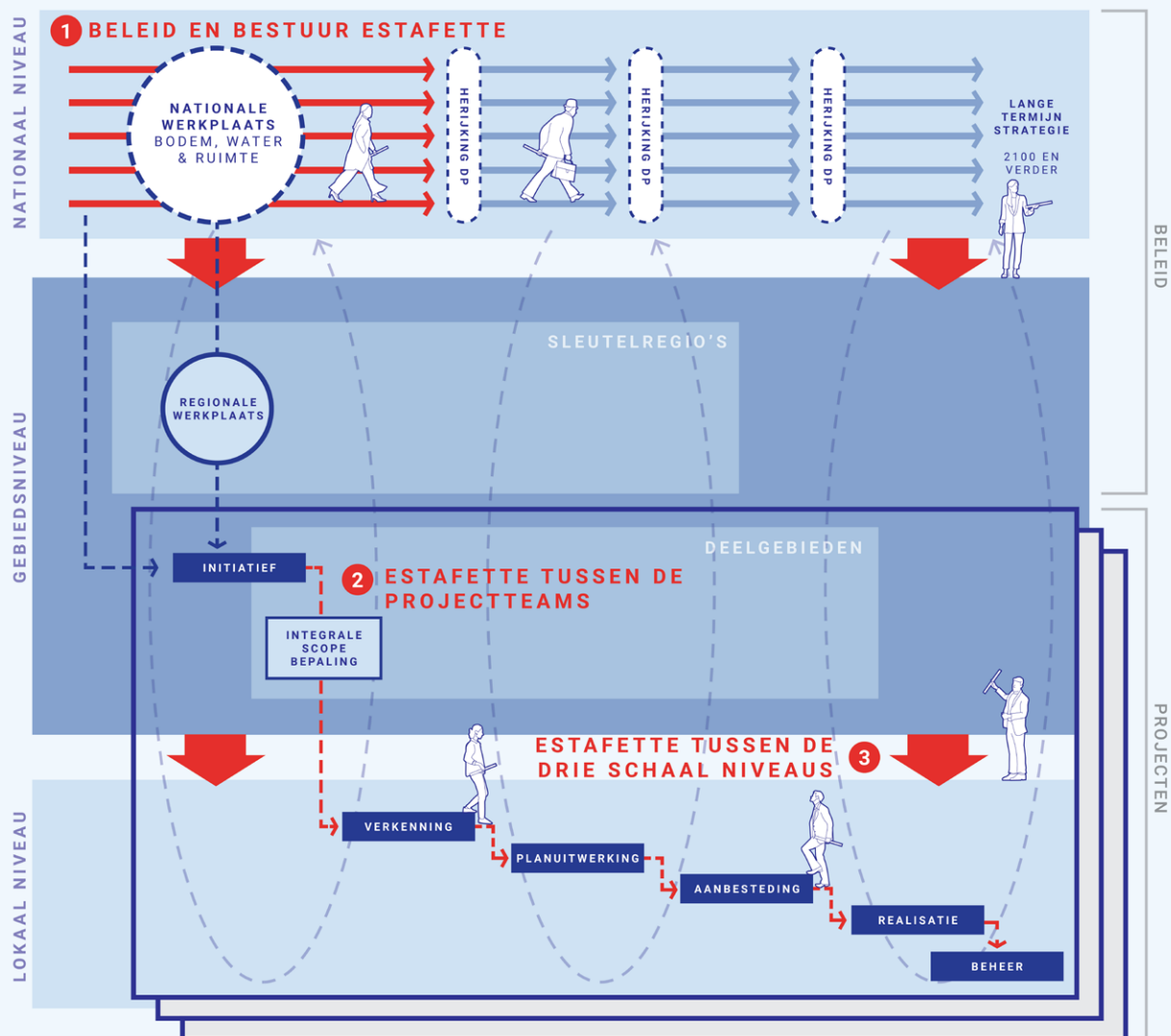
Anders dan een atletiekwedstrijd duurt deze wedstrijd jaren en is het team dat finisht nooit hetzelfde team dat is gestart. Het estafettestokje – de verantwoordelijkheid voor kwaliteit – moet worden aangepakt, vastgehouden én doorgegeven.

INSPIRATIEBRON

Smart Rivers - De Kwaliteitsestafette (Keesjan van den Herik)

De kwaliteitsestafette geeft houvast bij de borging van ruimtelijke kwaliteit in projecten en kan worden geïntegreerd met de Roadmap Duurzaam HWBP.

In hoofdstuk 2.3 en 2.4 van deze aanpak is de kwaliteitsestafette operationeel gemaakt voor het HWBP. In de analogie van de estafette moet je de juiste resultaten halen (het juiste **DOEN**) en tegelijkertijd je opvolger in staat stellen dit te doen. Het estafette-stokje staat daarmee symbool voor de zaken die je moet **MAKEN**. We onderscheiden daarin zaken die je moet **DOEN** en zaken die je moet **MAKEN** door per fase aan te geven wat er van een projectteam van een HWBP-opgave gevraagd wordt en wat er op gebiedsniveau al zou moeten worden geregeld in de initiatieffase.

De beleid- en bestuursestafette Richting 2100 en de kwaliteitsestafette binnen projecten (afbeelding: H+N+S Landschapsarchitecten)

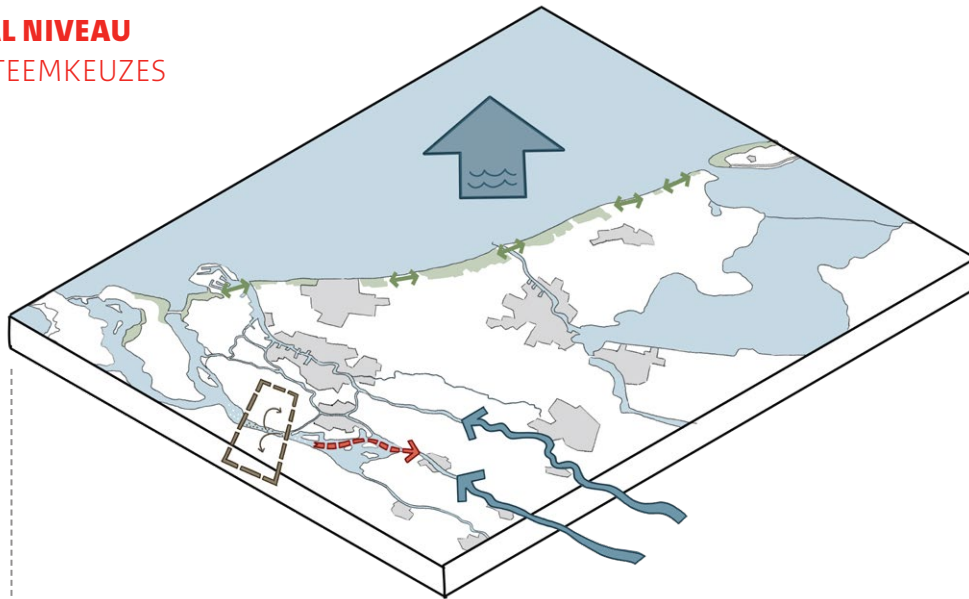
De rol van ruimtelijk ontwerp in een aanpak waterveiligheid en ruimtelijke kwaliteit

Ruimtelijke beslissingen op verschillende schaalniveaus hangen samen. Om hier de juiste afwegingen in te maken is het organiseren van de juiste koppeling en integratie cruciaal.

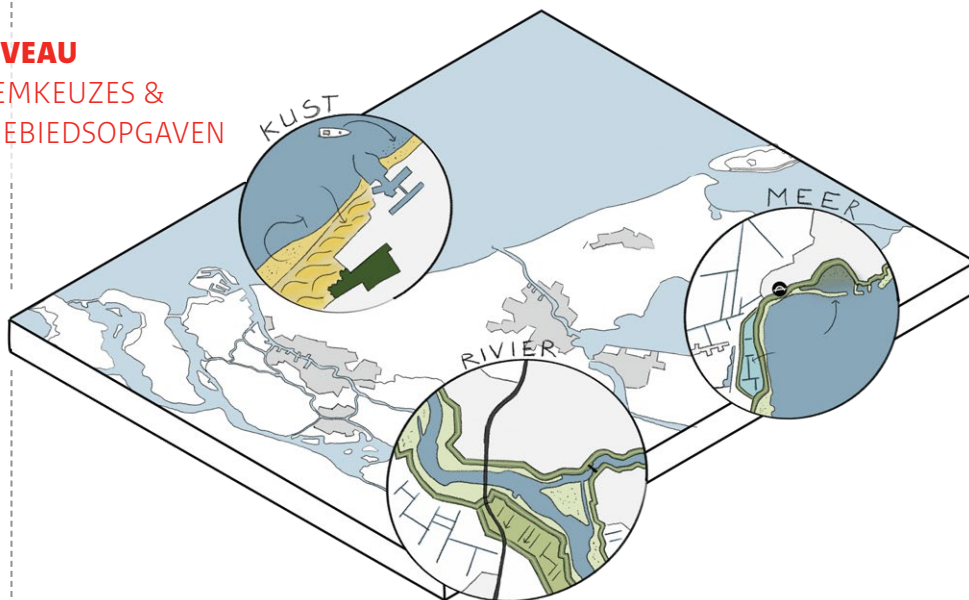
Ontwerpkraft kan helpen bij de opgaven op ieder schaalniveau vanuit een specifieke rol en producten. De drie volgende hoofdstukken gaan nader in op ieder niveau

OPGAVEN EN BELANGRIJKSTE KEUZES	ROL VAN RUIMTELIJK ONTWERP
Nationaal niveau: hoofdsysteemkeuzes • Lange termijnstrategie Zeespiegelstijging • Hoofdafvoer verdeling • Laagwater-verdeling: • Zoutindringing • Scheepvaart condities • Zoetwaterbeschikbaarheid • Hoogwater-verdeling: • Distributie hoogwatergolven • Sedimenthuishouding, sedimentbalans, bodemligging en -erosie, baggeren • Natuurnetwerk Nederland en systeemcondities (gradiënten & verbindingen, areaal, dynamiek & natuurlijke processen)	Ontwerpend onderzoek Opgaven in beeld brengen Narratief met hoofd & bijzaken, bepalen volgorde en structuur in de betooglijn water en bodem als basis. Faciliteren bestuurlijk keuzeproces Faciliteren maatschappelijke discussie
Gebiedsniveau: deelsysteemkeuzes & synergie gebiedsopgaven • Regionale uitwerking meerlaagse veiligheid • Aard, context van de versterkingsopgave en positie van de waterkering (integrale scope bepaling) • Waterkerende landschappen, adaptieve gebieden • Verkortingen kustlijn/dijktrajecten (stormvloedkeringen) • Ruimte voor de rivier, dijkteruglegging • Reserveringsgebieden met kansen en beperkingen voor regionale ontwikkeling • Omgang piekbuien en wateroverlast, koppeling met regionale aanpak droogte & zoetwatervoorziening • Waterkwaliteit en KRW doelen • Regionale uitwerking nature based solutions, koppeling natuuropgaven <> verkleining versterkingsopgave • Regionale afvoer- en bergingscapaciteit: peilbesluiten hoofdwatersysteem <> afvoermogelijkheden regionaal watersysteem	Ontwerpend onderzoek Regionaal ontwerp / gebiedsontwikkeling Kwaliteitsteams / supervisor Landschapsbiografie Gebiedsnarratief / gebiedsagenda
Lokaal niveau: inrichtingsontwerp • Integraal ontwerp dijkzone en medegebruik dijkprofiel • Dijk als groene verbinding: kruidenrijke dijken • Dijk als infrastructuur en verblijfsruimte: weginrichting/verblijfsplekken/maatwerklocaties • Medegebruik en inpassing steunbermen • Uitwerking (natuur-inclusieve) maatregelen in het voor- en achterland • Overslagbestendige kering <> bergingscapaciteit regionaal watersysteem • Cultuurhistorische inbedding en continuïteit landschapsgeschiedenis leesbaar maken	Dijknarratief / dijkbiografie (cultuurhistorische basis voor ruimtelijke kwaliteitskader, oplossingen, samenwerking en draagvlak) Ruimtelijk kwaliteitskader / Esthetisch programma van Eisen Integraal dijkontwerp Landschapsplan, beplantingsplan, ontwerp openbare ruimte Uitvoeringsbegeleiding

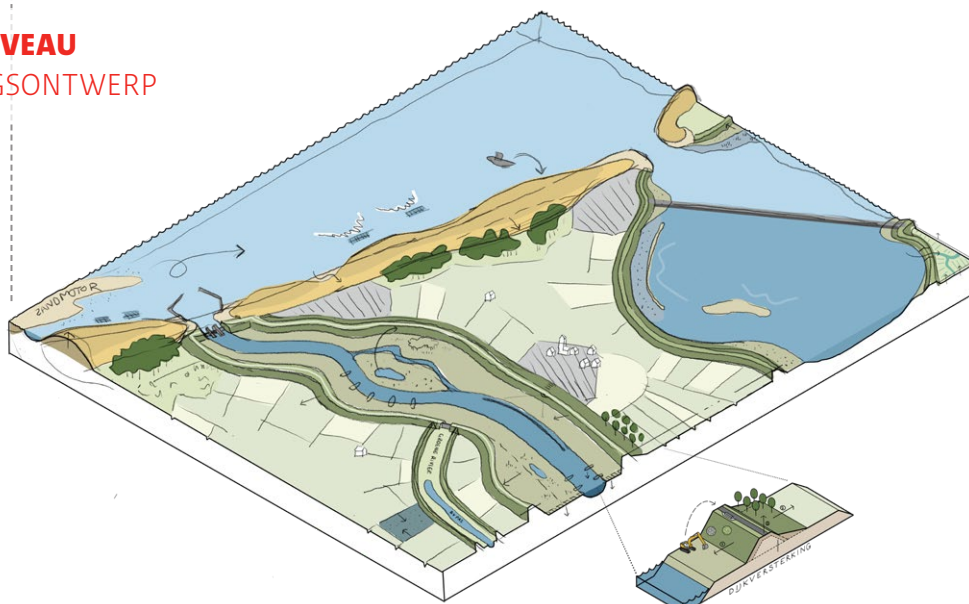
NATIONAAL NIVEAU
HOOFDSYSTEEMKEUZES

GEBIEDSNIVEAU
DEELSYSTEEMKEUZES &
SYNERGIE GEBIEDSOPGAVEN

LOKAAL NIVEAU
INRICHTINGSONTWERP

Overzicht opgaven en belangrijkste keuzen per niveau (afbeelding: H+N+S Landschapsarchitecten)

2.2 Nationaal niveau:

Hoofdsysteem en programma's

DIAGNOSE:

RISICO OP VERTRAGING IN DE UITVOERING BEGINT AL OP PROGRAMMANIVEAU

Projecten en gebieden krijgen vanuit verschillende programma's opdrachten die niet goed op elkaar afgestemd zijn. Dit leidt tot risico op vertraging in de uitvoering.

De grote waterprogramma's die onderdeel vormen van het Delta-programma vullen elkaar aan maar staan organisatorisch los van elkaar. De programma's hebben verschillende doelen, bevinden zich in verschillende fasen en de uitvoeringsmaatregelen vinden deels in dezelfde gebieden maar ook deels in andere gebieden plaats. Ruimte voor de Rivier 2.0 is nog een beleidsprogramma, de Programmatische Aanpak Grote Wateren is een beleidsprogramma maar ook deels al in uitvoering en het Hoogwaterbeschermingsprogramma is een uitvoeringsprogramma. Daarnaast bestaan er nog andere ontwikkelingen en opgaven die ruimte vragen.

De opgave waar we voor staan is breed en complex: een veilige en leefbare delta voor 20 miljoen mensen. Dit vraagt om een langetermijnvisie waarin grote beslissingen worden genomen – denk aan de Deltabeslissingen en strategische waterbeheerkeuzes. Zoals het Deltaprogramma 2026 benoemd is, Kiezen, Verdelen en Aanpassen, het volgende hoofdstuk in onze watertraditie.

Het Deltaprogramma zet in het [rapport van 2026](#) dan ook drie opgaven centraal.

1. De opgave waterveiligheid gaat over bescherming tegen overstromingen
2. De opgave zoetwater gaat over de weerbaarheid tegen watertekort
3. De opgave ruimtelijke adaptatie gaat over een klimaat bestendige inrichting.

De eerste opgave, het op orde krijgen van de waterveiligheid, vraagt een versnelling van de uitvoering, maar ook een proactieve houding in het zoeken van verbinding met andere ruimtelijke opgaven om deze versnelling überhaupt uit te kunnen voeren.

Niet alleen is het Nederlandse hoofdwatersysteem een samenhangend systeem van kust, meren en rivieren. We leven ook in een verstedelijkte delta, waar de wateropgaven niet los staan van de ruimtelijke inrichting. En waar de keuzes voor drinkwater, natuur en landgebruik gemaakt moeten worden (deltadieluur). Keuzes over de kust, de meren en de rivieren kunnen niet los van elkaar gezien en genomen worden. Steeds zal in beeld moeten zijn hoe deze watersystemen met elkaar en de omgeving samenhangen voor het maken van de keuzes.

Ontwerpen aan deze samenhang betekent keuzes maken op systeemniveau.

- Systeemkeuzes voor integraal waterbeheer: hoe het hoofdrivierensysteem, het regionale watersysteem en het grondwatersysteem op elkaar inwerken.
- Regionale gebiedsontwikkeling met een langetermijnperspectief, zoals rivierverruiming, reserveringen voor waterberging en de aan- en afvoer van water.
- Koppeling van handelingsperspectieven aan een gedeelde visie op langetermijn waterveiligheid.

Samenwerking in de Delta

Welke partijen samen moeten werken hangt af van welke keuzes nu gemaakt moeten worden en welke keuzes in een later stadium aan de orde zijn. Ook is hierbij focus nodig op de gebieden in Nederland waar de grote wateropgaven en andere ingrijpende ruimtelijke ontwikkelingen tegelijkertijd spelen. Dit zijn de locaties waar we synergie kunnen bereiken of juist kansen kunnen missen of projecten uitvoeren waar we later spijt van krijgen omdat niet breder gekeken is.

Deze samenwerking over grenzen heen zal van het landelijk schaalniveau tot aan lokaal schaalniveau plaats moeten vinden. Het is niet nodig om overal in dezelfde mate in te zetten op samenwerking. Om dit hanteerbaar te maken is het noodzakelijk dat er focus aangebracht wordt, en steeds duidelijk is waar en wanneer dit nodig is, en waar niet.

De verschillende programma's starten vaak met vergelijkbare ambities of ambities die met elkaar samenhangen. Onderweg raakt deze samenhang verloren, door de verkokerde organisatie. Ieder programma zou je kunnen zien als een trechter. Een succesvolle aanpak vraagt om continuïteit in samenwerking, kennisdeling en een gedeelde kwaliteitsaanpak. Het gaat bij procedures en kaders niet alleen om systemen, maar vooral om mensen, want we zien ook dat daar waar de juiste mensen elkaar vinden de juiste samenwerking ontstaat. Daarvoor is:

- Afstemming op Rijksniveau tussen Rijksprogramma's zoals HWBP, PAGW, RvdR2.0 en de Deltabeslissingen essentieel.
- Een verbindende rol tussen gebieden en programma's noodzakelijk.
- Het voortbouwen op bestaande methodes zoals de Smart Rivers-aanpak en integrale scopebepaling van waterveiligheidsopgaven cruciaal.
- Het nodig om te zoeken naar het geven van richting en ruimte voor het aanpassen aan een veranderende toekomst, zoals het werken met handelingsperspectieven en adaptatiepaden.

De volgende aanbevelingen geven aan hoe we dit aan kunnen pakken.

VOORBEELD: HWBP & PAGW

In 2023 zijn het HWBP en PAGW op programmaniveau een samenwerking gestart met als doel waterveiligheid te realiseren in samenhang met ecologische waterkwaliteit en natuur. Dit zal leiden tot toename van ruimtelijke inrichtingsmaatregelen die door het HWBP in samenwerking met PAGW uitgevoerd zullen worden.

De doelen van beide programma's worden waar mogelijk op eenzelfde locatie gecombineerd: meervoudig ruimtegebruik. Deze ruimtelijke inrichtingsmaatregelen zijn nature-based: multifunctionele oplossingen die door gebruik te maken van de natuur uiteenlopende maatschappelijke opgaves gelijktijdig aanpakken, en tegelijk de natuur verbeteren. Per definitie sluiten dit soort maatregelen aan bij de gebiedskenmerken van de betreffende locatie: hydrologie, bodemtype en geomorfologie zijn de basis voor de natuur die zich ter plekke zal ontwikkelen. Ook zijn natuurlijke en ruimtelijke inrichtingsmaatregelen meestal eenvoudiger uitbreidbaar dan technische maatregelen en zijn daarmee positiever voor de toekomstige generaties. De grote wateren en vooral de overgangszones met het land hebben tenslotte een belangrijke betekenis om klimaatverandering tegen te gaan: ze leggen koolstof efficiënter vast (blue carbon) dan bijvoorbeeld bossen.

In dit jaar heeft RVR2.0 zich aangesloten bij de samenwerking tussen HWBP en PAGW.

RUIMTELIJKE KWALITEIT BORGEN VRAAGT KENNIS VAN HET WAT ÉN HET HOE

Ruimtelijke kwaliteit tot stand brengen vergt kennis van wat het is en hoe je het bereikt. Deze laatste tak van sport blijft in de dagelijkse praktijk ernstig achter bij de eerste. Vaak wordt gedacht dat met het aanstellen van een (landschaps-)architect de kwaliteit geborgd wordt. Om resultaten te bereiken op het gebied van ruimtelijke kwaliteit heb je de kennis van een (landschaps-)architect nodig, maar het borgen ervan vraagt om andere skills en soms ook een andere rol en positie. Weten en begrijpen wat er nu nodig is en wat er onderweg in het proces van de uiteindelijke dijkversterking komt kijken en daarop anticiperen is een vak. Weten wat je moet doen om voor je collega's in de volgende fase het juiste fundament te leggen is bepalend of ambities realiteit worden.

Zonder een goede routekaart en een goede gids wordt het trechteringsproces voor ruimtelijke kwaliteit een risicovolle onderneming. Anticipeer, weet wat komen gaat, help je opvolger. Zorg dat je de weg weet of een gids hebt. Het is noodzakelijk om dat voor het voetlicht te brengen.

Ontwerpatelier Nederland Nu Als Ontwerp, 1987 (afbeelding: Collectie Nieuwe Instituut, archief NNAO)

AANBEVELING: **ORGANISEER EEN SERIE NATIONALE WERKPLAATSEN WAARIN HET DELTAPROGRAMMA, HWBP, RVDR2.0, PAGW EN MOOINL/VRO SAMENWERKEN**

Het organiseren van deze werkplaatsen heeft als primair doel om meer synergie te bereiken in de uitvoering. In gebieden waar waterveiligheid, natuur, landbouw, woningbouw en infrastructuur samenkomen, is de druk op de ruimte groot. Nationale programma's zijn sectoraal van opzet. Dit kan leiden tot inefficiëntie, vertraging en gemiste kansen. Overleg en uitvoeringskracht op nationaal niveau is nodig om richting te geven aan de benodigde samenwerking en synergie tussen de programma's. HWBP, RvdR2.0 en PAGW met andere grote ontwikkelingen met ruimtelijke impact, zoals woningbouw en infrastructuur. In dit nationale overleg kan een gezamenlijke koers uitgezet worden over de volgende onderwerpen:

Bepalen van de sleutelgebieden waar samenwerking tussen nationale programma's en tussen Rijk en regio nodig is om water- en ruimtelijke opgaven te verbinden

Om gericht samen te kunnen werken tussen de verschillende afdelingen van de betrokken ministeries en de uitvoeringsorganisaties, is het essentieel om gezamenlijk te bepalen waar en op welk moment de aandacht naar toe moet. Als vingeroefening is op initiatief van Staf Deltacommissaris hiervoor een eerste overzichtskaart gemaakt waarin de opgaven van de programma's op elkaar gelegd zijn. Zie onderstaande figuur voor een geabstraheerde versie. Door de opgaven zowel in de ruimte (met kaarten) als in de tijd (door middel van programmeringen) in beeld te brengen, ontstaat de basis voor het aanbrengen van de benodigde focus en een eerste inschatting van de "mate van integraliteit". Waar is samen-

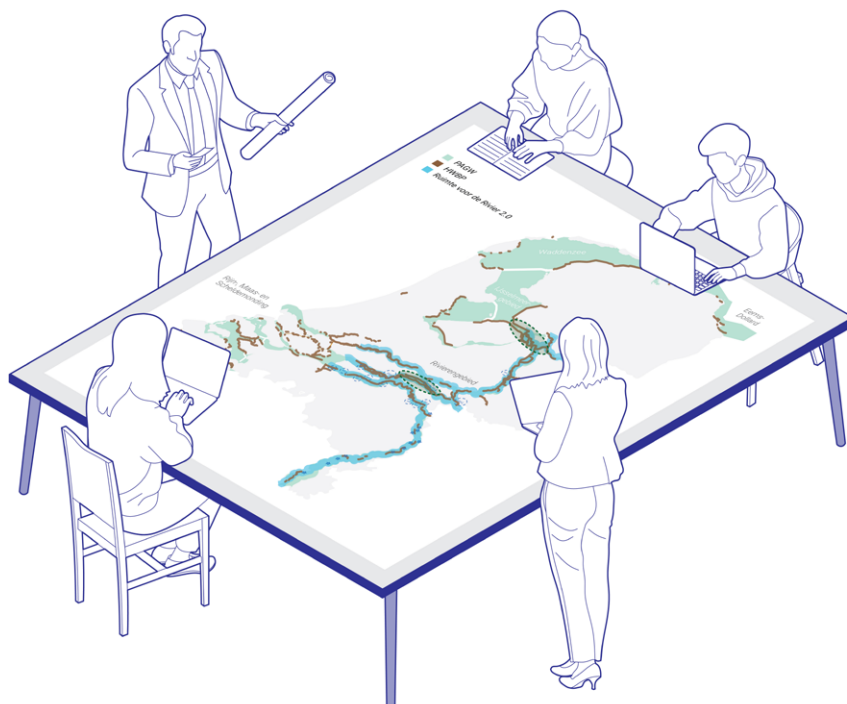
werking nodig en op welk moment in de tijd? En ook: waar is het niet nodig en kan in projecten sectoraal doorgewerkt worden?

Toekomstgericht ontwerpen: aandacht voor toekomstbestendigheid

Aangezien de klimaatverandering steeds sneller gaat, is het nodig om meer dan voorheen vanuit de lange termijn te redeneren (2100) en van daaruit terug te redeneren naar de huidige situatie. Binnen het HWBP groeit de aandacht om verder vooruit te kijken, te leren van het (verre) verleden en te komen tot adaptieve en uitbreidbare dijkontwerpen. Het zoeken is naar oplossingen die passen bij het karakter en de ontwikkelingen in het gebied en die voorkomen dat keuzes gemaakt worden waar we later spijt van krijgen. Een voorbeeld hiervan is de dijkversterking Weurt-Dreumel, waar ook de Groene Metropoolregio Arnhem-Nijmegen en RvdR2.0 grote opgaven heeft.

Op nationaal niveau kunnen al meerdere locaties geïdentificeerd worden waar het nodig of wenselijk is om vanuit een langere termijn te redeneren en een gezamenlijke aanpak te bepalen. Dit geldt voor stedelijke gebieden zoals rond Nijmegen en Zwolle, maar bijvoorbeeld ook voor de kustzones in Zeeland en het Waddengebied.

Bij de HWBP-projecten Schiermonnikoog en Lith-Bokhoven is ervaring opgedaan met een ontwerpende aanpak in combinatie met een adaptatietoets. Onderzocht is hoe adaptief ingespeeld kan worden op (de onzekerheid van) klimaatverandering. Lange termijn opgaven worden verbonden aan besluiten die in het heden genomen moeten worden met behulp van adaptatie- en implementatiepaden. Hiermee wordt het duidelijk op welk moment in de tijd, andere oplossingen dan wat nu regulier is, in gang gezet moeten worden.

Gezamenlijk programmeren-HWBP,PAGW,RvdR2.0

Een gezamenlijke programmering voorkomt dubbel werk en benut schaarse middelen doelgericht. Door vroegtijdig af te stemmen tussen programma's kunnen maatregelen slim gecombineerd worden en kansen voor synergie in doelen benut worden. Dit levert kostenbesparingen op, maar ook maatschappelijke meerwaarde en daarmee draagvlak. Een betere koppeling en samenwerking tussen de programma's is noodzakelijk om de juiste inhoudelijke condities te creëren voor gebiedsprocessen en projecten. De samenwerking om tot deze Aanpak waterveiligheid en ruimtelijke kwaliteit te komen is hierin een eerste stap geweest. Nu is het belangrijk om deze samenwerking voort te zetten en te versterken, zodat vanuit nationaal niveau daar waar het doelmatig is, een gezamenlijke koers uitgezet wordt. Zo ontstaat een robuuste aanpak die niet alleen de waterveiligheid borgt, maar ook bijdraagt aan natuur, leefbaarheid en ruimtelijke kwaliteit.

Zorg voor een gezamenlijke website met actuele kennis op basis van de MIRT-fasen

Het HWBP heeft een website (Roadmap Duurzaam HWBP) gemaakt met als doel om professionals die aan de HWBP-projecten werken te voorzien van kennis om te komen tot duurzame, goed ingepaste dijkversterkingen met ruimtelijke kwaliteit. De Roadmap bevat de te nemen stappen (werkprocessen), tools en inspiratie en wordt continu geactualiseerd en verbeterd.

De Roadmap richt zich op het uitvoeren van projecten. De opzet leent zich echter ook goed voor het uitbreiden ervan naar de fasen voorafgaand aan de verkenning/het lokale niveau. Het is de moeite waard om te verkennen of er een gezamenlijke Roadmap voor het HWBP, PAGW en RvdR2.0 zou kunnen worden ontwikkeld. Het is efficiënt om samen een website voor inhoudelijke kennis te maken en te gebruiken. Maar misschien nog wel belangrijker: hiermee zal ook meer eenduidigheid in aanpak en vakjargon ontstaan, wat de samenwerking zal versoepelen.

Maak gebruik van bestaande kennis en methoden uit RvdR1.0 en de Maaswerken

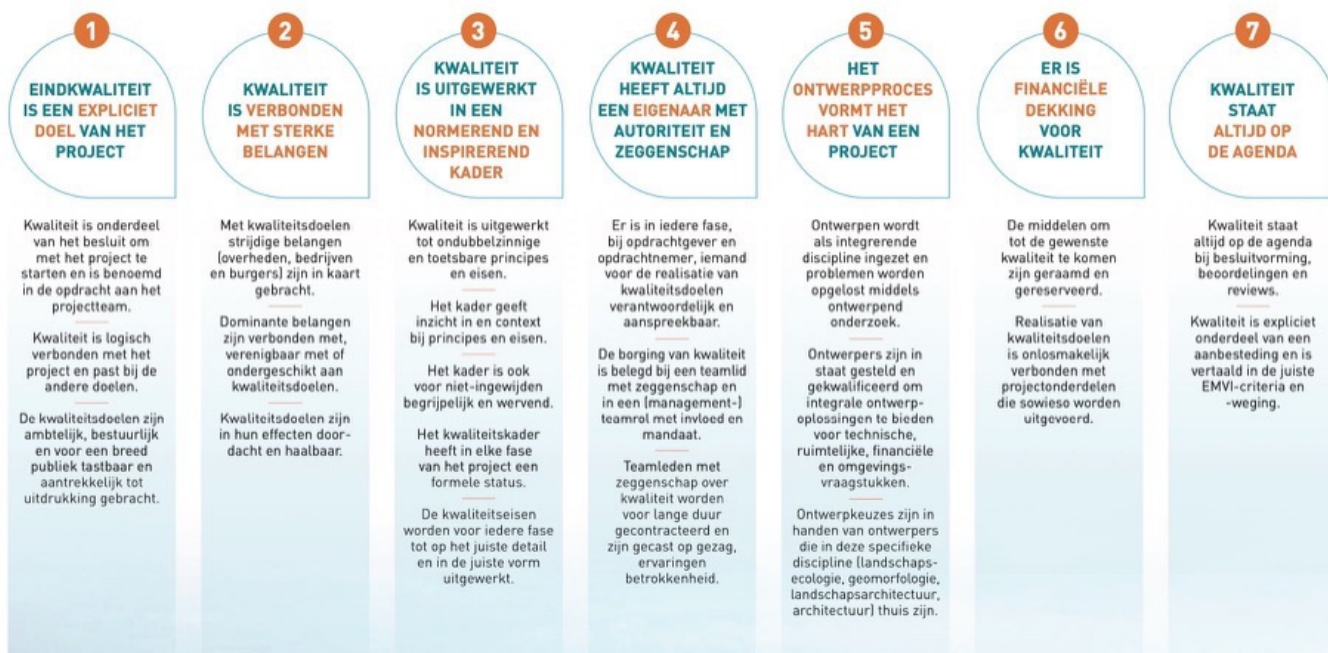
Tot rond 2010 was het gebruikelijk om meerdere doelstellingen, zoals veiligheid en natuur, te combineren. In Ruimte voor de Rivier 1.0 en in de Maaswerken was het verbeteren van de ruimtelijke kwaliteit als doelstelling opgenomen. Voor het HWBP is dit niet het geval, maar is wettelijke inpassing wel subsidiabel en wordt het verbinden van opgaven en meekoppelen met regionale en lokale initiatieven aangemoedigd. Waterschappen bepalen of, en in hoeverre, ruimtelijke kwaliteit als doelstelling in de projecten meegenomen wordt.

Onderdelen van de aanpak voor ruimtelijke kwaliteit van RVR1.0 en de Maaswerken zijn nog steeds bruikbaar voor de huidige waterprogramma's. Het advies is om deze praktijkervaringen te benutten.

Met steun van onder andere het Ministerie van LNV (toen nog EZ), Staatsbosbeheer, Stichting Ark, Natuurmonumenten, het Wereld Natuur Fonds en het Limburgs Landschap is na 2010 door Smart Rivers (inmiddels Stichting Smart Rivers) de Kwaliteitsstafette ontwikkeld. Deze aanpak is ook goed bruikbaar voor HWBP, RvdR2.0 en PAGW.

De Kwaliteitsstafette (zie kader) zorgt namelijk voor continue kwaliteitsborging en -verbetering die als een rode draad door alle projectfasen heenloopt. Elke fase van het project wordt getoetst op ruimtelijke kwaliteit. Het begint met een gedragen en inspirerend ruimtelijk plan, waarin de toekomstwaarde van het gebied centraal staat. Dit plan vormt de rode draad door alle projectfasen heen. Leidende principes en een ruimtelijk kwaliteitskader helpen om richting te geven én ruimte te laten voor uitwerking.

Voorbeeld: in het succesvolle project 'smart rivers' werd gewerkt met de "kwaliteitsstafette", waarbij in elke fase een product werd opgeleverd dat de ruimtelijke kwaliteit verder uitdiepte en toetste aan de oorspronkelijke visie.

AANBEVELING: **GEEF DE OPDRACHT OM DE LEIDENDE PRINCIPES TE VERANKEREN, TE CONCRETISEREN EN AAN TE VULLEN IN DE (UITVOERINGS)PROGRAMMA'S**

Doorontwikkeling en verankering van de leidende principes in programma's

In het kader van de ontwerp-Nota Ruimte en het Nationaal Waterprogramma (2022–2027) zetten we vanuit het nationale perspectief in op het systematisch verankeren, doorontwikkelen en doorgeven van de leidende principes uit de ontwerp-Nota Ruimte binnen alle relevante programma's waar het Rijk een rol heeft en die bijdragen aan de waterveiligheid van Nederland. Deze principes vormen het kompas waarmee we de samenhang tussen water, bodem en ruimte versterken en toekomstige generaties een veilig en leefbaar land garanderen.

Concreet betekent dat dit binnen elk programma wordt geborgd dat:

1. **Ruimte multifunctioneel wordt ingezet**, waardoor opgaven als waterveiligheid, waterberging, waterafvoer, natuur, recreatie, landbouw en infrastructuur elkaar versterken in plaats van concurreren.
2. **Fysieke ingrepen aansluiten op de unieke kenmerken van het gebied**, waarbij landschappelijke, ecologische en cultuurhistorische waarden richting geven aan ontwerp en uitvoering.
3. **Opgaven duurzaam worden opgelost**, zonder dat lasten van risico's worden verschoven naar andere regio's of naar toekomstige generaties.

Samen met **'Rekening houden met water en bodem'** vormt dit de basis voor een toekomstbestendige inrichting van Nederland: een inrichting die vertrekt vanuit de natuurlijke draagkracht van het systeem.

De leidende principes worden niet alleen verankerd op nationaal niveau, maar ook doorgegeven aan de regio, waar ze verder worden uitgewerkt tot gebiedsprincipes en overgedragen worden aan het lokaal niveau.

"Nederland leeft al eeuwen met het water. En dat blijven we doen.

Daarvoor maken we de keuzes op nationaal niveau.

.. We maken ons water- en bodemsysteem toekomstbestendig: onze duinen, dijken, grote rivieren, kanalen en de zoetwaterbuffers in het IJsselmeer, het Markermeer en het Volkerak-Zoommeer. Rond het hoofdwatersysteem reserveren we voldoende ruimte voor versterking van waterkeringen, waterafvoer en waterberging."

"Het is onvermijdelijk dat het aanzicht van ons land verandert. Maar juist hetgeen er al is dat cultuurhistorische waarde heeft, gebiedseigen is of simpelweg mooi gevonden wordt, kan richting geven aan hoe die verandering gestalte krijgt. Het biedt inspiratie en kan eraan bijdragen nieuwe oplossingen te vinden. Nederland is gevormd door een eeuwenlange interactie tussen mens en natuur.

Sporen uit het verleden zijn overal te herkennen en af te lezen in onze landschappen, dorpen en steden. Deze nalatenschap geeft ook vandaag nog betekenis aan ons bestaan en bepaalt in hoge mate de kwaliteit van onze leefomgeving. Ze vormt bovendien een onmisbaar onderdeel van nieuwe ruimtelijke kwaliteit." (pagina 37 ontwerp-Nota Ruimte)

Door binnen programma's als: het Deltaprogramma, Programma Aanpak Grote Wateren (PAGW), Ruimte voor de Rivier 2.0 (RvdR2.0) en het Hoogwaterbeschermingsprogramma (HWBP) de drie leidende principes te verankeren als essentieel toetsings- en ontwerpkader, ontstaat een robuuste verbinding tussen waterveiligheid en ruimtelijke kwaliteit.

(bron: ontwerp-Nota Ruimte)

HUIDIGE PRAKTIJK: IEDER PROGRAMMA EEN EIGEN TRECHTER

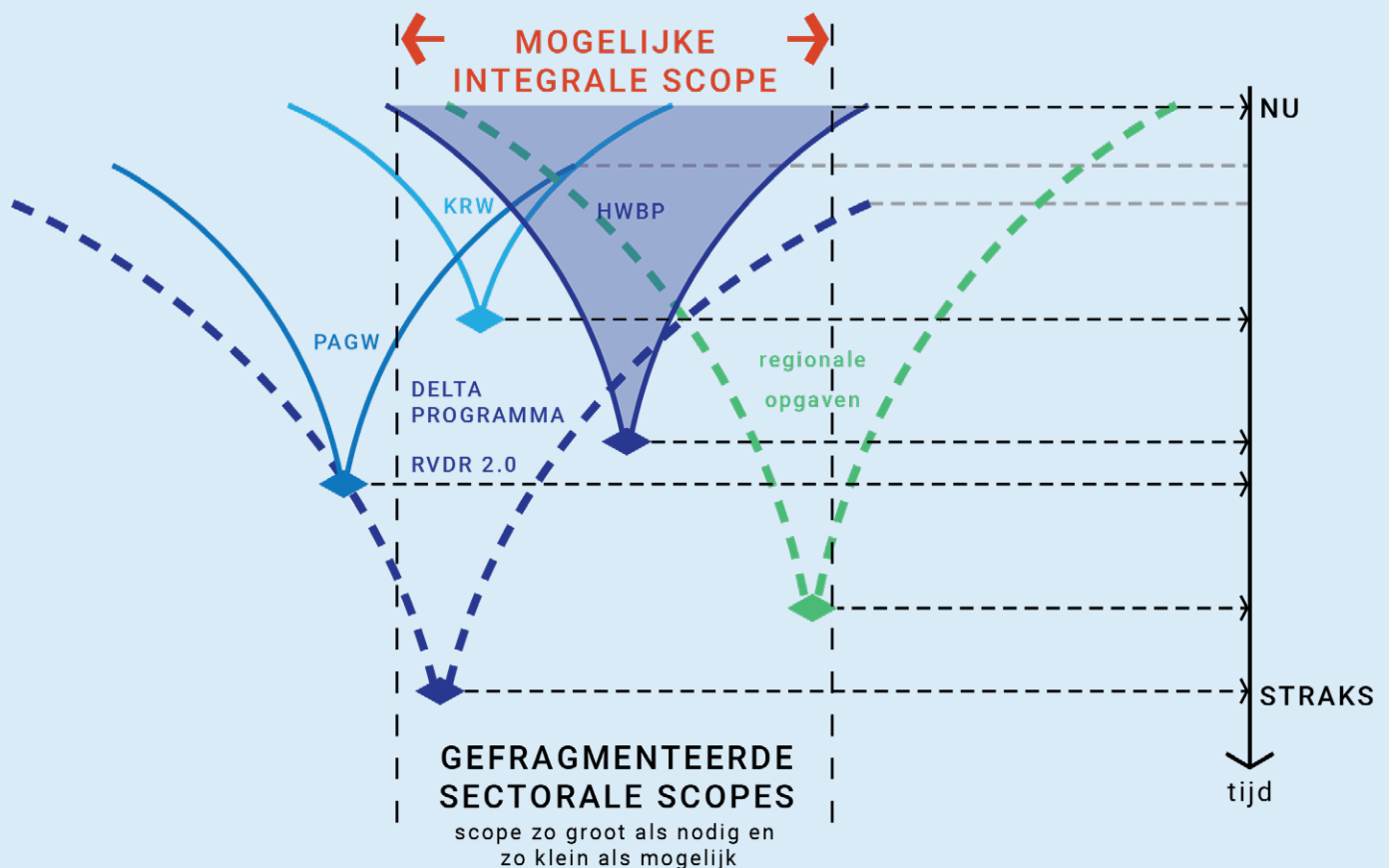
Bij integrale gebiedsontwikkelingen komen verschillende opgaven in één gebied samen. De ruimtelijke kwaliteit van het eindresultaat is gebaat bij het zo goed mogelijk samenbrengen van deze opgaven in één samenhangende gebiedsinrichting. Hierin helpt het verleden om te laten zien dat deze sectorale opgaven een gemeenschappelijke geschiedenis kennen, waarin je historische referenties ziet van huidige opgaven die ooit integraal met elkaar verbonden waren.

De verschillende opgaven hebben echter ook hun eigen programma en doorlopen daarmee in principe hun eigen 'trechtering'. Het HWBP is een programma, Ruimte voor de Rivier 2.0 ook, evenals KRW, en PAGW. Daarnaast zijn er in een gebied altijd nog een reeks regionale opgaven. We zien dat deze projecten en programma's het in de pre-verkenning en verkenning vaak nog gelijkwaardige ambities hebben en/of het in grote lijnen eens zijn over de gebiedsopgave en de wijze waarop de opgaven elkaar kunnen versterken. In gebiedsvisies en beleid wordt de samenhang en overlap in de opgaven soms onderkend en is er sprake van gedeelde ambities, maar vaak is er nog geen duidelijke ambitie geformuleerd of lopen de programma's niet gelijk op. Daarom is

er een gereede kans dat projecten en programma's in de loop van de tijd hun gedeelde ambities kwijtraken. Zij worden, vanuit het trechteringsproces vanuit hun eigen sectorale programma steeds meer op hun eigen spoor teruggeworpen.

Dit kan vele oorzaken hebben; een ongelijke start, deadlines die niet overeenkomen, problemen om middelen of opgaven onderling uit te wisselen, soms is het een keurslijf vanuit scopebewaking.

Conclusie is dat inhoudelijke connecties tussen deze projecten en programma's gedurende de looptijd van het project te vaak verloren gaan als gevolg van een focus op de eigen planning, het eigen budget en de eigen sectorale scope. Ondanks de grote overlap in ambities raken veel projecten en programma's elkaar in de loop van de tijd 'kwijt' en gaan zij, onafhankelijk van elkaar in hetzelfde gebied hun eigen ding doen. De grote maatschappelijke meerwaarde of zelfs noodzaak om opgaven integraal aan te pakken komt niet van de grond en ieder project of programma eindigt met haar eigen, smalle scope die kwalitatief schraal afsteekt bij wat met een integrale aanpak bereikt had kunnen worden.

De grote programma's: van gedeelde ambities naar een smalle sectorale scope (bewerkte afbeelding op basis van schema sectorale scopes ontwikkeld door Lodewijk van Nieuwenhuijze & Keesjan van Herik / WL)

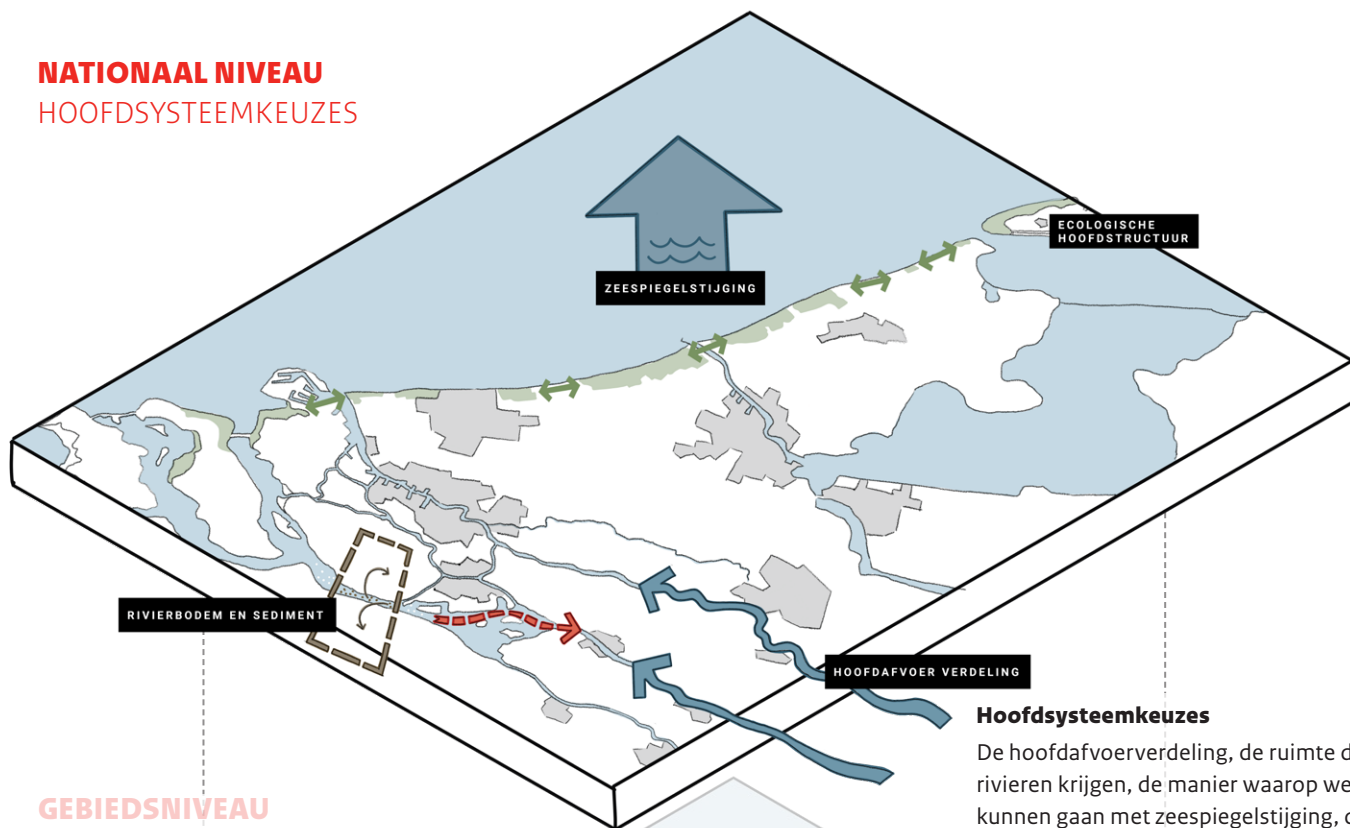
Ruimtelijk ontwerpen voor de nationale opgaven

Ruimtelijke beslissingen op verschillende schaalniveaus hangen samen. Om hier de juiste afwegingen in te maken is het organiseren van de juiste koppeling en integratie cruciaal. Het inzetten van ontwerpkracht helpt bij de opgaven op ieder schaalniveau vanuit een specifieke rol en met bijbehorende producten.

Op het nationaal niveau gaat het om het onderzoeken wat de mogelijke toekomsten op de lange termijn zijn. Het in beeld brengen van de opgaven en de trends en ontwikkelingen. De ruimtelijke vertaling hiervan brengt de urgentie, keuzes en de werking van het systeem in beeld. Daarmee kan het narratief van bodem en water als basis verder worden ontwikkeld.

OPGAVEN EN BELANGRIJKSTE KEUZES	ROL VAN RUIMTELIJK ONTWERP
Nationaal niveau: hoofdsysteemkeuzes • Lange termijnstrategie Zeespiegelstijging • Hoofdafvoer verdeling • Laagwater-verdeling: • Zoutindringing • Scheepvaart condities • Zoetwaterbeschikbaarheid • Hoogwater-verdeling: • Distributie hoogwatergolven • Sedimenthuishouding, sedimentbalans, bodemligging en -erosie, baggeren • Natuurnetwerk Nederland en systeemcondities (gradiënten & verbindingen, areaal, dynamiek & natuurlijke processen)	Ontwerpend onderzoek Opgaven in beeld brengen Narratief met hoofd & bijzaken, bepalen volgorde en hierarchie in de betooglijn bodem en water als basis. Faciliteren bestuurlijk keuzeproces Faciliteren maatschappelijke discussie

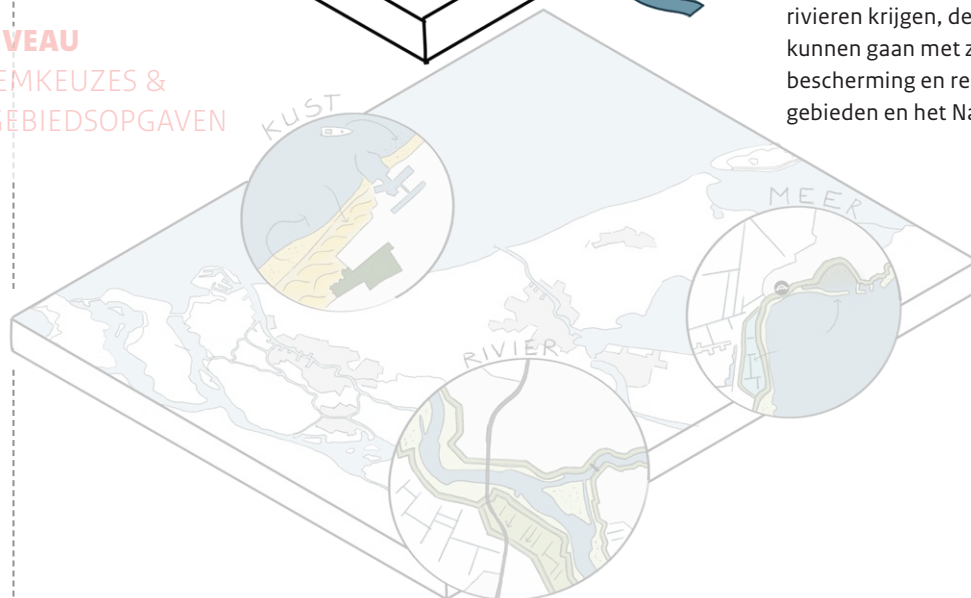
NATIONAAL NIVEAU HOOFDSYSTEEMKEUZES

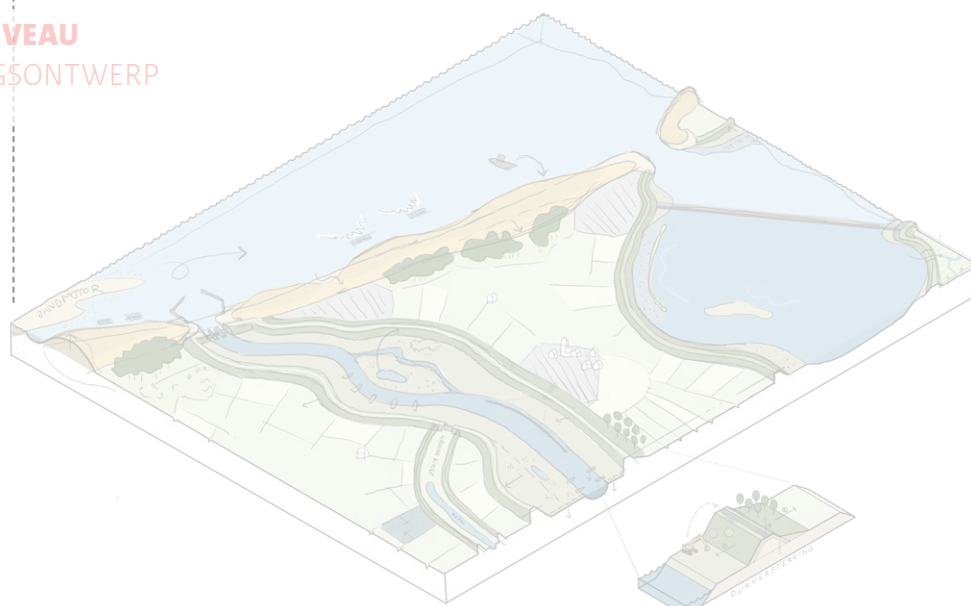
Hoofdsysteemkeuzes

De hoofdafvoerverdeeling, de ruimte die de rivieren krijgen, de manier waarop we om kunnen gaan met zeespiegelstijging, de bescherming en realisatie van de Natura 2000 gebieden en het Natuurnetwerk Nederland.

GEBIEDSNIVEAU DEELSYSTEEMKEUZES & SYNERGIE GEBIEDSOPGAVEN

LOKAAL NIVEAU INRICHTINGSONTWERP

2.3 Gebiedsniveau: sleutelregio's & deelgebieden

DIAGNOSE:

DOORDAT HET WERKEN IN GEBIEDEN NIET STRUCTUREEL IS GEORGANISEERD WORDT ONVOLDOENDE REKENING GEHOUDEN MET DE INTEGRALE OPGAVEN

Binnen de aanpak van waterveiligheid en ruimtelijke kwaliteit speelt het gebiedsniveau een cruciale rol. Juist op deze schaal kunnen grote opgaven naast waterveiligheid, zoals zoetwaterbeschikbaarheid, woningbouw, landbouwtransitie, energietransitie en natuurherstel met elkaar worden verbonden. Hoewel er al veel goed gaat, zijn er ook knelpunten.

De ervaring met lopende HWBP-projecten leert dat zogenoemde “meekoppelkansen” die in de verkenningfase als kansrijk zijn opgenomen in het project, vaak al in deze fase of daarna, tijdens tijdens de planstudiefase, afvallen. Dit geldt voor kansen die vanuit regionale en lokale stakeholders worden aangedragen, maar onder andere ook voor kansen vanuit andere grote waterprogramma's, zoals PAGW.

Ambities uit andere programma's blijken moeilijk of niet meegerekend te kunnen worden in een HWBP-project als het eenmaal de verkenningfase in is gegaan. De andere programma's hebben hun eigen, meestal sectorale doelen met bijbehorende programmering, financiering en sturingen verantwoordingslijn. Vaak gaat het hierbij om maatregelen die ingrijpend zijn voor het gebied waar ze plaatsvinden. Ze houden vaak een koerswijziging in die noodzakelijk is met het oog op lange termijnontwikkelingen, zoals klimaatverandering of verlies aan biodiversiteit. Dit betekent dat het proces van onderzoek tot aan planstudie veel tijd in beslag neemt, tijd die er binnen de verkenning van een HWBP-project niet, of onvoldoende, is.

Het HWBP-project wordt conform planning doorgezet, maar het risico bestaat dat er in het gebied daardoor onvoldoende rekening gehouden wordt met opgaven die op termijn ook een plek in ditzelfde gebied moeten krijgen.

De synergie die mogelijk is tussen de programma's en die leiden tot doelmatige oplossingen met veel maatschappelijke meerwaarde komt niet van de grond of leidt tot onnodige complexiteit en soms zelfs vertraging van de HWBP-projecten.

Het College van Rijksadviseurs adviseerde in 2020 al om een brede contextbenadering te hanteren bij waterveiligheidsvraagstukken. Zo hebben we het in Nederland niet georganiseerd. We werken aan wateropgaven op basis van normen die zijn vastgelegd in wet- en

regelgeving, organiseren wateropgaven hoofdzakelijk sectoraal en primair gericht op de water-gerelateerde doelstellingen (vooral voor waterveiligheid) en hebben de verantwoordelijkheid voor wateropgaven eenduidig belegd bij het ministerie van IenW en de waterschappen.

De hernieuwde aandacht voor ruimtelijke ordening op landelijk niveau en het beleid om 'water en bodem weer de basis voor ontwikkelingen te laten zijn' is van grote betekenis voor de uitvoerbaarheid van het HWBP. Deze politieke en beleidsmatige veranderingen zullen nu verder doorvertaald moeten worden. Ze hebben nog onvoldoende doorwerking gekregen.

In gebieden die gesteld staan voor grote wateren en natuuropgaven wordt in projecten en programma's sectoraal en daardoor langs elkaar heen gewerkt. Inhoudelijke samenwerking door Rijk en regio op regionaal gebiedsniveau, komt niet vanzelf van de grond. Dit zal moeten worden georganiseerd. Het zal duidelijker moeten worden wie initiatiefnemer is/zijn, wie opdrachtgever(s) en waar het benodigde budget voor het samenwerken vandaan komt.

Er zijn al wel meerdere initiatieven, zoals het Perspectief IJssel-Vechtdelta, het Ruimtelijk Perspectief voor het Wilhelminakanaal Amertak en Donge en de Werkplaatsen die voor de Zuidelijke Waaldijk hebben plaatsgevonden, die laten zien welke aanpak werkt. De noodzaak om deze aanpak uit de pioniersfase naar “business-as-usual” te krijgen, wordt steeds meer gezien.

Samenwerken in de fasen voorafgaand aan de verkenningfase van het HWBP, zal leiden tot een stabiele omgevingsscope wat de uitvoering van de HWBP-projecten ten goede zal komen. In de herijking van het HWBP wordt hier als onderdeel van “meer sturen aan de voorkant” al aandacht aan besteed.

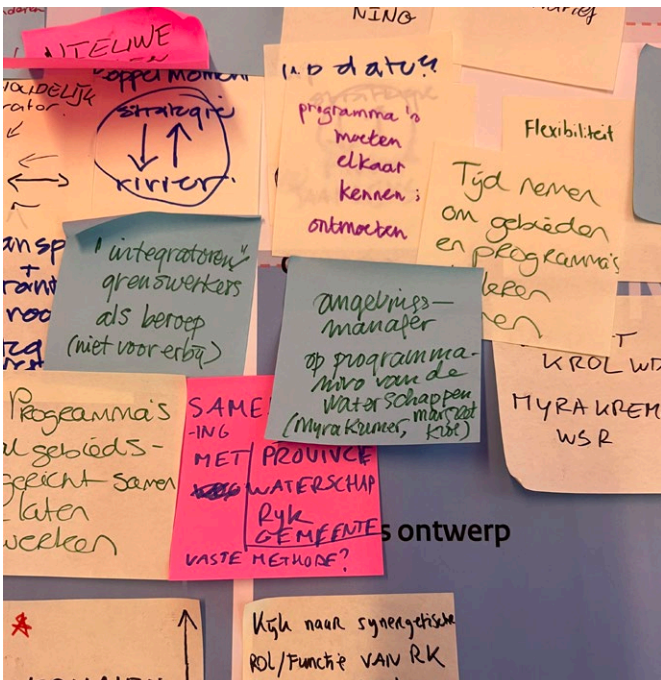
De kracht van werken op gebiedsniveau is evident, maar het wordt niet vanzelf benut.

Het signaleren van de noodzaak tot meer samenwerking zal niet als vanzelf direct tot meer samenwerking leiden. De volgende aanbevelingen zetten in op het organiseren van de samenwerking. De eerste zet in om het verbinden van de nationale programma's met de regio's. De tweede aanbeveling gaat verder in op de rol van de integratoren voor deze samenwerking. De laatste aanbevelingen gaan over de overdracht naar de projecten en het waarborgen van de juiste kennis over de opgaven van het gebied binnen het project.

"Waar een uitdaging ligt is dat we in Nederland een heleboel opgaves hebben die eigenlijk vertaald moeten worden naar een gebiedsopgave. Hoe kunnen we elkaar nu aan de voorkant vinden om die gebiedsopgave met elkaar goed vorm te geven. Zodat we een keer die schop goed de grond in steken en dat we doen wat nodig is om dit land klaar te maken voor de 21e eeuw."

Jaap van Thiel de Vries - voorzitter van Vereniging van Waterbouwers

AANBEVELING: BEPAAAL WAAR EXTRA SAMENWER- KING NODIG IS BINNEN EEN REGIO EN/ OF TUSSEN REGIO EN RIJK

omdat hier veel grote water- en natuur- en andere ruimte vragende opgaven samenkomen of complexe vraagstukken spelen

Zorg voor een actief netwerk in de prioritaire gebieden (sleutelregio's)

Vanuit het Rijk wordt in de (voorgestelde) nationale werkplaatsen verkend in welke gebieden de grote wateropgaven samenkomen en/of complexe vraagstukken spelen en daarom op programma-niveau en gebiedsniveau aandacht behoeven. Vanuit de regio zal dit ook bepaald moeten worden en samenwerking met het Rijk gezocht worden, daar waar dit aan de orde is.

Daar waar veel ruimtevragende opgaven en ambities samenkomen en het doelmatig is om ze aan elkaar te verbinden, is een actief kernteam nodig van relevante stakeholders in het gebied. Dit kernteam krijgt als opdracht beleid, ontwerp en uitvoering in samenhang te brengen. Het doel is om te komen tot een gezamenlijk perspectief dat meegroeit met de kennis en ervaring van alle partijen en met wat het gebied nodig heeft. Een wenkend perspectief dat in de praktijk helpt bij het maken van beleid en plannen en het maken van keuzes, gedragen door een open netwerk van partners.

Het inzetten van werkplaatsen zorgt ervoor dat een inhoudelijke dialoog kan plaatsvinden tussen experts vanuit de betrokken overheden. Het biedt de benodigde ruimte om over de grenzen van de eigen organisatie en opdracht samen te werken aan slimme en doelmatige oplossingen voor de complexe opgaven waar we voor staan. Binnen zo'n werkplaats worden de leidende principes en ambities verankerd en aangevuld met gebied specifieke uitgangspunten. In een werkplaats werken ontwerpers, adviseurs en beleidsmedewerkers actief samen. De partners uit de regio (met name waterschappen en provincie) spelen hierbij een initiërende rol, door de werkplaatsen te organiseren. Doordat er over de begrenzing van provincies en waterschappen en sectoren heen gekeken kan worden, kunnen er andere oplossingen ontstaan die anders niet in beeld komen.

Benut 'werkplaatsen' op gebiedsniveau om waterveiligheid te verbinden aan andere opgaven in een verbindend gebiedsnarratief

In de werkplaatsen moet worden gestreefd naar één verbindend verhaal dat richting geeft en duidelijk maakt wat de kernprincipes zijn. Dit gebiedsnarratief helpt om de complexe opgaven te duiden, maakt de urgentie van systeemkeuzes zichtbaar en verbindt

mensen aan een gezamenlijke ambitie. Zo'n narratief creëert ruimte voor nieuwsgierigheid, creativiteit en samenwerking, en maakt helder waarom bepaalde keuzes noodzakelijk zijn. Door het gesprek te voeren op basis van gedeelde feiten en probleemanalyses, wordt de discussie over oplossingen constructiever, aangezien de basis niet meer ter discussie staat.

Het gebiedsnarratief heeft de kracht om ook mensen buiten de ruimtelijke ontwerpwereld te betrekken en te activeren. Het moet daarom systematisch worden opgebouwd, met aandacht voor verleden, heden en toekomst, en moet verschillende lagen belichten: van ruimtelijke aspecten zoals bodem en water, tot sociale factoren als cultuur en identiteit, en economische waarden zoals gebruik en potentie. Voorbeeld van een gebiedsnarratief is de het recent opgeleverde verhaal van de [IJssel-Vechtdelta](#)

Ontwerpend onderzoek heeft hierin een sleutelrol. Door samen te verkennen, te tekenen en te verbeelden, ontstaat een verhaal dat niet alleen richting geeft, maar ook uitnodigt tot actie. Cruciaal hierbij is dat het narratief niet wordt gezien als een eindproduct, maar als een levend verhaal dat meebeweegt met het proces. Het moet voortdurend worden aangescherpt en opnieuw verteld, zeker wanneer nieuwe partijen aanhaken.

Concretiseer het gebiedsnarratief tot een integrale gebiedsagenda voor uitvoering en zorg voor doorwerking in bestaande programma's en projecten

Om het gebiedsnarratief te vertalen naar concrete uitvoering in projecten, is het essentieel dit verder te brengen in een integrale gebiedsagenda. Deze agenda vormt het strategisch kader waarin de samenhangende opgaven worden geconcretiseerd, inclusief de benodigde maatregelen, het opdrachtgeverschap en de bijbehorende financiering. Het maakt zichtbaar hoe ambities worden omgezet in haalbare stappen en biedt houvast voor een programmatische aanpak over de projecten heen.

De bestaande programma's en projecten met hun verantwoordelijkheden en zeggenschap blijven hierbij overeind. De agenda richt zich op doorwerking van het gebiedsnarratief in deze bestaande programma's en projecten.

Cruciaal hierbij is een robuuste samenwerkingsstructuur, waarin publieke en private partijen hun rol nemen en gezamenlijk verantwoordelijkheid dragen voor de realisatie.

Leg de samenwerking (zo nodig) bestuurlijk vast

Benut daarvoor bijvoorbeeld de ruimtelijke arrangementen en maak intentieovereenkomsten & bestuursovereenkomsten tussen Rijk en provincie, zoals nu ook gebeurt in de IJssel-Vechtdelta.

Lessen uit de praktijk

IJssel-Vechtdelta

WAT HET PERSPECTIEF IJssel-VECHTDELTA INHOUDT

Wat is een wenkend perspectief?

Een wenkend perspectief biedt een gedeelde inhoudelijke en inspirerende basis voor plannen en besluiten in de IJssel-Vechtdelta. Het maakt de samenhang tussen opgaven zichtbaar, helpt om (sectorale) belangen bespreekbaar te maken en ondersteunt het afstemmen van keuzes. Ook geeft het richting aan initiatieven die nog in ontwikkeling zijn.

De uitdaging

Het doel: een gezamenlijk vertrekpunt dat meegroeit met de kennis en ervaring van alle partijen en met wat het gebied nodig heeft. Een werkend perspectief dat in de praktijk helpt bij het maken van beleid en plannen en het maken van keuzes, gedragen door een open netwerk van partners.

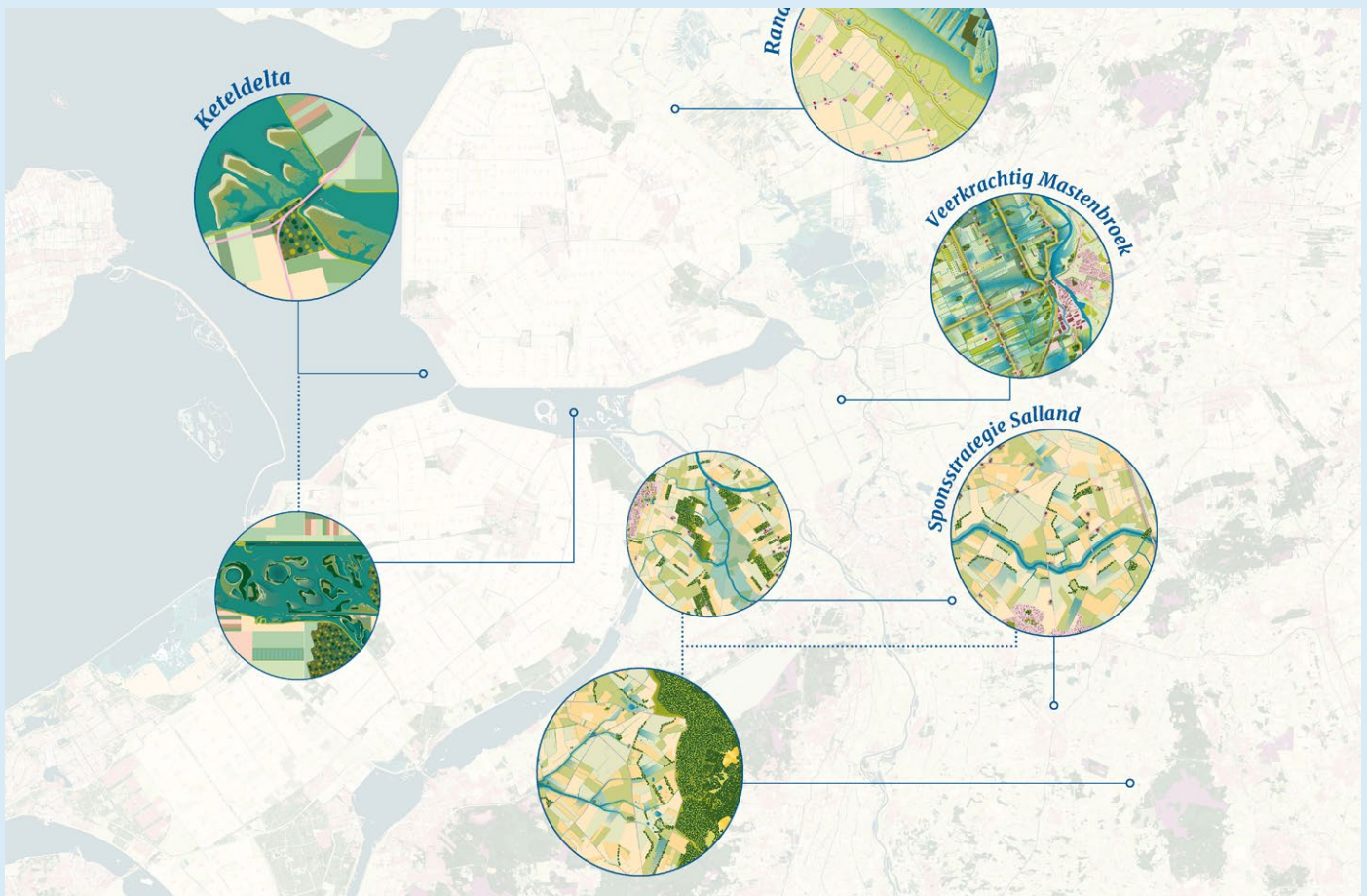
Wat levert het op?

Samenhang in de keuzes van nu, voor een weerbare en veerkrachtige delta straks. Dit doen we door:

- een gedeelde prioritering op nationaal, regionaal en lokaal niveau;
- meer en betere samenwerking;
- robuuste en toekomstbestendige plannen en ontwerpen met heldere uitvoeringsstrategieën;
- groter draagvlak en bestuurlijke keuzes.

Waarom is dit nu nodig?

De keuzes van vandaag bepalen hoe de delta zich ontwikkelt. Om het gebied leefbaar te houden voor de toekomst moeten we plannen en belangen verbinden. Door kennis te bundelen en samen te werken over sectoren en bestuurslagen heen vinden we oplossingen die passen bij het gebied en bijdragen aan een veilige, vitale veerkrachtige en aantrekkelijke delta.

Overzichtskartaal van de IJssel-Vecht Delta (afbeelding: Polyfern)

AANBEVELING: BRENG MENSEN IN POSITIE DIE IN STAAT ZIJN OM VERBINDINGEN TE LEGGEN TUSSEN PROGRAMMA'S, GEBIEDSOPGAVEN EN PROJECTEN

Benoem integratoren op programma- en gebiedsniveau

De kracht van gebiedsgericht samenwerken schuilt niet zozeer in de inhoudelijke expertise, maar juist ook in het vermogen om kwaliteit structureel te organiseren. Te vaak is deze verantwoordelijkheid in de waterwereld niet of onvoldoende in beeld, met als gevolg dat ruimtelijke ordening en ruimtelijke kwaliteit niet consistent meegenomen worden. Dit leidt ertoe dat nationaal beleid op het vlak van water en ruimte onvoldoende wordt doorvertaald naar regionaal niveau. De HWBP-projecten ondervinden hier vervolgens de problemen van. Daarom is het essentieel dat zowel op landelijk programmaniveau, op provinciaal niveau, op het waterschapsniveau, als in de projecten professionals benoemd worden die verantwoordelijk zijn voor het borgen van de ruimtelijke ordening en -kwaliteit. Voor deze rol bestaat nog geen formele titel. Ze worden bruggenbouwers, netwerkregisseurs of procesmanagers genoemd. Binnen het HWBP worden ze ook wel integrator of gebiedsregisseur genoemd.

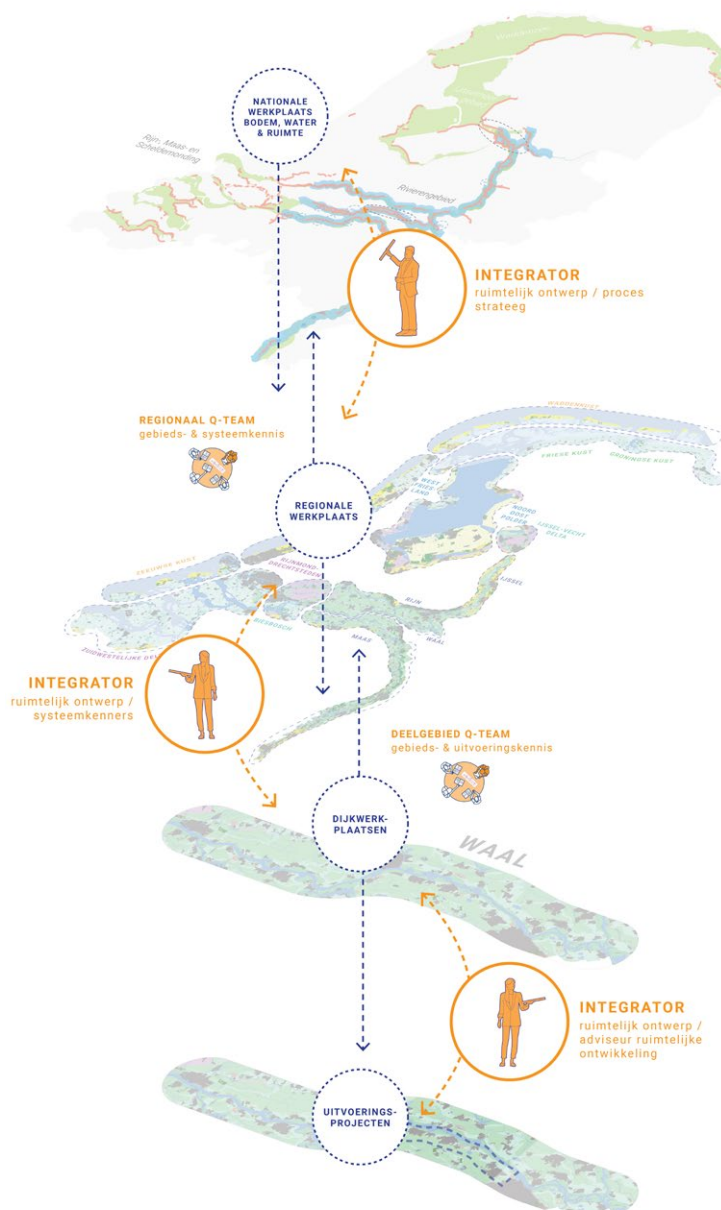
Op programmaniveau betekent dit: samen met de integrator uit andere programma's ambities vertalen naar een programmatische aanpak. Deze aanpak is een methodiek voor het realiseren van strategische doelen en veranderingen door middel van een langdurige, samenhangende reeks projecten en activiteiten.

Perspectief voor een veilige en natuurlijke Nederlandse Delta HWBP-PAGW:

voorbeeld van de start van een programmatische aanpak

Alliantie-aanpak duurzaamheid en ruimtelijke kwaliteit HWBP:

voorbeeld van een lopende programmatische aanpak.

Integratoren die verbinding leggen tussen programma's, gebiedsopgaven en uitvoeringsprojecten

(afbeelding: H+N+S Landschapsarchitecten)

De 'verkenning verbetermogelijkheden ruimtelijke kwaliteit in de wateropgaven', door AT Osborne, naar aanleiding van de motie van Tjeerd de Groot en Laura Bromet, gaf inzicht in vier succesfactoren voor het stimuleren van ruimtelijke kwaliteit bij waterveiligheidsopgaven:

1. Gedeeld eigenaarschap: Werk veel samen in een gebied en investeer vanaf het begin in de samenwerking. Voor het stimuleren van ruimtelijke kwaliteit moeten het Rijk, de provincies, de gemeenten en de waterschappen elkaar meer opzoeken vanaf de start van een project of programma. Een verandering van de kerntaken en verantwoordelijkheden van de overheden voor ruimtelijke kwaliteit bij wateropgaven is niet opportuun. Erken dat ieder een verantwoordelijkheid voor dit vraagstuk heeft en geef samen invulling aan het gedeeld eigenaarschap. Idealiter krijgt een samenwerking al vorm vanaf het begin van een project of programma. Een goede en heldere governance, gebaseerd op bestuurlijke samenwerking en politiek is sleutel tot succes.
2. Tijdige gezamenlijk onderzoeken: Leg tijdig een fundamentele basis voor de samenwerking, met een gezamenlijke verkenning van kansen en maatschappelijke opgaven in een gebied. Dit kost tijd en vraagt om beschikbaarheid van budgetten op de juiste momenten. Door tijd en ruimte te nemen voor een zorgvuldig participatieproces met regionale partijen, is de kans op het creëren van meerwaarde binnen projecten het grootst. Regionale belangen moeten een plek krijgen in de voorfase van een project, om de ruimtelijke kwaliteit überhaupt te kunnen verbeteren.
3. Kaders en capaciteit voor ruimtelijk ontwerp: Kijk vanaf het begin met elkaar wat in een gebied moet gebeuren en leg dat vast. Verbetering van de belevingswaarde, gebruikswaarde en toekomstwaarde van een gebied vraagt om kaders voor het ruimtelijk ontwerp en voldoende ontwerpcapaciteit. Zo'n kader geeft inzicht in de afweging van belangen, wat nodig is in een gebied. Welke ecologische waarden moeten in de toekomst worden versterkt? Hoe kan het cultureel erfgoed bijdragen aan de belevingswaarde? Voor dit soort inzichten is capaciteit van mensen nodig met kennis van ruimtelijk ontwerp.
4. Beschikbaarheid van voldoende middelen: Verbeteren vereist altijd geld, ook voor ruimtelijke kwaliteit. Het geld is nodig voor het maken van de plannen en het uitvoeren van de plannen in het gebied. Soms moet er geld bij, soms moet gereserveerd geld beschikbaar worden gemaakt. Door het samenvoegen of 'ontlabelen' van sectorale middelen is veel mogelijk. In het tweeminutendebat Water van 24 juni 2021 beloofde de Minister een ambtelijke inschatting te geven van de orde van grootte van de benodigde extra middelen van het Rijk. In de beantwoording geeft de Minister aan dat een extra investering nodig is van enkele miljoenen per jaar voor laaghangend fruit-maatregelen tot honderden miljoenen per jaar extra voor bijvoorbeeld een dubbele doelstelling om ruimtelijke kwaliteit als verplicht onderdeel mee te nemen in alle wateropgaven.

Het heeft geen zin om alleen in te zetten op samenwerking, als er niets wijzigt aan het ontwerpproces, de procedures of financiering.

Bron : samen aan de slag met omgevingskwaliteit in wateropgaven op omgevingsweb.nl 14-12-2021

AANBEVELING: BEPAAI EXPLICIT WAT DE JUISTE OMGEVINGSSCOPE IS VAN DE HWBP-PROJECTEN

Wat is de mate van integraliteit?

Werkplaatsen op gebieds- en systeemniveau geven duidelijkheid over de meest doelmatige manier om waterveiligheid te bereiken in de context van andere ruimtevragende opgaven. De afstemming die heeft plaatsgevonden met RvdR2.0, PAGW en andere grote ontwikkelingen in de regio, zal er na deze werkplaatsen toe leiden dat de initiatieffase eenvoudiger doorlopen kan worden.

De focus in deze initiatieffase zal liggen op de versterkingsopgave en de mate van integraliteit die daarbij passend is. In de Herijking van het HWBP zal meer invulling gegeven worden aan het verankeren van deze aanbeveling.

De aanleiding voor de initiatieffase vanuit de zorgplicht van de waterschappen voor de primaire keringen, is in eerste instantie de waterveiligheidsopgave, die volgt uit de wettelijke beoordeling. Om te komen tot doelmatige projecten met maatschappelijke meerwaarde, die op draagvlak in de omgeving kunnen rekenen en toekomstbestendig zijn, is het belangrijk om in de initiatieffase inzicht te krijgen hoe de waterveiligheidsopgave zich verhoudt tot de gebiedscontext en de autonome ontwikkelingen.

Bepaal wat vanuit regionaal gebiedsniveau doorwerkt in HWBP-projecten

De opgaven en ambities vanuit het regionale gebiedsniveau zullen doorvertaald moeten worden naar wat dit voor de HWBP-projecten betekent. Het inventariseren van landelijke, regionale en lokale opgaven, beleid, wet- en regelgeving en het inventariseren van de visie en leidende principes uit de Omgevings-/ gebiedsagenda, geven een beeld van wat er kan en speelt rondom het project.

De methode [Integrale scopebepaling Waterveiligheidsopgaven](#) biedt een aanpak om te bepalen welke mate van integraliteit aan de orde is.

Bepaal of het nodig is om een nadere initiatieffase te doorlopen

Aandacht voor de omgeving van de dijk is ook nodig in het belang van een soepel en doelmatig proces als het HWBP-project eenmaal van start gaat. Naast een stabiele technische/waterveiligheids-scope, is een stabiele omgevingsscope hiervoor cruciaal. Met de integrale scopebepaling wordt bepaald welke mate van integraliteit passend is. We onderscheiden hier drie typen integrale scope: integrale gebiedsontwikkeling, meervoudig inrichting en inpassing. Het verschil is de mate van samenwerking met omgevingspartners en Rijk.

Bij integrale gebiedsontwikkeling is sprake van gezamenlijk opdrachtgeverschap met een gezamenlijk ontwerp en gezamenlijke uitvoering. Een meervoudige opgave betreft een gezamenlijk opdrachtgeverschap voor een gezamenlijk ontwerp en wordt de uitvoering door de verschillende opdrachtgevers separaat uitgevoerd. Bij inpassing is het waterschap de enige opdrachtgever. Een samenwerking die past bij de aard van de opgave én het gebied is een voorwaarde voor een succesvol project met maatschappelijke meerwaarde.

Als blijkt dat "Inpassing" passend is, dan is het niet nodig om vanuit de invalshoek van de omgeving een nadere initiatieffase te doorlopen. Volgt uit de scopebepaling dat een meervoudige opgave of gebiedsontwikkeling aan de orde is, dan zijn de stappen nodig die in de volgende aanbeveling beschreven staan. Hierbij ontstaat ook ruimte voor innovatie, bij projectoverstijgende verkenningen worden andere oplossingen mogelijk.

Instrumenten zoals de HWBP-trajectaanpak kunnen hierin een belangrijke rol spelen. Zie deze aanpak als een inhoudelijk ankerpunt, waarmee van meet af aan richting gegeven kan worden aan ruimtelijke kwaliteit in de uitvoering.

Als gesignaleerd wordt dat een gebiedsontwikkeling kansrijk is, maar de overige opgaven nog niet gelijklopen, is het aan te bevelen om te onderzoeken of het mogelijk is om de opgaven te synchroniseren in de tijd, zonder dat de opgave om voor 2050 de waterveiligheidsopgave op orde te hebben, in het geding komt.

“Veel waterkeringen liggen in gebieden waar ruimte beperkt is en waar natuur en landschap belangrijk zijn. Het vergroten van de ruimtelijke kwaliteit betekent dat we de ruimte naast veilig, ook mooi, functioneel en toekomstbestendig inrichten.”

Deltaprogramma

UITLEG INTEGRALE SCOPE

Gebiedsontwikkeling

Voor integrale projecten waarin meerdere ruimtelijke opgaven samenkomen en de inrichting toekomstbestendig moet worden vormgegeven. Dit vereist gezamenlijk opdrachtgeverschap, bijvoorbeeld tussen waterschap, gemeente en provincie.

Er spelen grootschalige opgaven in het gebied die een sterke wisselwerking hebben en daarom alleen in samenhang kunnen worden uitgevoerd. De opgaven zijn zo groot dat dit een transformatie van het landschap zal betekenen.

Meervoudige opgave

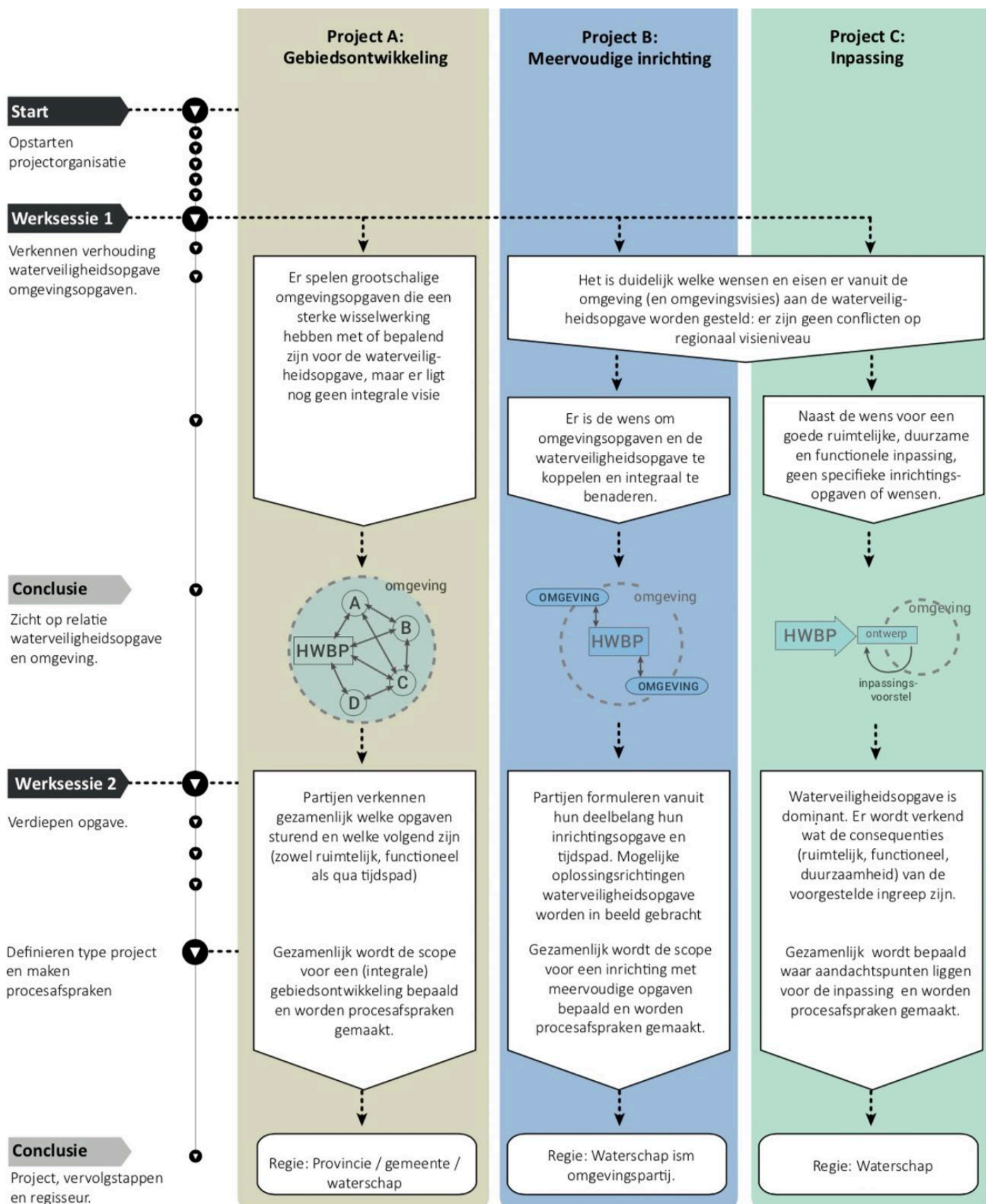
Voor dijkversterkingen die worden verbonden aan bredere maatschappelijke ambities. Het waterschap voert hier de regie, maar betreft vanaf de start cruciale stakeholders als volwaardige gebiedspartners.

Er spelen meerdere opgaven in het gebied die raakvlakken hebben met de dijkversterkingsopgave. Deze opgaven zijn gelijkwaardig en kunnen elkaar versterken. De opgaven kunnen als afzonderlijke projecten opgepakt worden, maar er is een wens de opgaven mee te koppelen met de dijkversterkingsopgave.

Inpassing

Voor projecten die relatief weinig raakvlakken hebben met de omgeving van de dijk. Het opdrachtgeverschap ligt bij het waterschap.

De gebiedsopgaven hebben niet of nauwelijks een relatie met de dijkversterkingsopgave. Hier is een inpassing die het ruimtelijk kwaliteitsniveau van de uitgangssituatie van het gebied waarborgt, voldoende.

Stappenplan integrale scope bepaling

(afbeelding: bewerking van overzicht schema integrale scopebepaling door Lodewijk van Nieuwenhuijze - H+N+S Landschapsarchitecten)

AANBEVELING: ZORG DAT DE OPGAVEN EN KANSEN VOOR SYNERGIE OP EEN PASSENDE MANIER IN DE PROJECTOPDRACHT OPGENOMEN WORDEN

Doorloop bij gebiedsontwikkeling en meervoudige inrichting een initiatieffase met als resultaat een passende projectopdracht

Een goed geformuleerde projectopdracht vormt de brug tussen de gebiedsambitie die voortkomt uit de werkplaatsen en de uitvoering in projecten. Die opdracht bevat een gedeeld beeld van de integrale scope en een helder geformuleerde kwaliteitsambitie, vertaald in gedragen en haalbare ontwerpprincipes. Deze vormen de inhoudelijke basis voor het vervolgproces én voor samenwerking tussen betrokken partijen.

Hieronder volgen de te nemen stappen.

Zorg voor een team dat past bij de opdracht

Deze fase kenmerkt zich door het ontbreken van een heldere werkwijze. Het wordt ook wel ‘the fuzzy front-end’ van projecten genoemd. Tegelijkertijd komen er in deze fase veel cruciale zaken bij elkaar zoals de urgenties, de doelen, de gebiedsbegrenzing, de deelnemende partijen en de financiering. De juiste werkwijze voor deze initiatieffase is een lichte werkvorm, waarbij met een klein team, met de juiste expertise, de tijd wordt genomen om de juiste zaken bij elkaar te brengen en te puzzelen op de complexiteit.

Het samenstellen van het team is cruciaal. Een team is in deze fase initiërend en ondernemend. Een goed team gidst opdrachtgevers naar de juiste scope en de benodigde projectbegrenzing. Let op: het is nog geen project, dus vorm geen IPM-team. Een klein team volstaat. Het is belangrijk dat zij snel vanuit deskundig oordeel het kaf van het koren weten te scheiden qua oplossingsrichtingen, omgeving, techniek, kwaliteit en kosten en dat zij snel gevoel krijgen voor de (bestuurlijke) haalbaarheid. Zij moeten plezier hebben in de onzekere en onduidelijke ‘fuzzy front end’ werkzaamheden. Ze zien het gebrek aan kaders, grenzen, besluiten en richting niet als een handicap maar als een kans om een project het juiste fundament te geven en zij weten wat dat fundament moet zijn. Wat betreft ruimtelijke kwaliteit gaat het dus niet zozeer om goed kunnen ontwerpen, maar om kennis en ervaring met het bepalen en organiseren van de condities voor een goed ontwerp.

De ruimtelijke kwaliteit is in het projectteam belegd bij iemand met gezag, ervaring en betrokkenheid.

Breng raakvlakken met landelijke programma's (verder) in beeld

Om elkaar niet in de weg te zitten, maar juist synergie te bereiken waar dit mogelijk is, is het nodig om te bepalen waar de HWBP-opgave al dan niet gecombineerd kan worden met andere grote landelijke waterprogramma's zoals de [Programmatische Aanpak Grote Wateren](#) (PAGW) en [Ruimte voor de Rivier 2.0](#). De ministeries

van IenW, LVVN en VRO werken samen met de uitvoeringsorganisaties van de programma's (Programmadiirectie HWBP en Programmabureau PAGW) aan een aanpak om dit te bepalen en om het verbinden van de grote wateropgaven beter mogelijk te maken. Als er werkplaatsen op gebiedsniveau plaatsvinden, dan zal de benodigde informatie gemakkelijk toegankelijk zijn. Als dit niet het geval is, dan is actuele informatie over PAGW, KRW en RvdR2.0 is beschikbaar via het programmabureau RvdR2.0, de programmadiirectie HWBP en/of via het programmabureau PAGW.

Breng raakvlakken met regionale of lokale opgaven (verder) in beeld

In de gebieden zijn ook regionale en lokale opgaven, denk aan woningbouw, recreatieve ontwikkelingen zoals een jachthaven, stedelijke waterfronten en drinkwaterwinning. Ook kunnen er private initiatieven spelen zoals delfstoffenwinning. Al deze opgaven zullen in vroeg stadium onderkend moeten worden, en een passende plek in het planproces moeten krijgen.

Benut de eerder gemaakte inventarisatie van wet- en regelgeving en beleid

Het raadplegen van Europese en landelijke wet- en regelgeving en het beleid van het eigen waterschap, de betrokken provincies en gemeenten geeft een beeld van de wettelijke en beleidsmatige kaders en ambities van de betrokken organisaties, waaronder de projectoverstijgende ambities op duurzaamheid en ruimtelijke kwaliteit. Verken of er een Omgevings-/ Gebiedsagenda beschikbaar is. De visie en leidende principes die hierin worden geformuleerd geven richting aan de scope en inpassing van het project.

Breng gebiedspartners en gebiedskennis samen in werkplaatsen en verken de ruimtelijke opgaven

Ontwikkelingen in de omgeving en de ontstaansgeschiedenis van dijk en kunstwerken worden steeds belangrijker bij het beantwoorden van de vraag wat nodig, wenselijk en mogelijk is na het beoordelen van de waterveiligheid van een waterkering: er zijn vrijwel altijd opgaven in het gebied die in meerdere of mindere mate een relatie hebben tot de waterkering. Zo kan een dijk of kunstwerk belangrijke cultuurhistorische waarden hebben en kunnen derden, zoals gemeenten en provincies, plannen hebben voor herinrichting en voor duurzaamheidsmaatregelen. Ook kan een versterking een kans zijn om in samenhang uitvoering te geven aan bijvoorbeeld KRW, PAGW en RvdR2.0. De plannen kunnen in meer of mindere mate invloed hebben op de wijze waarop de waterveiligheidsopgave opgelost kan worden. In werkplaatsen/ontwerpateliers kan met de waterkeringbeheerder, rivierbeheerder, stakeholders en experts de waterveiligheidsopgave worden beschouwd in relatie tot de andere gebiedsopgaven. Het gaat er hierbij om dat de vooren nadelen van het combineren in beeld worden gebracht en expliciet wordt afgewogen wat dit kan betekenen voor de scope van het waterveiligheidsproject. En of dit kan leiden tot een soberder en doelmatiger oplossing voor de waterveiligheidsopgave met een grotere maatschappelijke meerwaarde. Het eindresultaat van deze stap is een beeld van de samenhangende opgaven die om ruimte vragen.

Kijk over de grens, maak de scope van projecten zo groot als nodig en zo klein als mogelijk

Vaak is de aanleiding voor een preverkenning sectoraal en wordt het projectgebied al snel beperkt tot wat daarvoor nodig is. Vervolgens geeft dit dominante belang en de urgentie al snel richting aan de projectgrenzen. Ruimtelijke kwaliteit gaat ook over de vraag wat er de ruimere omgeving van dit gebied nodig is en wat dat ruimtelijk betekent. Grijp de preverkenning dus aan voor het gesprek over aangrenzende gebieden. Maak inzichtelijk of er meerwaarde ontstaat als naastgelegen gebieden in een gecombineerde aanpak worden meegenomen. Geef inzicht in de benodigde omvang van het projectgebied om opgaven, al dan niet gecombineerd, ruimtelijk goed op te lossen. Geef ook inzicht in welke andere ontwikkelingen moeilijker of zelfs geblokkeerd worden wanneer de sectorale route gevolgd wordt. Maak met deze informatie een transparante (bestuurlijke) afweging mogelijk. Het eindresultaat van deze stap is een concept-plangrens.

Maak doelen, scope en projectgebied zo klein als kan en zo groot als nodig om de juiste ruimtelijke oplossing voor elkaar te krijgen. Groot en integraal is niet altijd beter en nooit een doel op zich. Maak van een gebiedsontwikkeling geen inpassingsvraagstuk en andersom; maak van een inpassingsopgave geen gebiedsontwikkeling. Voorkom algemeenheden (groter is complexer, integraler is beter, samen kom je verder) maar zorg dat de scope van een project kan worden bepaald op basis van een feitelijke afweging. Breng daartoe dus ook feitelijk in beeld wat de consequenties van het benaderen van de opdracht vanuit één dominante insteek of vanuit een ontwikkeling waarin meerdere gebiedsopgaven samen komen. Identificeer de ruimtelijke kansen (betere oplossingen?) en risico's (maken we iets waar we later spijt van krijgen, ontstaan er lock-ins?). Maak het zodanig concreet dat er een heldere (bestuurlijke) afweging kan worden gemaakt.

Breng de lange termijn in beeld

De fase voorafgaand aan de verkenning is sectoraal ingegeven vanuit een benodigde dijkversterking. Voor zo'n investering wordt uitgegaan van de lange termijn, bijvoorbeeld door deze aan te leggen met een levensduur van 50 jaar en gebaseerd op klimaatscenario's voor de komende decennia. Het dominante belang en de urgentie van de dijkversterkingsopgave geven al snel richting aan de oplossing en de scope. Ruimtelijke kwaliteit gaat ook over de vraag wat er verder in dit gebied nodig is en wat dat ruimtelijk betekent. Grijp de tijd voorafgaand aan de verkenning dus aan voor het gesprek over andere opgaven in het projectgebied, en vraag je daarbij af wat daar op de korte en lange termijn staat te gebeuren of is beoogd; hoe zit dit gebied er over 50 jaar uit en hoe zag het er 100 jaar geleden uit? Welke opgaven hebben we in die komende decennia nog meer waar we nu dan ook iets mee zouden moeten vanuit ruimtelijke overwegingen, kosten-efficiëntie en eventuele andere synergie-effecten. Welke lessen kunnen we trekken uit het verleden? Deze scan omvat meer dan het samenvatten van beleid en visies. Het vraagt om een ronde langs bestuurders en ambtelijke vertegenwoordigers maar ook een gebiedsconsultatie met burgers, organisaties en bedrijven. Met deze 'toekomstdialog' zet je de tijdschuif integraal vooruit en breng in beeld of, hoe en hoeveel de lange termijnopgaven elkaar ruimtelijk raken. Maak inzichtelijk of er meerwaarde ontstaat als opgaven gecombineerd worden aangepakt. Maak met deze informatie een transparante (bestuurlijke) afweging mogelijk.

Het eindproduct van deze stap is een quickscan samenhangende ruimtelijke opgaven met horizon 50-100 jaar.

Scan de belangen in de omgeving

Ken de belangen van burgers en bedrijven in de omgeving. Leg contact met cruciale belanghebbenden in het gebied om gevoel te krijgen voor oplossingsrichtingen. Breng dit bij het ontwerpproces in. Zo ontzorg je de bestuurders, voorkom je problemen. Breng tegenstrijdige belangen in kaart.

Voorbeeld van het benutten van het water en bodemsysteem als onderzoeksmethode naar de samenhangende ruimtelijke opgaven in het water en bodemsysteem (uit: Praktijkgids Water en bodem sturend, hoe dan? CRA 2023)

Bepaal de status die ruimtelijke kwaliteit in de opgave heeft

Maak de cruciale ruimtelijke kwaliteitsambities expliciet en neem ze op in de doelen van het project. Dat is voor programma's ingewikkeld, maar voor projecten goed gebruik. Door te benoemen wat het project ruimtelijk moet opleveren wordt ruimtelijke kwaliteit onderdeel van het doelbereik en ontstaat er geen misverstand over de status. Zo wordt voorkomen dat ruimtelijke kwaliteit impliciet degradeert tot 'nice to have' terwijl het cruciaal is voor het slagen van een project. Gelijkaardigheid van doelen levert betere ruimtelijke projecten op. Hier expliciet over communiceren in de preverkenning van een project helpt om de werkelijke intenties duidelijk te krijgen. Is ruimtelijke kwaliteit bijzaak? Dan kan dat ook maar beter duidelijk zijn bij de start. De precieze status onbesproken laten leidt tot veel grotere problemen later in het proces. Wat betekent ruimtelijke kwaliteit als doel?

Synchroniseer de relevante opgaven

HWBP, KRW, PAGW, RvdR, regionale opgaven... alle programma's hebben een eigen planning, scope en financiering. Met een programmascan voor jouw project wordt voorafgaand aan de opdracht duidelijk in hoeverre de programmatische aanpak van deze programma's zijn uit te lijnen tot één gecombineerde aanpak of gebiedsontwikkeling. Het gaat hierbij om het 'synchroniseren' van de trechters zoals beschreven in de diagnose. Het gaat hier om de vraag of er, bij afwijkende deadlines, een deadline naar achter kan worden geschoven. Of kan er juist versneld worden? Het gaat ook om financieringsvragen bijvoorbeeld; zijn er middelen beschikbaar en kan er geld dat voor de nabije toekomst geprogrammeerd staat naar voren worden gehaald? Dit geldt uiteraard projectbreed, maar voor ruimtelijke kwaliteit is vooral de vraag van belang: of de ruimtelijke uitdagingen passen in de separate programma's en op dekking kunnen rekenen.

Organiseer commitment op de ruimtelijke oplossingsrichtingen

Ruimtelijke oplossingsrichtingen zijn niet genoeg. Commitment van partijen om de ruimtelijke uitdagingen aan te gaan is cruciaal. Worden de ruimtelijke kansen en ruimtelijke risico's gedeeld door de partijen die erover gaan? Is er gevoel van urgentie en bereidheid om nu samen de schouders er onder te zetten in plaats van iedere partij volgtijdelijk apart? Of is er juist sprake van terughoudendheid? Zijn er freeriders, die alleen hopen mee te liften op kosten van andere partijen? En hoe ligt het in het gebied? Zijn er burgers, bedrijven of organisaties enthousiast of juist fel tegen? Is er niet alleen duidelijk wat er moet komen, maar ook wat er moet verdwijnen? Maak een eerlijk overzicht en maak het zodanig concreet dat er een heldere (bestuurlijke) afweging plaats kan vinden.

Zicht op financiering is een belangrijke mijlpaal in de fase voorafgaand aan de verkenning en voorwaarde voor een stap naar de volgende fase. Ruimtelijke kwaliteitsambities dienen zicht te hebben op een toereikend budget. Wie betaalt wat? Wat kan HWBP betalen? Wat PAGW?

Leg de principes van financiering vast. Bijvoorbeeld waterveiligheidsnatuur, wettelijke inpassing, natuurherstel. Ga na of de genoemde opgaven elkaar in de ruimte tegenkomen en of de opgaven waarvoor dit het geval is in de tijd en qua financiering te synchroniseren zijn.

Een project staat na afronding van de hierboven beschreven stappen rudimentair in de steigers en deze fase eindigt met een formele start van de verkenningfase. Indien er sprake is van overeenstemming over de aanpak en de samenwerking worden afspraken vastgelegd in een bestuursovereenkomst en in een startbeslissing.

Voorbeeld Gebiedsontwikkeling Ooijen-Wanssum - nieuw natuurgebied en brug Blitterswijk (foto: Paul Poels)

Voorbeeld Gebiedsontwikkeling Ooijen-Wanssum - hoogwater situatie Wanssum (foto: Paul Poels)

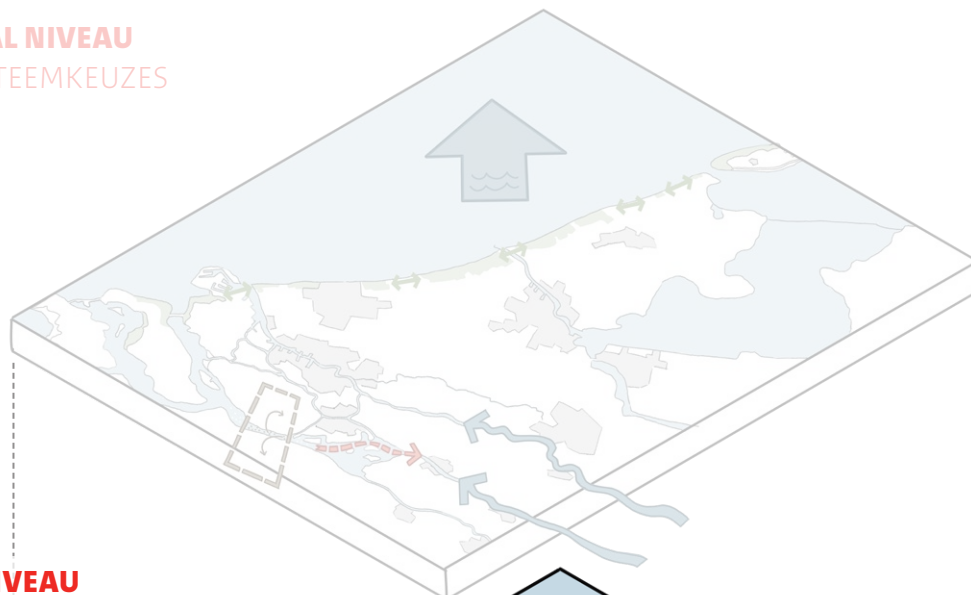
Ruimtelijk ontwerp voor de gebieden

Ruimtelijke beslissingen op verschillende schaalniveaus hangen met elkaar samen. Om hier de juiste afwegingen in te maken is het organiseren van de juiste koppeling en integratie cruciaal. Het inzetten van ontwerpkracht helpt bij de opgaven op ieder schaalniveau vanuit een specifieke rol en met bijbehorende producten. Op het niveau van de gebieden, daar waar deelsysteemkeuzes gemaakt worden en wordt ingezet op gebiedsontwikkelingen gaat het om de doorvertaling van de nationale keuzes. Op dit niveau komen de verschillende grootschalige ruimteclaims samen. Deze schaal verbindt de waterveiligheidsopgave met de andere grote opgaves en moet strategische keuzes voor het gebruik van de ruimte maken.

OPGAVEN EN BELANGRIJKSTE KEUZES	ROL VAN RUIMTELIJK ONTWERP
Gebiedsniveau: deelsysteemkeuzes & synergie gebiedsopgaven • Regionale uitwerking meerlaagse veiligheid • Aard, context van de versterkingsopgave en positie van de waterkering (integrale scope bepaling) • Waterkerende landschappen, adaptieve gebieden • Verkortingen kustlijn/dijktrajecten (stormvloedkeringen) • Ruimte voor de rivier, dijkteruglegging • Reserveringsgebieden met kansen en beperkingen voor regionale ontwikkeling • Omgang piekbuien en wateroverlast, koppeling met regionale aanpak droogte & zoetwatervoorziening • Waterkwaliteit en KRW doelen • Regionale uitwerking nature based solutions, koppeling natuuropgaven <> verkleining versterkingsopgave • Regionale afvoer- en bergingscapaciteit: peilbesluiten hoofdwatersysteem <> afvoermogelijkheden regionaal watersysteem	- Ontwerpend onderzoek - Regionaal ontwerp / gebiedsontwikkeling - Kwaliteitsteams / supervisor - Landschapsbiografie - Gebiedsnarratief / gebiedsagenda

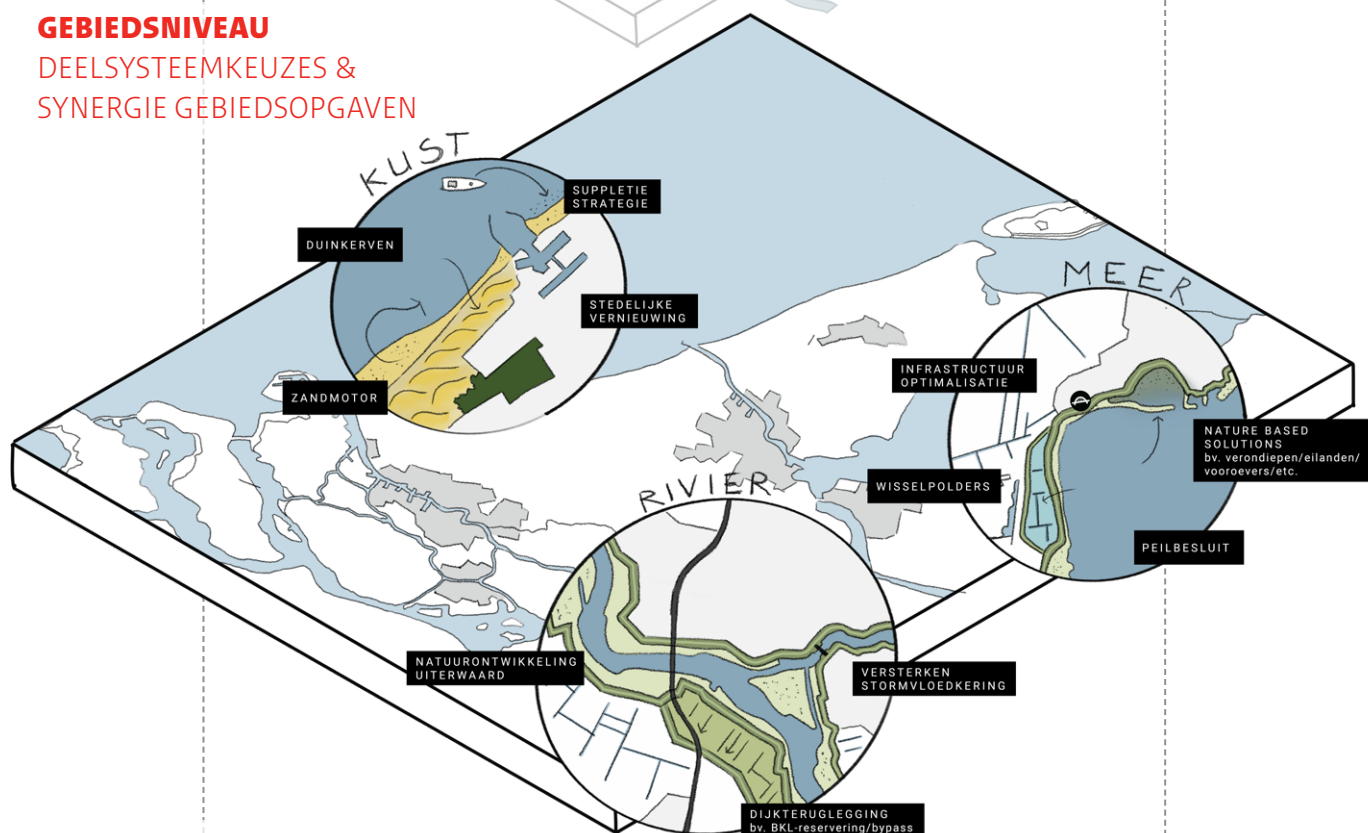
NATIONAAL NIVEAU

HOOFDSYSTEEMKEUZES

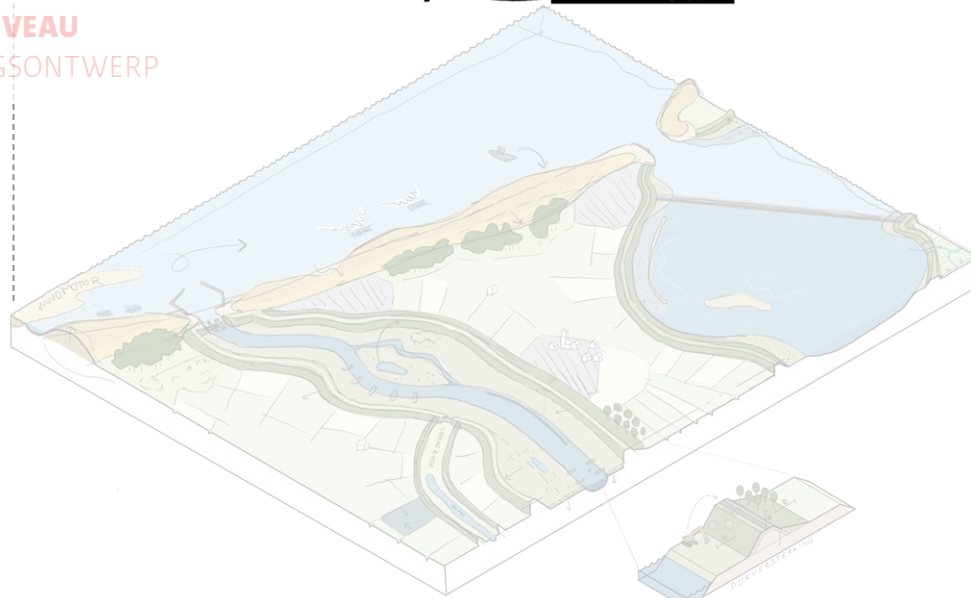
GEBIEDSNIVEAU

DEELSYSTEEMKEUZES & SYNERGIE GEBIEDSOPGAVEN

LOKAAL NIVEAU

INRICHTINGSONTWERP

Overzicht opgaven en belangrijkste keuzen voor het gebiedsniveau (afbeelding: H+N+S Landschapsarchitecten)

2.4 Lokaal niveau: uitvoeringsprojecten

Er zijn binnen het HWBP al veel projecten waar goede resultaten behaald worden met ruimtelijke kwaliteit. Het kost de projecten relatief veel inspanning om dit voor elkaar te krijgen. De uitdaging is om het voor de projecten eenvoudiger te maken om ruimtelijke kwaliteit te bereiken.

De Alliantie HWBP heeft de afgelopen jaren al veel aandacht besteed aan ruimtelijke kwaliteit door als doel te stellen dat dit in de werkprocessen geborgd moet worden. In de [Roadmap Duurzaam HWBP](#) zijn stappen opgenomen om te komen tot duurzame, goed ingepaste HWBP-projecten met ruimtelijke kwaliteit. Daarnaast zijn er tools en inspiratiedocumenten uit de praktijk opgenomen. De stappen voor ruimtelijke kwaliteit zijn in 2022 geschreven. Na die tijd zijn de stappen niet meer geactualiseerd, wel zijn steeds nieuwe tools en inspiratiedocumenten opgenomen.

De Programmadirectie stimuleert en faciliteert de waterschappen die een stap voorwaarts in de transitie naar een gebiedsgerichtere aanpak willen maken. Voorbeelden hiervan zijn de [integrale scopebepaling Schiermonnikoog](#), het [Perspectief IJssel-Vechtdelta](#), de [werkplaatsen voor de Zuidelijke Waaldijk](#), [Waterveiligheidslandschappen](#) en de [adaptatietoets Lith-Bokhoven](#).

Wat subsidiabiliteit betreft, heeft de Programmadirectie van het HWBP een toetskader opgesteld "[Subsidiabiliteit Inpassing in de leefomgeving](#)" en een [redeneerlijn voor toekenning van subsidie](#)

[voor integrale verkenningen](#). Het innovatiebudget van het HWBP wordt benut voor kennisontwikkeling, zoals het project Dijken & Natuur, Future Dikes (bloemrijke dijken) en het opstellen van een natuurwaarderingssystematiek voor in het Dashboard Duurzaamheid. Om communitybuilding en kennisdeling te bevorderen, organiseert de Programmadirectie in samenwerking met de waterschappen en Rijkswaterstaat, Duurzame Dijkendagen en sessies op de Dijkwerkersdagen en het Deltacongres.

Intussen is de Omgevingswet in werking gebracht. Ook is de ontwerp-Nota Ruimte opgesteld. Ruimtelijke kwaliteit heeft hierdoor meer status gekregen, wat impact heeft op de HWBP-projecten. Het HWBP en PAGW zijn in 2023 gestart met een samenwerking op programmaniveau. De ontwikkelde aanpak HWBP-PAGW vormt nog geen onderdeel van de Roadmap. Recent is een samenwerking RVR2.0-HWBP-PAGW gestart.

Dit jaar is door het HWBP een nieuwe versie van de Roadmap uitgebracht, waarin meer ruimte is om informatie toe te voegen. Tijdens de HWBP-Mooi NL ateliers van dit jaar is een grote rijkdom aan adviezen door deelnemers van de ateliers aangeleverd. Deze adviezen zullen een plek krijgen in de Roadmap Duurzaam HWBP.

Hieronder zijn daarvan alleen de meest cruciale diagnoses en aanbevelingen voor het borgen van ruimtelijke kwaliteit op lokaal niveau beschreven.

INITIATIEFFASE integrale scopebepaling projectafspraken

Overzicht fasen roadmap, van initiatieffase tot realisatiefase (afbeelding: H+N+S Landschapsarchitecten)

DIAGNOSE: EEN INSTABIELE OMGEVINGSCOPE IN HWBP-PROJECTEN LEIDT ONHERROE- PELIJK TOT EXTRA KOSTEN EN VER- TRAGING

De basis voor projecten wordt gelegd in de initiatieffase, de fase die voorafgaat aan de start van een HWBP-project. Een beeld van de partijen in de omgeving van de dijk, en de raakvlakken die zij hebben met de HWBP-opgave, vormen de uitgangspunten voor de ontwikkeling van ruimtelijke kwaliteit.

In de Trajectaanpak kan bepaald worden welke mate van integraliteit aan de orde is. Indien dit "gebiedsontwikkeling" of "meervoudig ruimtegebruik" betreft, is het opportuun om voorafgaand aan de verkenning een initiatieffase te doorlopen om ervoor te zorgen dat de omgevingsscope voor het HWBP-project stabiel is. Wanneer alleen "inpassing" aan de orde is, is een dergelijke fase niet nodig en kan direct met de verkenningsfase gestart worden.

Uit de ateliers en gesprekken met de waterschappen blijkt dat een fase voorafgaand aan de verkenning, om de omgevingsscope stabiel te krijgen, geen gemeengoed is. De voorbeelden in de bijlage van dit rapport betreffen koplopers, initiatieven die door medewerkers van waterschappen geïnitieerd zijn en in samenwerking met de Programmadirectie verder gebracht zijn.

Doordat het doorlopen van een initiatieffase nog niet in de reguliere werkwijze van het HWBP en de waterschappen is ingebed, komt het voor dat de scope van de projecten te nauw is, waardoor kansen en koppelingen met de omgevingspartijen en de belangen uit de andere programma's op nationaal niveau niet goed worden meegenomen in het project.

Ook komt het voor dat de aanpak van projecten juist te zwaar opgetuigd wordt. Zo is het meenemen van meekoppelkansen niet zinvol als hier geen zicht op financiering van de partijen is, die deze wensen inbrengen.

Het aanpassen van de scope tijdens de verkenning en planuitwerking is een kostbaar en tijdrovend proces en kan veel vertraging geven. De aanbevelingen die in deze aanpak op het gebiedsniveau zijn gedaan over het bepalen van de omgevingsscope zijn daarmee cruciaal voor een goede start van de projecten.

AANBEVELING: ZORG DAT DE OMGEVINGSCOPE STA- BIELE IS EN STEM DE AANPAK VAN HET PROJECT AF OP DE OMGEVINGSCOPE

Check bij de start van het project of de omgevingsscope voldoende duidelijk is en of er zicht is op financiering van doelen en ambities van betrokken omgevingspartijen en intern binnen het waterschap zelf. Benut hiertoe de integrale scopebepaling zoals beschreven bij het gebiedsniveau en de rol van ruimtelijke kwaliteit als integrerende discipline.

Binnen de scope van het project moet vervolgens een bij de opgave passende opdracht, projectorganisatie en ontwerpproces worden opgezet. Is in de initiatieffase bepaald dat we te maken hebben met een dijkversterking die ruimtelijk ingepast moet worden conform wet- en regelgeving, dan kan dit worden uitgewerkt met de betrokken landschapsarchitect als onderdeel van met een regulier integraal ontwerpproces en een regulier integraal project managementteam (IPM-team). Is bepaald dat in de opgave grote andere belangen meegenomen moeten worden, zoals ecologische waterkwaliteit, natuurherstel of lokale ontwikkelingen zoals een stedelijke kade, haven of woningbouw, dan is het doelmatig om een adviseur ruimtelijke ontwikkeling in het projectteam op te nemen die zich als 'gebiedsontwikkelaar' richt op het voor elkaar krijgen van de gestelde opgaven. Zie voor een verdere aanpak de twee laatste aanbevelingen die hiervoor in 2.3 gebiedsniveau zijn gedaan.

DIAGNOSE: RUIMTELIJKE KWALITEIT IN HET ONTWERPPROCES IS NOG ONVOLDOENDE GEBORGD EN DAARDOOR TE VEEL AFHANKELIJK VAN PERSONEN

De [monitoring Duurzaamheid en ruimtelijke kwaliteit van het HWBP van 2023](#) laat zien dat het onderwerp ruimtelijke kwaliteit (en duurzaamheid) aan de start van de projecten steeds beter wordt georganiseerd. "Op het vlak van 'organisatie' is duidelijk te zien dat duurzaamheid en ruimtelijke kwaliteit aan de start van het project goed worden georganiseerd en de onderwerpen serieus worden genomen. De verantwoordelijkheid wordt belegd, het wordt vaak opgenomen in het plan van aanpak en de meeste projecten geven invulling aan het organiseren van expertise."

HWBP Monitoring Duurzaamheid en Ruimtelijke Kwaliteit 2023: Voor wat de verkenningsfase betreft bleek dat de IPM-leden zich verantwoordelijk voelen om uitvoering te geven aan ruimtelijke kwaliteit. Bij bijna alle projecten was in 2023 aanvullende expertise georganiseerd om ruimtelijke kwaliteit te borgen. Alle projecten gaven ruimtelijke kwaliteit een plek in het plan van aanpak. Een groot aantal van de projecten rapporteerden over de voortgang van ruimtelijke kwaliteit, maar een heel klein deel van de projecten deed dit volledig en meerdere keren.

Voor de planuitwerkingsfase voelen de IPM-leden zicht ook verantwoordelijk en organiseren zij ook aanvullende expertise. 80% van alle projecten verwerkt ruimtelijke kwaliteit in hun plan van aanpak en rapporteert hierover.

Voor de realisatiefase blijkt dat IPM-leden zich verantwoordelijk voelen, 25% belegt de verantwoordelijkheid bij de aannemer.

Uit de interviews, ateliers en de praktijkervaringen van de deelnemende ontwerpers blijkt dat dit nog onvoldoende garantie biedt op het behalen van de doelen en ambities die de opdrachtgevers van de projecten zouden willen bereiken. Er valt veel winst te behalen door de verschillende expertises (waaronder de landschapsarchitect), die nodig zijn om tot een optimaal ontwerp te komen en dit ook met hoge uitvoeringskwaliteit te realiseren, nauwer met elkaar te laten samenwerken. Belangrijk is dat dit zowel aan de opdrachtgevende als opdrachtnemende kant geregeld wordt, door een expliciete opdrachtgever voor ruimtelijke kwaliteit aan te wijzen namens het HWBP (project), en door een kwaliteitsteam in te zetten als instrument voor onafhankelijke kwaliteitsborging.

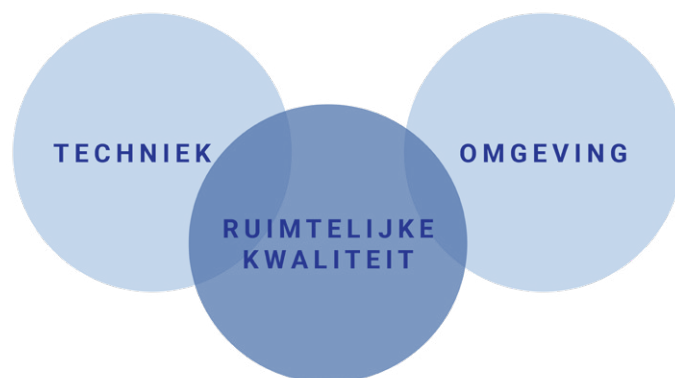
AANBEVELING: STEL HET INTEGRAAL RUIMTELIJK PLAN CENTRAAL IN HET ONTWERPPROCES VAN BEGIN TOT EIND EN ZORG VOOR EEN ONTVANGENDE OPDRACHTGEVER

In alle projecten is een integraal en iteratief ontwerpproces de basis voor een doelmatige aanpak en een kwalitatief hoogwaardig eindresultaat. Dit vraagt om nauwe samenwerking binnen projectteams (techniek, omgevingsmanagement en landschapsontwerp/ruimtelijke kwaliteit), binnen en met het waterschap (beleid en beheer) en met de omgevingspartners: provincie (ruimtelijke kwaliteitsvisies en vergunningen), gemeenten (omgevingsbeleid en wegbeheerder), natuurorganisaties, belangenverenigingen etc.

Aansturen als ruimtelijke projecten met grote impact

Projecten zijn tijdelijk maar de ruimtelijke impact is blijvend. Werken aan dijkversterking is met elkaar een (verbeterd) dijklandschap maken. Het resultaat is fysiek; hoe het werk is ingepast en uitgevoerd, hoe het technisch is ontworpen, hoe je het kunt beleven en wat er allemaal aan vastzit komt samen in een ruimtelijke opgave en moet leiden tot een integraal ontwerp, met ruimtelijke kwaliteit. Binnen deze ruimtelijke opgave verdienen hiertoe zowel de technische opgave, als de beheerbaarheid en de brede omgevingsbelangen continue aandacht en deze moeten goed in relatie tot elkaar worden afgewogen.

Deze aanpak is een pleidooi voor de waardering van het vakmanschap van het ruimtelijk ontwerp in de samenwerking met techniek. Innovaties zoals de steilranddijk (Gebiedsontwikkeling Ooijen-Wanssum) ontstaan vanuit een nauwe samenwerking tussen ruimtelijke ontwerpers en technici. Maar het gaat ook over vroegtijdig afstemmen met andere disciplines zoals beheer, zodat het ontwerp aansluit bij het toekomstige onderhoud en niet later aangepast moet worden met wijzigingen die afbreuk doen aan de ruimtelijke kwaliteit tot gevolg. Hetzelfde geldt voor afstemming met verkeerskundigen, voor een veilige en logische integratie in de infrastructuur. En met het uitvoeringsteam wat betreft uitvoerbaarheid. Door tijdig een integraal beeld van de opgave en de (on)mogelijkheden te hebben worden latere verrassingen voorkomen. Alleen zo ontstaat een samenhangend en doordacht ontwerp, waarbij het eindbeeld goed aansluit bij de uitvoerings- en beheerpraktijk. Zorgvuldig doorontwerpen met aandacht voor detaillering tot en met de laatste stappen in de uitvoering is nodig om uiteindelijk passende gerealiseerde projecten op te leveren met een resultaat om trots op te zijn. Dit vergt betrokken hoofdontwerpers vanaf het begin tot en met het eind.

Ruimtelijke Kwaliteit vormt een brug tussen het technisch ontwerp en omgevingsmanagement en kan het best onder gebracht zijn in het techniek spoor (bij 'het maken')

(afbeelding: H+N+S Landschapsarchitecten)

Verbinden en agenderen

De landschapsarchitect kan een belangrijke rol vervullen in het verbinden van techniek en omgeving met andere inhoudelijk relevante onderwerpen en een agenderende en signalerende werking hebben in projectteams. Hij/zij zit in het ontwerpteam samen met de technisch ontwerper en is in staat om vroegtijdig een goed overzicht te geven aan de technisch specialisten en omgevingsmanagers van wat er speelt en waarop geanticipeerd moet worden in het ontwerp.

De ruimtelijk ontwerper denkt en werkt vooruit vanuit het geheel en kan helpen om te zorgen dat ontwerpbeslissingen weloverwogen worden genomen, en niet het resultaat zijn van 'de weg van de minste weerstand'. Ook is hij/zij degene die het gebiedsnarratief opstelt, uitdraagt en samen met het projectteam bewaakt of de afgesproken beleidsdoelen en ambities vertaald worden naar het Voorkeursalternatief, het projectontwerp en in datgene wat nodig is in de (voorbereiding van) de realisatiefase.

Om tot het kwalitatieve integrale ontwerp te komen en dit te borgen tot in de uitvoering is helderheid over de fase en bijbehorende keuzes noodzakelijk. Per fase zullen er heldere ontwerpprincipes opgesteld moeten worden die een doorvertaling zijn van de drie leidende principes uit de ontwerp-Nota Ruimte en de vastgestelde doelen en ambities die op gebiedsniveau bestuurlijk zijn afgesproken. De doelen en ambities die vervolgens op het lokale niveau of in projecten bestuurlijk vastgelegd worden, vormen een integraal onderdeel van de projectopdracht en dus van het ontwerpproces en de keuzes die hierbij gemaakt worden. Sturing en verantwoording daarvan zullen vervolgens in de projectaanpak ingericht moeten worden. Een onafhankelijk kwaliteitsteam kan hierin een belangrijke rol vervullen door periodiek een advies uit te brengen aan de bestuurlijke opdrachtgever.

Benut de structurerende rol van kwaliteitsteams

Het inschakelen van een kwaliteitsteam is een instrument om op een onderbouwde, consequente en transparante wijze de besluitvorming van ontwerpkeuzes te doorlopen. Op een aantal cruciale momenten in het ontwerpproces zal het kwaliteitsteam om advies gevraagd worden.

Voor ruimtelijke kwaliteit is dit een platform om de gewenste dialoog te kunnen voeren. Maar het is tegelijkertijd een manier om ook de borging van de kwaliteit vanuit waterveiligheid en duurzaamheid een gestructureerde plek te geven. Daarnaast is het een geschikt middel om af te stemmen met het begeleidingsteam van de Programmadirectie HWBP omtrent de mogelijkheden voor subsidiabiliteit.

Het onafhankelijke, interdisciplinaire kwaliteitsteam kan helpen om zicht te houden op het bereiken van de inhoudelijke kwaliteitsdoelen. Dit team bestaat uit een technisch adviseur, een landschapsarchitect, een duurzaamheidsadviseur en een kostendeskundige. Afhankelijk van het project is het zinvol om een ecooloog, een cultuurhistoricus of nog andere deskundigheid te betrekken. Om een goede rol te kunnen vervullen zal dit kwaliteitsteam onafhankelijk moeten zijn en advies geven aan de bestuurlijk verantwoordelijke van het desbetreffende project.

Zorg voor een 'ontvanger' aan opdrachtgeverszijde

Zonder expliciete borging en 'ontvangende eigenaar' in elke fase van een project bestaat het risico dat kwaliteit verwatert of zelfs verdwijnt en ondergesneeuwd raakt tussen technische, financiële en procesmatige belangen. In de huidige praktijk is ruimtelijke kwaliteit in de eindfase van projecten vaak 'van niemand' aan opdrachtgeverszijde en belegd bij de (opdrachtnemende) landschapsarchitect in het ontwerpteam.

Uit de praktijkervaringen die in de ateliers besproken zijn, kwam naar voren dat ruimtelijke kwaliteit regelmatig in de eerste stadia van projecten belandt bij de omgevingsmanager, maar dat een duidelijke opdracht, mandaat en expertise in dit vakgebied ontbreekt. Hierdoor krijgt het niet de aanpak die nodig is, om ervoor te zorgen dat het vanaf het begin een integraal onderdeel van de opgave is.

Vaak wordt ruimtelijke kwaliteit vervolgens ondergebracht bij de technisch manager in het IPM-team en schakelt deze een ontwerper in. Afhankelijk van het profiel en de chemie tussen de personen in het team worden de ontwerpers goed of minder goed in positie gebracht en krijgt ruimtelijke kwaliteit daarmee een meer of minder belangrijke invulling.

Bij de Meanderende Maas werd ruimtelijke kwaliteit vanaf het begin meegenomen in het ontwerp én in de uitvoering. Doordat de Provincie Noord-Brabant een grote natuuropgave heeft en ervoor koos om een medewerker vrij te maken om in het projectteam de functie van ruimtelijk adviseur/integrator aan opdrachtgeverszijde te vervullen, is de kwaliteit hier optimaal geborgd. Ook toen het projectteam wisselde, heeft deze adviseur zijn rol behouden.

DIAGNOSE: VOORTGANGSBEWAKING EN EVALUATIE OP HET BEREIKEN VAN DOELEN EN GEWENST EINDRESULTAAT IS NOG ONVOLDOENDE

Uit de monitoring Duurzaamheid en Ruimtelijke kwaliteit van het HWBP (2023) blijkt dat het rapporteren van duurzaamheid en ruimtelijke kwaliteit in alle fases nog achterloopt. Of de vooraf vastgestelde doelen en ambities daadwerkelijk een plek krijgen en gehaald worden, is onduidelijk omdat dit onvoldoende wordt gemonitord. 'De meeste projecten doen dit of maar één keer of niet per afzonderlijk doel. Om duurzaamheid en ruimtelijke kwaliteit te borgen is het belangrijk om bij elke ontwerpstap een analyse te maken over de voortgang hiervan'.

Om gedurende de verkenningfase, en later ook de vervolgfases, vinger aan de pols te houden in hoeverre de bestuurlijk vastgestelde beleidsdoelen en ambities een plek krijgen in de oplossingsrichtingen en uiteindelijk in het Voorkeursalternatief, zal dit gerapporteerd moeten worden in de reguliere voortgangsbewaking.

Op programmaniveau monitort het HWBP om de drie jaar de mate waarin ruimtelijke kwaliteit en duurzaamheid geborgd zijn in de werkprocessen van de HWBP-projecten. Nu er steeds meer projecten in de realisatiefase komen of al gereed zijn, wordt het zinvol om in beeld te brengen wat de resultaten zijn van de inspanningen die op dit vlak verricht worden. De vraag leeft om dit op te kunnen nemen in de voortgangsrapportages op programmaniveau. Hier toe is een start gemaakt met het opstellen van KPI's en een tool om deze op eenvoudige wijze te kunnen ophalen bij de projecten en inzichtelijk te kunnen maken.

Binnen de Grond-, Wegen Waterbouw (GWW-sector) is DuboCalc (Duurzaam Bouwen Calculator) de softwaretool die de duurzaamheid en milieukosten van projecten berekent. Alle milieueffecten over de levenscyclus (van winning tot sloop) worden uitgedrukt in een Milieukostenindicator (MKI-waarde) in euro's. Een lagere MKI-waarde betekent een lagere milieubelasting en scoort dus beter, wat het een belangrijk instrument maakt bij aanbestedingen.

AANBEVELING: MAAK RUIMTELIJKE KWALITEIT EXPLICIET EN GEEF KWALITEITSDOELEN ALS EEN ESTAFETTESTOKJE DOOR IN ELKE FASE VAN HET ONTWERP-PROCES

Om de doelen te bereiken die bij de start van het project worden vastgelegd, zullen deze meegenomen moeten worden in de belangrijke keuze en afwegingsmomenten tijdens alle projectfasen, zoals het ontwikkelen van de oplossingsrichtingen, de keuze van de kansrijke alternatieven en het bepalen van het Voorkeursalternatief.

Monitor beleidsdoelen

Inmiddels zijn er voor duurzaamheid en ruimtelijke kwaliteit veel erkende tools beschikbaar om te kunnen monitoren en daarmee SMART in beeld te brengen in hoeverre beleidsdoelen gehaald worden. Deze gegevens zijn de basis voor de data van het Duurzaamheidsdashboard. Dit Dashboard is vorig jaar ontwikkeld en zal nog verder aangescherpt en geactualiseerd moeten worden. Het Dashboard is primair bedoeld voor het projectteam om op cruciale momenten tijdens het ontwerpproces het besluitvormingsproces in beeld te kunnen brengen, en te peilen in hoeverre de vooraf vastgestelde doelen en ambities gehaald worden. Deze voortgang kan vervolgens meegenomen worden in de voortgangsrapportages richting de opdrachtgever van het project.

Waterschap Zuiderzeeland heeft met en voor de Alliantie HWBP een [Duurzaamheidsdashboard](#) gemaakt. Het Duurzaamheidsdashboard zal nog verder aangescherpt en geactualiseerd worden. "Natuur" zal in 2027 uitgewerkt worden. De drie leidende principes uit de ontwerp-Nota Ruimte hebben nog geen plek in het dashboard.

In tegenstelling tot energie, klimaat en circulariteit is ruimtelijke kwaliteit niet opgenomen in DuboCalc, de tool om de milieupact (MKI) van een bouwproject mee te berekenen. Voor ruimtelijke kwaliteit is het in zekere mate mogelijk om te werken met data, zoals het berekenen van de hoeveelheid hectares te mitigeren, compenseren of nieuw aan te leggen natuur. Ook kunnen de kilometers bloemrijke dijken SMART aangegeven worden. Op een hoger abstractieniveau, -dat van de leidende principes-, is dit niet eenvoudig kwantitatief te bepalen en daarmee niet wenselijk en ook niet nodig. De essentie van ruimtelijke kwaliteit is dat dit bepaald wordt in dialoog. Met Q-teams en door middel van ontwerpssessies kan dit gesprek plaatsvinden. Het resultaat kan getoetst worden aan de ambities zoals vastgesteld in het gebieds-narratief, het ruimtelijke kwaliteitskader, landschapsplan en/of het esthetisch programma van eisen.

Neem ruimtelijke kwaliteit op in de verantwoordingsrapportage die aan het eind van het project gemaakt wordt

Door opgeleverde projecten te schouwen en te evalueren kunnen de lessons learned worden vastgelegd en verspreid ten bate van volgende projecten. Dit kan een plek krijgen in de verantwoordingsrapportage die aan het eind van het project gemaakt wordt.

Bij het programma Ruimte voor de Rivier waren verantwoordingsrapportages Ruimtelijke Kwaliteit onderdeel van de op te leveren producten van een project. 'De realisator leverde bij afronding van de uitvoering een verantwoordingsrapportage ruimtelijke kwaliteit op'. Hierin werd inzichtelijk gemaakt hoe de ambities uit het ruimtelijk kwaliteitskader en landschapsplan zijn doorvertaald in een uitvoeringsontwerp en daadwerkelijk zijn gerealiseerd. 'Aansluitend hierop vindt een veldbezoek van het Q-team plaats ten behoeve van de oplevering ruimtelijke kwaliteit. Hierbij beoordeelde het Q-team de realisatie van het project. Dit eindoordeel werd als advies meegenomen in de eindtoets die door het programmabureau Ruimte voor de Rivier werd uitgevoerd.'

AANBEVELING: MAAK IN IEDERE FASE VAN DE ROAD- MAP EXPLICIET WAT HET TEAM MOET DOEN EN MAKEN OM RUIMTELIJKE KWALITEIT TE BORGEN

De aanbevelingen die volgen vormen inspiratie voor verrijking van de HWBP roadmap en zijn onderverdeeld in wat het advies is om te DOEN en wat je zou moeten MAKEN binnen de verschillende HWBP fases | verkenning > planuitwerking > aanbesteding > realisatie > beheer.

De aanbevelingen komen voort uit de uitwerking van de kwaliteitsstaffette voor HWBP uitvoeringsprojecten door Waterschap Limburg, waarmee de auteurs een praktische handleiding beogen voor teamleden die aan de lat staan voor ruimtelijke kwaliteit. Ze zijn besproken en aangevuld vanuit aanbevelingen van de deelnemende personen aan de ateliers. De aanbevelingen overlappen (deels) met hetgeen wat in de huidige Roadmap Duurzaam HWBP is opgenomen, of concretiseren deze. De komende periode zullen de aanbevelingen worden geïntegreerd met de Roadmap Duurzaam HWBP.

DE VERKENNING

De Verkenning is erop gericht om door middel van een zorgvuldig afwegingsproces van mogelijke alternatieven te komen tot een voorkeursalternatief (VKA) dat voldoet aan de randvoorwaarde van waterveiligheid, recht doet aan betrokken belangen en voldoet aan de wet- en regelgeving die er is voor de leefomgeving en zoveel mogelijk klimaatneutraal en circulair is. Daarbij kan het project kansen benutten door beleidsdoelen en ambities op het gebied van duurzaamheid en ruimtelijke kwaliteit in het project op te nemen. Ook kunnen omgevingspartijen hetzelfde doen door maatregelen als meekoppelkansen toe te voegen.

Het eindresultaat van deze fase is een voorkeursalternatief dat richting geeft en uitleg geeft over het waarom van fundamentele keuzes. Het is een logisch en begrijpelijk geheel.

Om tot een gedragen voorkeursalternatief te komen helpt een goed verhaal. Een positief verhaal over verbetering van de leefomgeving door projecten draagt bij aan het draagvlak in de omgeving voor de maatregelen die nodig zijn en de hinder die daarmee gemoeid gaat. Waterveiligheid is een gebiedsoverstijgend belang. Het narratief waarmee het gebied tegemoet getreden wordt doet ertoe: 'we veroorzaken schade en we zorgen dat die teniet wordt gedaan' versus 'we versterken het gebied met ons project'. Deze doelstelling kan door het waterschap op lokaal niveau of in het project worden toegevoegd. Met beperkte meerkosten ten opzichte van het totaal van het project kan bijvoorbeeld worden geïnvesteerd in de aanpalende groenstructuur. Het waterschap kan onderzoeken of de redeneerlijn "[subsidiabiliteit in de leefomgeving](#)" ruimte biedt aan de gewenste inpassing, hier als waterschap in investeren of vragen aan andere stakeholders om bij te dragen.

WAT MOET JE DOEN EN MAKEN IN DE VERKENNING?

DOEN

Onderhouden van wat tijdens de initiatieffase tot stand is gekomen

Behoud commitment: blijf in gesprek met de partijen, wees alert op 'teamwissels' of wijzigende prioriteiten. Zie toe op eigenaarschap, in eigen team en bij opdrachtgevers. Hecht afspraken af, bijvoorbeeld over de synchronisatie van opgaven, de inzet van middelen, etc.

Zorg voor het juiste team voor ruimtelijke kwaliteit

Organiseer de samenhang tussen **Technisch Management-Ruimtelijke Kwaliteit-Omgevings Management**, zorg in deze fase voor een goede gids voor het proces van kwaliteitsborging, positioneer het Q-team. Betrek hen bij belangrijke afwegingen. Breng hen in positie in situaties waarin een onafhankelijk advies nodig is over de ruimtelijke kwaliteit voor omgeving, ambtelijke begeleidingsgroep of stuurgroep.

Maak een ruimtelijk kwaliteitskader

Werk het doel ruimtelijke kwaliteit logisch en consistent uit tot een reeks leidende principes en laat deze vaststellen. Consequent toepassen van ontwerpprincipes is cruciaal.

Maak de principes tot het vanzelfsprekende kader voor het ontwerp en omgevingsproces. Zorg dat deze principes ambtelijk en bestuurlijk gedragen zijn en uitgedragen worden. Geef in je eigen aanpak het goede voorbeeld; zorg dat de principes consequent terugkomen in presentaties, op de site, bij ontwerpatelier, bij het bepalen van het doelbereik, bij onderzoeken in het MER, etc.

Maak een sterk en logisch narratief

Ruimtelijke kwaliteitsdoelen en -principes kunnen niet zonder een logisch en eenvoudig verhaal over het waarom. Iedereen moet dit 'waarom' kunnen snappen en ook kunnen reproduceren. Het is een misverstand dat dit verhaal komt bovendrijven vanuit het technisch spoor, het ontwerpproces of het omgevingsspoor. In **succesvolle projecten** zijn de **ruimtelijke kwaliteitsprincipes niet volgend** op het omgevingsspoor of technisch spoor **maar juist mede sturend** voor deze sporen. Je kan het niet optekenen. Je moet het actief maken, bouwen, testen en het vergt veel 'eigen' kennis en inzet. Bewaak daarom ook de volgorde: zorg dat in grote lijnen duidelijk is wat ruimtelijke kwaliteit vraagt zodat dit gelijkwaardig met het technisch en omgevingsspoor op loopt. Vanuit het narratief wordt ook duidelijk wat voor oplossingsrichtingen niet wenselijk zijn. Duidelijkheid en tegenspraak hierover naar de omgeving helpt. Doe je dit niet dan wordt ruimtelijke kwaliteit de resultante van techniek en omgeving en wordt het gereduceerd tot een belang of een oplossing.

Zorg dat de voorwaarden voor het ontwikkelen van ruimtelijke kwaliteit aanwezig zijn:

Zet de benodigde stappen van 'zicht op financiering' naar dekking

Inventariseer wat nodig is om de dekking voor ruimtelijke kwaliteit rond te krijgen. **Organiseer financiële dekking** voor de ruimtelijke kwaliteitsdoelen/ambities. Zorg dat de doelen op het gebied van ruimtelijke kwaliteit qua dekking op eigen benen kunnen staan. Of dat deze onlosmakelijk verbonden zijn met projectonderdelen die hoe dan ook gefinancierd zijn. Benut hiervoor de [redeneerlijn subsidiabiliteit van het HWBP](#)

Organiseer mede het omgevingsmanagement

Identificeer alle belangrijke voor- en tegenstanders van wat er voor ruimtelijke kwaliteit toe doet en verdiep je in hun drijfveren en belangen. Identificeer dominante belangen en ga na waar deze de ruimtelijke kwaliteitsambities raken.

Hoe zijn ze met elkaar te verbinden? Zijn ze verenigbaar? Of zijn de dominante belangen uiteindelijk toch ondergeschikt? Zo niet, dan bouw je mogelijk door op een slecht fundament en is er echt werk aan de winkel. Zie de interne beheerorganisatie van het waterschap en de gemeente ook als stakeholder en betrek hen tijdig.

Inventariseer wensen maar doe nog geen beloftes

Omgevingsmanagement verzamelt de punten die spelen in de omgeving, maar moet in dit stadium nog zeer terughoudend zijn in het doen van beloftes. (Private) wensen zijn wensen en moeten kunnen worden afgewogen tegen publieke belangen voordat deze als 'eis' in de scope belanden en maatschappelijk optimalere oplossingen blokkeren.

Inventariseer benodigd eigendom

Veel ambities stranden op grondposities. **Inventariseer vroegtijdig alle grondposities** die nodig zijn om de ruimtelijke kwaliteitsambities waar te maken. Welk instrumentarium is er beschikbaar? Welke middelen? Welke doorzettingsmacht?

MAKEN

Het ruimtelijk kwaliteitskader benoemt de uitgangspunten op het gebied van ruimtelijke kwaliteit vastgelegd in (ontwerp-)principes. Ruimtelijke kwaliteit is daarmee uitgewerkt tot **ondubbelzinnige en toetsbare principes**. Deze principes worden toegepast in het ontwerp- en omgevingsproces om de juiste oplossingen van de niet-passende oplossingen te onderscheiden. Het kwaliteitskader is zodanig SMART geschreven dat aan de hand van de principes een duidelijk onderscheid kan worden gemaakt tussen wenselijke en onwenselijke oplossingen. Het ruimtelijk kwaliteitskader geeft ook context bij de principes en maakt het waarom van de ruimtelijke principes duidelijk. Het kader heeft een formele status. Het kader is inspirerend en ook voor niet-ingewijden begrijpelijk en wervend. Het fungeert behalve als toetsingskader net zo goed als 'visitekaartje' van een project. Daarnaast is dit het kader waarmee het Q-team beoordeelt en (al dan niet gevraagd) adviseert over de afwegingen en keuzes in het project

Gebiedsvisie /Inrichtingsvisie / inpassingsvisie

Het beoordelingskader MER wordt nog vaak vanuit algemene kaders geschreven. Zie erop toe dat **het juiste beoordelingskader (de leidende principes** uit het RKK, zie hiervoor) wordt **gebruikt voor zowel doelbereik als effectbeoordeling** in het MER.

Het **trechteringsproces richting VKA** is cruciaal om de juiste ruimtelijke keuzes boven water te krijgen. In het trechteringsproces dreigt ruimtelijke kwaliteit te verworden tot een aspect terwijl het kan worden ingezet als ordenend principe. Verdiep je vroegtijdig in de wijze waarop deze trechtering wordt vormgegeven en **benut de kracht van ruimtelijke kwaliteit om dit vaak complexe keuzeproces te vereenvoudigen**. Zie erop toe dat ruimtelijke kwaliteit op de juiste wijze wordt meegenomen en het juiste gewicht krijgt.

Maak een risicodossier ruimtelijke kwaliteit

Maak **ruimtelijke kwaliteitsrisico's onderdeel van het risico-dossier** en formuleer met het IPM team de juiste beheersmaatregelen.

DE PLANUITWERKING

In de planuitwerking wordt het voorkeursalternatief uitgewerkt tot een definitief ontwerp en Projectbesluit. In de Planuitwerking gaat het om het maken van keuzes over de vormgeving, het ruimtebeslag, materiaalkeuze en inpassing van het project in de leefomgeving. Meestal worden voor onderdelen – binnen het voorkeursalternatief – opnieuw varianten opgesteld en afgewogen op diverse criteria.

Al deze afwegingen en keuzes zijn zeer belangrijk voor de ruimtelijke kwaliteit. Ook worden belangrijke afwegingen gemaakt ten aanzien van circulariteit en klimaat & energie. Op basis van de keuzes in de inkoopstrategie kan ook tijdens de Planuitwerking gestart worden met (het voorbereiden) van de aanbesteding van de Realisatie.

Benut ervaringen maar houd ruimte voor innovatie en doorontwikkeling

Er komen steeds meer HWBP-projecten gereed waarin waardevolle lessen zijn geleerd. Ook zijn er op elkaar ingespeelde teams die voortbouwen op de opgedane ervaring aan zowel opdrachtgevers- als bij de opdrachtnemende marktpartijen.

Het is belangrijk om deze ervaring te benutten op een manier waarbij er ook ruimte is voor innovatie, verdere verbetering en maatwerk. Het is verleidelijk om keuzes in 'project B' opnieuw te maken zoals het eerder bij 'project A' is gedaan. Maar hier moet altijd een kritische beschouwing aan voorafgaan en dus niet zomaar klakkeloos gebeuren. Is de maatregel/keuze ook hier passend, zijn er door omstandigheden keuzes gemaakt die als je opnieuw zou kunnen overwegen of meer tijd zou hebben om een oplossingsrichting te verkennen, wellicht anders zouden uitpakken met een beter resultaat? Ieder project is anders en vraagt om het opnieuw beschouwen van de juiste oplossingen. Besef dat innovatie juist ontstaat vanuit de confrontatie en het onderzoeken van een vraagstuk. Te veel 'kopiëren' betekent weinig kans op verdere innovatie en optimalisatie. Wat goed is kan vaak toch nog beter. Benut de ervaring bij opdrachtgevers en markt om per project tijdig scherp te prioriteren: welke bekende bouwstenen kunnen we locatie specifiek uitwerken en toepassen (goed is goed genoeg) en voor welke selectie van opgaven vraagt deze specifieke locatie en opgave om vernieuwing? Zo zet je de (ontwerp)capaciteit efficiënt in om te komen tot zichtbare en echt aansprekende resultaten.

Omgaan met kansen en wijzigingen

Tijdens een project kunnen wijzigingen of voortschrijdende inzichten voorkomen. En soms zijn er ook goede redenen waarom beslissingen met betrekking tot de scope vooruitgeschoven zijn. Dit kan voor onrust zorgen binnen projecten. Verstoring van het lopende proces kan natuurlijk leiden tot verlies van tijd en geld. Maar het is niet uit te leggen dat grote kansen die zich tijdens de rit aandienen bij voorbaat sneuvelen op grond van hun vermeende procesimpact. In een beheerst proces is ruimte om, met behoud van de hoofdkoers, onderzoekend te blijven ontwerpen. Breng gescheiden van elkaar de consequenties voor ruimtelijke kwaliteit en tijd/geld in beeld. Leg de keuze neer op het juiste niveau en baseer deze op overzicht en kennis.

WAT MOET JE DOEN EN MAKEN IN DE PLANUITWERKING?

DOEN

Onderhoud het eigenaarschap van ruimtelijke kwaliteitsdoelen bij de opdrachtgevers. Wie stelt de middelen beschikbaar en welke voorwaarden zijn daaraan verbonden? Blijf borgen dat de gemaakte afspraken in de planuitwerkingsfase gestand worden gedaan, zowel vanuit de opdrachtgever als vanuit het projectteam. Neem de opdrachtgever mee in de ontwikkelingen in het ontwerp en omgevingsproces en blijf in gesprek over eventuele wijzigingen qua kosten en dekking.

Bewaak de consistentie van het narratief. Het logische en eenvoudige verhaal over het waarom van het project wordt in de planuitwerking beter en concreter. De doelen en ambities worden in deze fase immers vertaald in concrete maatregelen. Daarmee wordt het inzichtelijk wat er echt gaat gebeuren. De ontwerpen worden de illustratie van het narratief. Zorg dat je als project niet de enige meer bent die het narratief hanteert. Organiseer ambassadeurs die het verhaal van het project kunnen uitdragen.

Organiseer eigenaarschap van ruimtelijke kwaliteit in de ondersteunende projectteams bij het ingenieursbureau. In de planuitwerkingsfase wordt vaak een beroep gedaan op ingenieursbureaus of ontwerp bureaus voor het ontwerp-proces. Dit leidt tot een aantreden van nieuwe teamleden in de estafette, vaak (technisch) specialisten, die onderdelen van werk gaan doen. Maar wie borgt het integrale ontwerp-proces? Waar is ruimtelijke kwaliteit belegd? Net als in het eigen IPM-team zoek je naar een evenwichtig team dat samenwerkt en uitgebalanceerde producten levert. Het vraagt om specifieke kennis om in het IPM-team deze inbreng sturend te kunnen laten zijn en niet volgend op de andere sporen. **Zorg er als opdrachtgever voor dat het belegd wordt bij iemand met gezag, ervaring en affiniteit met deze specifieke opgave** en bewaak dat deze spelers de juiste positie in het team krijgen.

Consequent toepassen van ontwerpprincipes en deze vertalen naar inrichtingsprincipes. De principes uit het ruimtelijk kwaliteitskader vormen ook in deze fase het vanzelfsprekende kader voor het ontwerp en omgevingsproces.

Blijf de uitgangspunten benoemen en toepassen. Geef in de aanpak het goede voorbeeld; zorg dat de principes consequent terugkomen in presentaties, op de site, bij ontwerp-ateliers, bij het bepalen doelbereik, bij onderzoeken in het MER, etc. De in het ruimtelijk kwaliteitskader vastgelegde 'geest van het plan' wordt in de planuitwerking aangevuld met de nadere uitwerking van het ruimtelijk kwaliteitskader, het document waarin de principes, eisen en ontwerp-opgaven voor de realisatie worden beschreven.

Zorg voor een goed toegerust team:

Het team dat zich met ruimtelijke kwaliteit bezighoudt, is bewaker van de continuïteit, op de hoogte van het krachtenveld en thuis in het gebied en deskundig op de cruciale vakgebieden. Teamleden zijn in staat en bereid om tegenspraak te leveren als er scope wordt toegevoegd die niet goed past bij de opgave of die ruimtelijk gezien risico's met zich mee brengt.

In de MER wordt getoetst op effect en doelbereik.

Zorg voor een consistente toepassing van de uitgangspunten (ruimtelijk kwaliteitskader = toetsingskader voor ruimte-lijke kwaliteit) en voorkom dat er nieuwe criteria worden toegevoegd.

Betrek het Q-team tijdig bij belangrijke afwegingen.

Breng hen in positie in situaties waarin een onafhankelijk advies nodig is over de ruimtelijke kwaliteit voor omgeving, APG of stuurgroep. Timing is alles in deze. Voor een Q-team geldt: liever te vroeg en een keer extra dan te laat en een keer te weinig. Een goed Q-team kost geen geld maar levert geld en ruimtelijke kwaliteit op.

Benoem Ontwikkelgebieden

Wijs 'hotspots' aan waar extra aandacht/budget voor ruimtelijke kwaliteit gereserveerd is. De zogenoemde 'ontwikkelgebieden' bij dijkversterking Tiel-Waardenburg zijn hiervan een goed voorbeeld. Het benoemen van vijf ontwikkelgebieden gaf deze gebieden een heldere status waarop teruggevallen kan worden. Hier heeft de ontwerper meer zeggingskracht en is er bijzondere aandacht voor participatief ontwerp met de aanwonenden in de omgeving.

MAKEN

In de planfase wordt het ruimtelijk kwaliteitskader uit de vorige fase doorontwikkeld tot concrete inrichtingsvoorstellen, vastgelegd en verbeeld in twee deelproducten die worden opgeleverd als onderdeel van het projectplan; het **referentie-ontwerp / integrale plankaart** en het **land-schapsplan** ten behoeve van de wettelijke verplichte groen- en natuurcompensatie/mitigatie en ruimtelijke inpassing. Deze benoemen de uitgangspunten op het gebied van ruimtelijke kwaliteit vastgelegd in principes, eisen en ontwerp-opgaven. Samen met het ruimtelijk kwaliteitskader vormen deze kaders en zoekrichting een bindend onderdeel van het aanbestedingsdossier. Een goed voorbeeld van deze planfase is het inrichtingsplan [Nieuw Bergen](#).

Hanteer ondubbelzinnige en toetsbare eisen en helder geformuleerde ontwerpuitdagingen.

Deze eisen worden toegepast in het ontwerp- en omgevingsproces om de juiste oplossingen van de niet passende oplossingen te onderscheiden. Het kwaliteitskader is daartoe zodanig SMART geschreven dat aan de hand van de principes en eisen een duidelijk onderscheid kan worden gemaakt tussen wenselijk en onwenselijke oplossingen

Het Ruimtelijk kwaliteitskader geeft ook context bij de principes en maakt het waarom van de ruimtelijke principes duidelijk.

Start, met name bij groen-blauwe inrichting en dijkversterkingen in een complexe omgeving, bijtijds met een **visie op het beheer en verkeerskunde**. Zorg dat beheerders en verkeerskundigen de uitgangspunten van een integraal ontwerp onderschrijven en start samen met hen de zoektocht naar de wijze waarop het beheer en verkeersveiligheid vormgegeven kan worden.

Laat het kader testen door een tenderspecialist zodat de omissies en valkuilen vroegtijdig aan het licht komen.

DE AANBESTEDING

Tijdens de aanbesteding worden de eerder in de planuitwerkkingsfase gemaakte keuzes concreet gemaakt in de vorm van contracten met uitvoerende partijen. Het is een cruciale fase waarin de nadruk ligt op het selecteren van partners die de doelstellingen van ruimtelijke kwaliteit en duurzaamheid van het project kunnen waarborgen en uitdragen. Deze moeten hier in de aanbesteding dan wel op bevestigd en toe uitgedaagd worden.

Niet als in het eigen IPM-team zoek je naar een evenwichtig team dat samenwerkt en uitgebalanceerde resultaten levert. Het vraagt om specifieke kennis om binnen de tenderteams en aannemers-combinaties deze inbreng sturend te kunnen laten zijn en niet te volgend op de andere sporen te laten zijn.

Ook hier is weer sprake van nieuwe teamleden die straks mee doen in de estafette. Zij gaan onderdelen van het werk doen. Maar wie borgt het integrale ontwerpproces en wie zorgt voor de continuïteit van aanbesteding richting uitvoeringsvoorbereiding en realisatie? Maak de bemensing zowel in de zin van bewezen ervaring, capaciteit en competenties als de continuïteit belangrijk in de aanbesteding. Hoe organiseert de aannemer zijn team en zijn ontwerpproces door alle fases? En waar en hoe is de integrale ruimtelijke kwaliteit belegd?

Counterparts

Ruimtelijke kwaliteit is geen taak van één persoon, maar moet **belegd** zijn bij **zowel opdrachtgever als opdrachtnemer**, ook in constructies met bouwteams en 2-fasen contracten. Binnen het waterschap kan dit bijvoorbeeld een expliciet gedefinieerde rol zijn, die wordt ondersteund door een visie op ruimtelijke kwaliteit. Ook kunnen de ontwerpers uit de verkenning (bij 2-fasen contracten) en/of de planuitwerking (bij realisatie-contracten) continuïteit bieden door een toetsende rol te (blijven) vervullen aan de kant van het waterschap ten opzichte van de (onafhankelijke) ontwerpers die aansluiten vanuit het team van de aannemer.

Binnen de projectteams is het cruciaal dat naast de ontwerper ook de technisch manager medeverantwoordelijk is voor ruimtelijke kwaliteit zodat kwaliteit niet alleen als “meekoppelkans” wordt gezien, maar als integraal onderdeel van de opgave. Ook is het belangrijk dat bestuurders in elke fase betrokken blijven bij het grotere verhaal en het belang van ruimtelijke kwaliteit, bijvoorbeeld in relatie tot het stakeholdermanagement.

WAT MOET JE DOEN EN MAKEN BIJ DE AANBESTEDING?

DOEN

Zorg er voor dat ruimtelijke kwaliteit op de juiste wijze in het aanbestedingsdossier is uitgevraagd. Naast het ruimtelijk kwaliteitskader dat wordt meegegeven is met name de vraagspecificatie voor het proces en de EMVI-waarde die aan ruimtelijke kwaliteit wordt gekoppeld van essentieel belang. Het integraal ontwerpen staat centraal als de aannemer wordt uitgedaagd om hierop meerwaarde te leveren door middel van een goede uitvraag. Maak ruimtelijke kwaliteit dus niet alleen onderdeel van de selectiecriteria maar ook van de gunningscriteria.

Zorg er als opdrachtgever voor dat ruimtelijke kwaliteit belegd wordt bij iemand met **gezag, ervaring en affiniteit met deze specifieke opgave** en bewaak dat deze spelers de **juiste positie** en het **juiste mandaat** in het team krijgen.

Zorg voor een onafhankelijke positie van ontwerpers in het realisatieteam ten opzichte van het ontwerpteam uit de verkenning en/of planuitwerking. Hou de **ontwerpers uit de voorfase** (verkenning en/of planuitwerking afhankelijk van contractvorm) wel aan maar **in een toetsende en bevestigende rol** en breng hen in **dialog met de onafhankelijke ontwerpers aan de aannemerszijde** zodat uitvoeringskennis wordt gekoppeld aan kennis van de eerdere planfasen. Zo ontstaat continuïteit, wat aan de basis van ruimtelijke kwaliteit staat.

Benut de dialoog om de bedoelingen duidelijk te maken en zorg dat de EMVI-criteria ondubbelzinnig zijn en dus goed toetsbaar en ook op de juiste onderdelen de aannemer belonen en dus ‘prikkelen’. Hier heeft ook het eerder ingestelde **Q-team** een duidelijke rol, zowel in de aanbesteding (beoordeling) als in de realisatiefase (toetsen en meedenken in alternatieven bijv.). In het meedenken in alternatieven vanuit de realisatie is het belangrijk een goed opgebouwd PvE / Ambitiedocument / Kwaliteitskader te hebben waarbij kan worden teruggevallen op de bovenliggende doelen (zie hieronder: WHY-HOW-WHAT).

MAKEN

Het **Esthetisch Programma van Eisen** is een aanscherping van het inrichtingsplan, waar in contractuele termen de planambities uit het gebieds-/inrichtings-/inpassingsplan en de ontwerprijimte voor de aannemer expliciet worden beschreven. Het heeft de volgende kenmerken: het is een contractdocument dat als toetsingskader dient voor de ruimtelijke kwaliteit tijdens de aanbesteding en realisatie. EPvE is de afkorting van Esthetisch Programma van Eisen, maar de inhoud ervan bestaat uit meer dan alleen eisen aan ‘esthetiek’. Ruimtelijke kwaliteit wordt in dit programma niet opgevat als de ‘inpassing’ van een technische keuze en het toevoegen van ‘vormgeving’ daaraan, maar als de **balans tussen gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde**. Esthetiek is belangrijk maar zeker niet het enige.

In de opzet van het EPvE wordt gestreefd naar een set eisen die enerzijds voldoende garantie biedt op de beoogde ruimtelijke kwaliteit, en anderzijds niet volledig voorsorteert op een bepaalde techniek of uitvoeringswijze. Hiertoe is het EPvE opgebouwd op basis van een herkenbare hiërarchie in de eisen: WHY, HOW, WHAT (zie ook de voorbeelden [Steyl](#) en [Belfeld](#)).

DE REALISATIEFASE

In de realisatiefase wordt het project fysiek gerealiseerd. Deze fase is gericht op het waarborgen dat de uitvoering van het werk in overeenstemming is met de ruimtelijke kwaliteitsprincipes die in de voorgaande fases zijn vastgesteld.

De aannemerscombinatie start met de realisatie en zorg dat het belang van ontwikkelen met ruimtelijke kwaliteit hier ook gevoeld wordt. Daarvoor zijn monitoring en rapportage van de duurzaamheidsprestaties (en daarmee ook ruimtelijke kwaliteit) aan een ontvangende opdrachtgever van belang om transparantie te bieden en continue verbetering te stimuleren.

Afhankelijk van de contractvorm is er sprake van een grote of minder grote ontwerpogave en mogelijke teamwissel of -uitbreiding. Doorgaans vinden ook de laatste ontwerpplannen (naar DO en naar UO) in deze fase plaats. Aan het einde van deze fase vindt de oplevering plaats en worden de projectonderdelen opgeleverd aan de eindbeheerders.

De Roadmap Duurzaam HWBP bevat een aantal voorbeelden van verantwoordingsrapportages Ruimtelijke Kwaliteit.

In het slot gaan we dieper in op het verbeteren van de monitoring en vastleggen van lesson's learned.

WAT MOET JE DOEN EN MAKEN IN DE REALISATIEFASE?

DOEN

Consequent naleven. In principe moet in deze fase duidelijk moeten zijn waaraan producten moeten voldoen en hoe het proces zodanig ingericht is dat kwaliteitsborging werkt. Naleven van de afspraken en consequent toezien op het toepassen van de principes volstaat, ook als zich dilemma's voordoen. Richt een proces in waarbij **dilemma's vroegtijdig in beeld** komen en er geen besluiten onder grote tijdsdruk genomen hoeven worden.

Zorg voor een ontvanger van ruimtelijke kwaliteit aan opdrachtgeverskant, ook als (bijvoorbeeld in 2-fasen contracten) de verantwoordelijkheid voor Ruimtelijke Kwaliteit is belegd bij de aannemerscombinatie.

Doe een schouw met het Q-team en maak een **presentatie of evaluatie magazine van de lessons learned** die gedeeld kan worden met andere projecten (bijv. op de Duurzame Dijkendagen en de Dijkwerkersdagen)

MAKEN

In de realisatiefase stelt het IPM teamlid voor ruimtelijke kwaliteit een drietal toetsingsdocumenten op waarmee de ruimtelijke kwaliteit kan worden getoetst:

- **Ontwerpopgaven uitvoering en cruciale details**
- **Toets uitvoeringsplan**
- **Toets kwaliteit realisatie** (als onderdeel van de verantwoordingsrapportage van het project)

AANBEVELING: VOEG DE FASE BEHEER EN GEBRUIK TOE AAN DE ROADMAP

EXTRA FASE: INTEGRAAL BEHEERPLAN

Vrijwel altijd heeft een waterkering of waterkerend landschap meerdere functies naast 'waterkeren'. Op het gebied van beheer en onderhoud liggen daarom vrijwel altijd raakvlakken. Heldere afspraken maken met betrokken partijen tijdens het ontwerpproces over wie verantwoordelijk is voor: het onderhoud, de wijze van uitvoering (met ruimtelijke kwaliteit) en de kosten daarvan is nodig om ook na uitvoering de ruimtelijke kwaliteit op het gewenste niveau te krijgen (bijvoorbeeld bloemrijke dijken) en te houden.

Betrek eindbeheerders en -gebruikers daartoe vroegtijdig en voer de eerste gesprekken al in de planuitwerking om onvoorziene ad-hoc wijzingen/toevoegingen in latere ontwerpfases te voorkomen. Ruimtelijk ontwerpen is vooruitzien: zorg dat de benodigde beheermaatregelen op tijd onderdeel zijn van het integrale ontwerp.

WAT MOET JE DOEN EN MAKEN IN DE BEHEER FASE?

DOEN

Maak de eindbeheerder(s) onderdeel van het estafette-team, en zorg dat de ruimtelijke visie en kwaliteitsambities van het project worden gedeeld.

Maak heldere afspraken over het beheer en onderhoud na uitvoering en zorg voor een **warmer overdracht** van het uitgevoerde ontwerp. Dit voorkomt dat de ruimtelijke kwaliteit na realisatie achteruitgaat omdat een beherende partij 'andere ideeën' blijkt te hebben die niet zijn meegenomen, en zorgt voor een betere aansluiting op de lokale behoeften.

Werk aan een goede relatie met de betreffende beheerders en probeer de situatie voor hun dagelijkse praktijk te verbeteren. Vanuit een **samenwerkingsrelatie** ontstaan er wellicht ook mogelijkheden om beargumenteerd af te wijken van standaarden indien dit nodig is voor ruimtelijke kwaliteit.

Naast de materiaalkeuze en een ontwerp dat rekening houdt met onderhoud is het van belang om al in het planproces duidelijke afspraken te maken over de eventuele kosten van het onderhoud na uitvoering. Dit kan binnen de eigen waterschapsorganisatie zijn maar ook met een betrokken partij zoals een gemeente, provincie, particulieren of een natuurorganisatie.

Let op: veel beheerorganisaties werken met standaarden. Als er niet tijdig het gesprek wordt gevoerd (met de juiste mensen!) over mogelijkheden/wenselijkheid dan ontstaat het risico dat in een te laat stadium wijzigingen geforceerd worden die afbreuk doen aan het eindresultaat.

MAKEN

Overdrachtsdocument beheersprincipes en ruimtelijke kwaliteit

Het IPM teamlid RK draagt er zorg voor dat de ambities RK en de aanbevelingen van het Q-team die relevant zijn voor de beheerfase van het project, goed verwoord worden in het op te stellen **overdrachtsdocument**.

Lessen uit de (weerbarstige) praktijk

Waterschap Limburg, Keesjan van den Herik

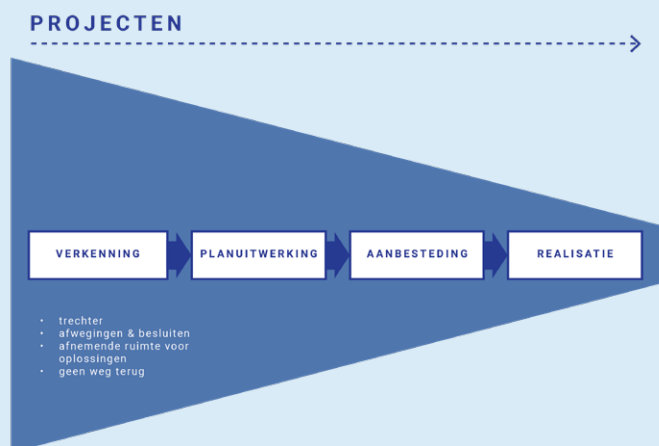
“Het is niet vanzelfsprekend dat ruimtelijke kwaliteitsambities die de project trechter in gaan er als resultaten aan het eind uitkomen. De praktijk is weerbarstig. Sterker nog, het is hard werken en je moet weten wat je te doen staat om dat voor elkaar te krijgen.”

Keesjan van den Herik - waterschap Limburg

De trechter van projecten

De projectfasen (verkenning, planuitwerking en realisatie) kun je zien als een trechter. De scope van een project wordt steeds duidelijker en wordt steeds meer vastgelegd.

Deze trechter is belangrijk om tot uitvoering te komen. Er moeten immers besluiten genomen worden en om tot realisatie te komen moeten zaken concreet en SMART zijn. Logisch gevolg is dat het daardoor in de loop van een project steeds lastiger is om uitgangspunten op oplossingsrichtingen te wijzigen of plannen te veranderen. Alles in een project raakt uiteindelijk meer en meer vastomlijnd. Het is echter niet vanzelfsprekend dat ruimtelijke kwaliteitsambities die de trechter in gaan er ook als resultaten uit komen. De praktijk is weerbarstig. Sterker nog, het is hard werken en je moet weten wat je te doen staat om dat voor elkaar te krijgen.

De projectentrechter (bewerkte afbeelding op basis van: afbeelding door Lodewijk van Nieuwenhuijze en Keesjan van Herik / WL)

Waardoor en waarom ontstaat planerosie?

Uit de ervaringen met talloze projecten (geslaagd en minder geslaagd) kunnen we een aantal belangrijke lessen voor succesvolle projecten destilleren.

Les 1 Versobering ligt op de loer

In projectmanagement wordt regelmatig gesproken over de zogenaamde ‘duivelsdriehoek’. Daarmee worden de drie aspecten van projectmanagement bedoeld; tijd (planning), geld (budget) en kwaliteit (van het eindresultaat). Het wordt een duivelsdriehoek genoemd omdat het gaat om een driehoeksverhouding waarbij het niet mogelijk is om alle drie de aspecten tegelijkertijd te optimaliseren. Kenmerk van projecten is dat in de opeenvolgende fasen van verkenning naar realisatie een verschuiving optreedt binnen wat er in de driehoek van belang gevonden wordt.

In de praktijk zijn bij aanvang van projecten de ambities groot. Kwalitatieve zaken als ruimtelijke kwaliteit, integraliteit en duurzaamheid staan hoog in het vaandel en spelen een belangrijke rol voorafgaand aan de verkenning. In de beginfase van projecten gaat het vooral over wat er met een project bereikt kan worden en wat de maatschappelijke waarde daarvan is.

In het trechteringsproces van de fase voorafgaand aan de verkenning naar realisatie veranderen de verhouding tussen de drie aspecten. Later in het planproces, en dus verder in de trechter, gaat het in verhouding steeds vaker over wat een project kost en wanneer het af moet zijn. Planning en budget worden gedurende de looptijd steeds belangrijker en wat een project aan waarden oplevert verschuift meer naar de achtergrond. Er komt een moment in ieder project waarbij de vragen gesteld worden of de kwaliteitsambities een tandje minder kunnen of losgelaten kunnen worden. Succesvolle projecten staan gesteld voor deze vragen.

Les 2 Ruimtelijke kwaliteit blijft (te lang) onnodig vaag

In de wetenschap dat kwaliteitsambities op de proef worden gesteld is het belangrijk dat de ruimtelijke kwaliteitsambities bijtijds helder zijn. Wat willen we bereiken en wat willen we voorkomen? Als dat niet vroegtijdig duidelijk is wordt het, in het trechteringsproces, steeds moeilijker om deze te verbinden met de andere doelen en opgaven. Niet zelden zijn andere doelen en opgaven al duidelijker uitgekristalliseerd of zelfs al geformuleerd (waterstandsdeling, behoud rivierbed, maatgevend hoogwater waartegen beschermd moet worden, keringhoogte, etc.). Als te laat in het proces duidelijk wordt wat voor ruimtelijke kwaliteit echt belangrijk is ontbreekt de tijd om deze doelen evenwichtig en gelijktijdig met de andere doelen uit te werken en vorm en inhoud te geven.

Ook als wel duidelijk is wat voor ruimtelijke kwaliteit van belang is wordt dit opvallend vaak te vaag omschreven. Zo is niet duidelijk wat precies nodig is en wat echt bereikt moet worden. Verwoording en verbeelding van ruimtelijke kwaliteit blijft vaak achter bij de helderheid waarmee andere doelen of voorwaarden in een

project zijn omschreven. Het helpt daarbij wel dat makkelijker SMART te maken zijn (denk aan: cm's waterstandsaling, benodigde NAP dijkhoogte, hectares rivierbedbehoud, beschikbaar budget, deadline waarop de doelen behaald moeten zijn). Maar ruimtelijke kwaliteit heeft ook de naam om, anders dan tijd en geld, minder SMART te zijn. In de praktijk blijven projecten vooral in gebreke om het onderdeel ruimtelijke kwaliteit op tijd SMART te maken. Omschrijvingen als 'ruimtelijk economische ontwikkeling', 'het versterken van gebiedskwaliteiten', 'bijdragen aan de biodiversiteit' geven geen heldere richting aan een project.

Projecten die bekend staan om hun ruimtelijk kwaliteit waren vroegtijdig in staat te benoemen wat ruimtelijke kwaliteit is. Deze projecten wisten wanneer het eindresultaat daaraan voldeed en wanneer niet. En zij waren in staat om dit op de juiste wijze te omschrijven voor diegenen die er mee moeten werken (ontwerpers, technische teams), voor diegenen die er over moeten beslissen (bestuurders) en voor diegenen die er mee te maken krijgen (burgers en bedrijven in het gebied). Daar komt bij dat succesvolle projecten conflicterende belangen voorzien en daarop anticiperen met het vaststellen van een hiërarchie. Daarmee is duidelijk wat bij conflicterende belangen belangrijker is en wat ondergeschikt.

Les 3 Eigenaarschap en teamwissels

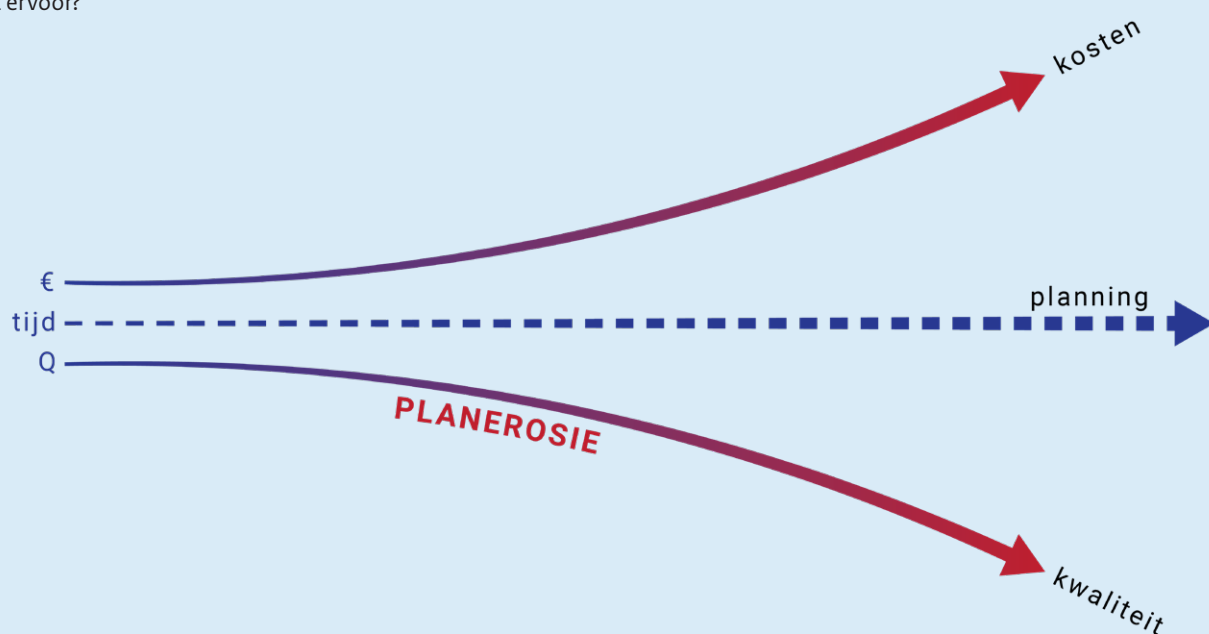
Ruimtelijke kwaliteit blijkt nog vaak 'everybody's concern, nobody's business'. Iedereen vindt het belangrijk, maar het is niet goed belegd. Niet bij opdrachtgevers en niet in het (MT-)team.

Als iedereen een beetje verantwoordelijk is, is niemand het echt. En als puntje bij paaltje komt is er onvoldoende inzet, prioriteit of ontbreken de middelen. Het is om te beginnen cruciaal om te bepalen wie ervan is in het team en daarbuiten. Wie staat ervoor en gaat ervoor?

Tegelijkertijd mag het niet afhankelijk worden van een paar gedreven mensen. Dit is risicovol omdat de periode van verkenning tot en met realisatie van complexe projecten al snel 10 tot 15 jaar duurt. Zo'n lange periode kenmerkt zich door veel wissels in de personele bezetting. Natuurlijk verloop in het eigen IPM team, de komst van een aannemerscombinatie met een eigen team, inhuur van een ingenieursbureau met een eigen team, de oplevering aan de beheerders, steeds staan er nieuwe teams aan de lat. Hetzelfde geldt voor bestuurders. Met eens per 4 jaar verkiezingen en vier bestuurslagen krijg je in een samenwerkingsproject met vier overheden al snel zo'n 12 nieuwe bestuurders, met nieuwe ambities in een soms compleet veranderende politieke omgeving (nieuwe raden, bestuur, staten en kamer). Teamwissels betekenen ook dat het eigenaarschap kan verwateren, verdwijnen of anders ingevuld kan worden.

Als je continuïteit alleen leunt op mensen (medewerkers, bestuurders) is het kwetsbaar, het gaat om continuïteit van uitgangspunten en ontwerpprincipes. Borging van ruimtelijke kwaliteit betekent dus ook dat je de kwaliteitsambities weerbaar maakt tegen teamwissels. Ondermeer met producten. In de analogie van de kwaliteitsestafette: het gaat niet alleen om de individuele atleet maar ook altijd over het team en het estafettestokje.

In de huidige praktijk is ruimtelijke kwaliteit vaak van niemand en raakt daardoor ondergesneeuwd tussen technische, financiële en procesmatige belangen. Zonder expliciete borging in elke fase van een project bestaat het risico dat kwaliteit verwatert of zelfs verdwijnt.

Planerosie (bewerkte afbeelding op basis van: presentatie kwaliteitsestafette door Keesjan van Herik / WL)

Twee mogelijke rollen van ruimtelijke kwaliteit in HWBP opgaven

In HWBP projecten worden onder het “paraplubegrip” ruimtelijke kwaliteit eigenlijk twee verschillende rollen ondergebracht; enerzijds de inbreng van het belang van het bestaande landschap en alle kwaliteiten die daaraan kunnen worden toegekend en anderzijds de rol van het ruimtelijk ontwerp waarbij de verschillende onderkende belangen op elkaar worden afgestemd en worden geïntegreerd in één samenhangend plan voor het toekomstige landschap. Het feit dat deze twee rollen niet duidelijk van elkaar worden onderscheiden leidt vaak tot verwarring.

1. Ruimtelijke kwaliteit als belang en één van de projectdoelen

De inbreng van ruimtelijke kwaliteit in het planproces kan als één van de invalshoeken in een integraal planproces worden onderscheiden zoals verbeeld in het schema hieronder. Het gaat hierbij om het belang van de huidige ruimtelijke kwaliteit van het landschap op projectniveau goed in beeld te brengen aan de hand van begrippen zoals belevingswaarde, cultuurhistorische betekenis, schoonheid van het bestaande landschap en de gebiedsidentiteit. Deze inbreng wordt vastgelegd in een ‘landschapsbiografie’.

Voorbeeld: Waterschap Limburg heeft voor de beschrijving van de kenmerken en kwaliteiten van het landschap in de Maasvallei een kaarten serie met toelichting gemaakt waarin de hoofdkenmerken en kwaliteiten van de Maasvallei zijn verbeeld en verwoord op twee schaalniveaus; voor het Maassysteem als geheel en per deeltraject.

Ruimtelijke kwaliteit als 1 van 7 invalshoeken in een integraal plan (afbeelding: WL)

2. Ruimtelijke kwaliteit als integrerende discipline

Bij de ontwikkeling van integrale projecten treden (belangen-) tegenstellingen op. Naast het beschrijven van de huidige kwaliteiten in het landschap is het ook van groot belang om na te denken over de kwaliteit en samenhang tussen de gebruiksfuncties in het toekomstige landschap. Dit is de tweede rol voor de inbreng van ruimtelijke kwaliteit; die van integrerende en ontwerpende discipline in het planproces.

Deze ‘rol’ voor ruimtelijke kwaliteit richt zich op het samenbrengen en integreren van alle deelbelangen en -opgaven in een ruimtelijk kader en uiteindelijk in een ‘integraal plan’. Met de integrale scopebepaling op het gebiedsniveau wordt de omgevingscope en het bijbehorende ontwerpproces bepaald.

Door Ruimtelijke Kwaliteit in te zetten als planningsinstrument kunnen verbanden worden gelegd met een logische en vanzelfsprekende landschapsontwikkeling als wenkend perspectief (‘het goede plan’). Door te weten waar we vandaan komen, zien we scherper waar we heen willen en worden de veranderingen die nodig zijn beter voorstelbaar en uitlegbaar aan de omgeving. Door het ruimtelijke plan centraal te zetten, en met een goed en positief verhaal de omgeving tegemoet te treden kunnen bezwaren en vertragingen worden voorkomen en ontwerpen met ruimtelijke kwaliteit worden gerealiseerd.

Bron: Waterschap Limburg

Het maken van het goede plan door ruimtelijke kwaliteit te benutten als integrerende discipline en afwegingskader (afbeelding: WL)

Lessen uit de praktijk

Q-team waterschap Rijn en IJssel

interview in HWBP projectenboek, 2024

Meer aandacht voor ruimtelijke kwaliteit en meer draagvlak in de omgeving. Het Q-team Hoogwaterbescherming van het waterschap helpt hierbij met hun kennis van cultuurhistorie en landschap, ervaren Frank Meijer (Omgevingsmanager Waterschap Rijn en IJssel) en Marinke Steenhuis (Cultuurhistoricus, lid van Q-team Waterschap Rijn en IJssel).

Het project Den Elterweg-Zutphen vindt plaats in een gebied met veel landschappelijke en cultuurhistorische waarde. “Ons projectteam is zich hiervan heel bewust”, aldus Frank. “We willen zoveel mogelijk kansen benutten om die waarde tot zijn recht te laten komen. Daarom werken we met een extern team van specialisten: het Q-team, kort voor Quality Team.” Het kwaliteitsteam voor de dijkversterkingsprojecten van het waterschap bestaat uit drie landschapsarchitecten, een cultuurhistoricus en een secretaris.”

BREDERE BLIK

Marinke: “Het is een oud dijktracé, in een gebied dat rijk is aan verhalen. Met cultuurhistorisch onderzoek, onder meer via oude kaarten, ontdek je hoe het gebied zich door de eeuwen heeft ontwikkeld. Waar en wanneer ontstonden er dorpjes langs de rivier, op welke manieren probeerde men het water de baas te blijven? Dijken verhogen, overstromingsgebieden zoals de Baakse Overlaat, betonnen sluizen en stuwen: gaandeweg ontstaat er een soort film in mijn hoofd van hoe de generaties leefden, naast en met het water. Die film breng ik over op de leden van het projectteam, voor een bredere blik op het gebied.”

Frank: “Marinke laat ons het grotere plaatje zien. Ik zie alleen stukjes: een oude boerderij op een rivierduin, een schuttersputje... met haar kennis krijgen die losse elementen betekenis. En als je het hele verhaal van een gebied kent, krijg je er vanzelf respect voor. Het maakt je terughoudend om er zomaar aan de slag te gaan.” Marinke: “Dat Frank er zo over praat, is niet vanzelfsprekend. Bij de Ruimte voor Rivier-projecten was ruimtelijke kwaliteit een duidelijk doel, naast waterveiligheid. Maar in het HWBP moet de aandacht voor erfgoed en landschap uit de organisatie zelf komen, in dit geval het waterschap. Die aandacht is er gelukkig volop in het team van Frank.”

BREINEN OPREKKEN

Frank benadrukt in het contact met stakeholders, zoals bewoners, graag de verbindende kracht van cultuurhistorie en ruimtelijke kwaliteit. “Het begint vaak als een mijn-en-dijnverhaal: de bewoner vreest overlast of is bang dat hij zijn grond aan jou moet verkopen en heeft daar geen zin in. Maar vraag naar de geschiedenis van die grond en de verhalen komen los, uit het collectief geheugen of uit de familie zelf. Respect hebben voor hun binding met de grond levert veel vertrouwen op, en dus een betere verstandhouding.”

“‘Sober en doelmatig’, interpreteren wij vooral níet als werken met een technocratische blik”, legt Frank uit. Marinke: “Als Q-team willen we ‘de breinen oprekken’. Oftewel, de aspecten van cultuur, geschiedenis en landschap zo goed mogelijk in beeld brengen, zodat er afgewogen keuzes worden gemaakt die het gebied verrijken. Niet alleen door het waterschap, ook door de ingenieursbureaus. Voor veel bureaus is die brede blik nog nieuw.” Frank vult aan: “Kijken met zo’n brede blik is niet alleen leuk. Het is ook onmisbaar voor een zorgvuldige en duurzame inpassing van de nieuwe dijk in de bestaande omgeving. Daar helpt het Q-team ons mee”.

“ALS JE HET
VERHAAL VAN
EEN GEBIED
KENT, KRIJG
JE ER RESPECT
VOOR”

DIAGNOSE: DE INTEGRALE BENADERING VOEDT EEN KWALITEITSCULTUUR

DE RESULTATEN VAN DE INTEGRALE PROJECTEN VOEDEN HET GEZAMENLIJKE VERHAAL VAN DE WATERVEILIGHEID

Dat we nu moeten zorgen dat de samenwerking en het doorwerken vanuit de ruimtelijke kwaliteit goed geregeld moet worden, wordt ondersteund door de eerdergenoemde inzichten uit de "De traditie van bouwen met ruimtelijke kwaliteit is niet meer vanzelfsprekend" uitgevoerd door AT Osborne naar aanleiding van de motie van Tjeerd de Groot en Laura Bromet.

Manifest voor een kwaliteitscultuur van 'steeds beter' en een ruimtelijke blik op waterveiligheid

De oproep voor een meer integrale blik op de waterveiligheidsopgave, met het oog op de toekomst. De gehele watercommunity zal hier zijn steentje aan bij moeten dragen, binnen een cultuur waar waterveiligheid met ruimtelijke kwaliteit centraal staat. De basis daarvoor ligt in het verhaal dat iedereen herkent én kan vertalen naar zijn eigen werk. Via het verhaal werken we aan een cultuur waarin ontwerp, dialoog en samenwerking centraal staan. Zo werken we gezamenlijk naar toekomstbestendige oplossingen met meerwaarde voor mens en landschap.

Deze nieuwe cultuur zet in op een ontwerpende en beeldende aanpak, waarin kwaliteit bespreekbaar wordt gemaakt. Dit gebeurt vanuit een integrale benadering, waar de opgave meer is dan waterveiligheid alleen, maar ook wordt gedacht aan waterkwaliteit, biodiversiteit en ruimtelijke kwaliteit. De integrale visie haalt zijn validatie uit de lange termijn, want projecten van nu bepalen hoe Nederland er over 50 jaar uitziet. Door deze werkwijze ontwikkelt men gevoel voor hoe je slimmer, beter en sneller werken, met ruimte voor innovatie en lef – van bestuurders tot ingenieurs. Dit werkt alleen vanuit het alliantiegevoel: we zijn samen dijkwerkers, waterwerkers én maatschappijwerkers.

AANBEVELING: MONITOR EN VIER DE DOORWERKING VAN RUIMTELIJKE KWALITEIT IN DE UITVOERINGSPROJECTEN

DOE DIT SMART, MET KPI'S EN DOOR UITBREIDING VAN HET DUURZAAM- HEIDSDASHBOARD

Start een 'monitoringsprogramma Ruimtelijke Kwaliteit' en evalueer of de ambities van projecten daadwerkelijk worden gerealiseerd

Het organiseren van structurele monitoring en evaluatie op HWBP-programma niveau helpt om inzicht te krijgen in de toegevoegde waarde van ruimtelijke kwaliteit en om de geleerde lessen door te geven.

Meet de doorwerking van de vastgelegde principes op alle schaalniveaus

Rapporteer transparant over resultaten en leerpunten, zowel intern als extern. Betrek hierbij ook de provincie en maak inzichtelijk dat slim en doelmatig werken voor alle betrokken partijen werkt en tot gewenst resultaat leidt.

Vier successen en zet deze als highlights op de agenda van de jaarlijkse Dijkwerkersdag, de Duurzame Dijkendag en het Deltacongres

Maak hiervan een intake voor project- en programmateams en zet daarmee een benchmark waar de teams op uitgedaagd worden. Maak een overzicht van state of the art kennis over doelmatige planprocessen en ontwerp oplossingen en hou dit up-to-date. Deel contactpersonen van de succesvolle projecten voor verdere kennisuitwisseling en breng projectteams van aanpalende projecten met elkaar in contact.

Het CRA (2020) suggereert **Ruimtelijke Kwaliteit als thema** belangrijk te maken in het komende projectenboek, en het instellen van een **ruimtelijke kwaliteitsprijs** voor gerealiseerde projecten (CRA 2020). Ook bijzonder geslaagde gebiedsprocessen in de regio's kunnen op deze manier onder de aandacht worden gebracht.

AANBEVELING: ZORG VOOR KENNISDELING

Organiseer een lerende community voor ruimtelijke kwaliteit

De ruimtelijke kwaliteit van waterveiligheidsprojecten hangt voor een groot deel af van de kennis, ervaring en vooral ook de samenwerking van de mensen die eraan werken: Kennis en ervaring is breed aanwezig, maar ook versnipperd over waterschappen, gemeentelijke en provinciale ambtenaren, ontwerpers, ingenieurs en wetenschappers. Hierdoor wordt informatie niet altijd gevonden of benut, en werken partijen soms langs elkaar heen.

Het organiseren van een gezamenlijke kenniscommunity helpt om die kennis samen te brengen, toegankelijk te maken en beter te benutten voor alle betrokkenen. Zo kunnen kosten, tijd en middelen worden bespaard, en kunnen suboptimale keuzes in de uitvoering worden voorkomen. Vanuit het motto 'van uitvoeringskracht naar alliantiekracht' ligt er een goede basis om de bestaande dijkwerkers community verder uit te bouwen:

- Stimuleer een lerende community en **faciliteer kennisuitwisseling via platforms, interviews en thematische bijeenkomsten.**
- **Versterk bestaande netwerken en sluit aan bij bestaande community's** zoals de PAGW/HWBP community en HWBP dijkwerkerscommunity.

Richt de community niet alleen op het uitwisselen van inhoud, maar ook op het versterken van vaardigheden: samenwerken, ontwerpen, procesvaardigheden. Faciliteer het leren van elkaar en het uitwisselen van goede voorbeelden tussen projecten en regio's.

Deel lessen, best practices en innovaties, met specifiek aandacht voor het raakvlak van landschappelijke inpassing en ruimtelijke kwaliteit met andere disciplines. Betrek hierbij ook externe experts en ervaren ontwerpers.

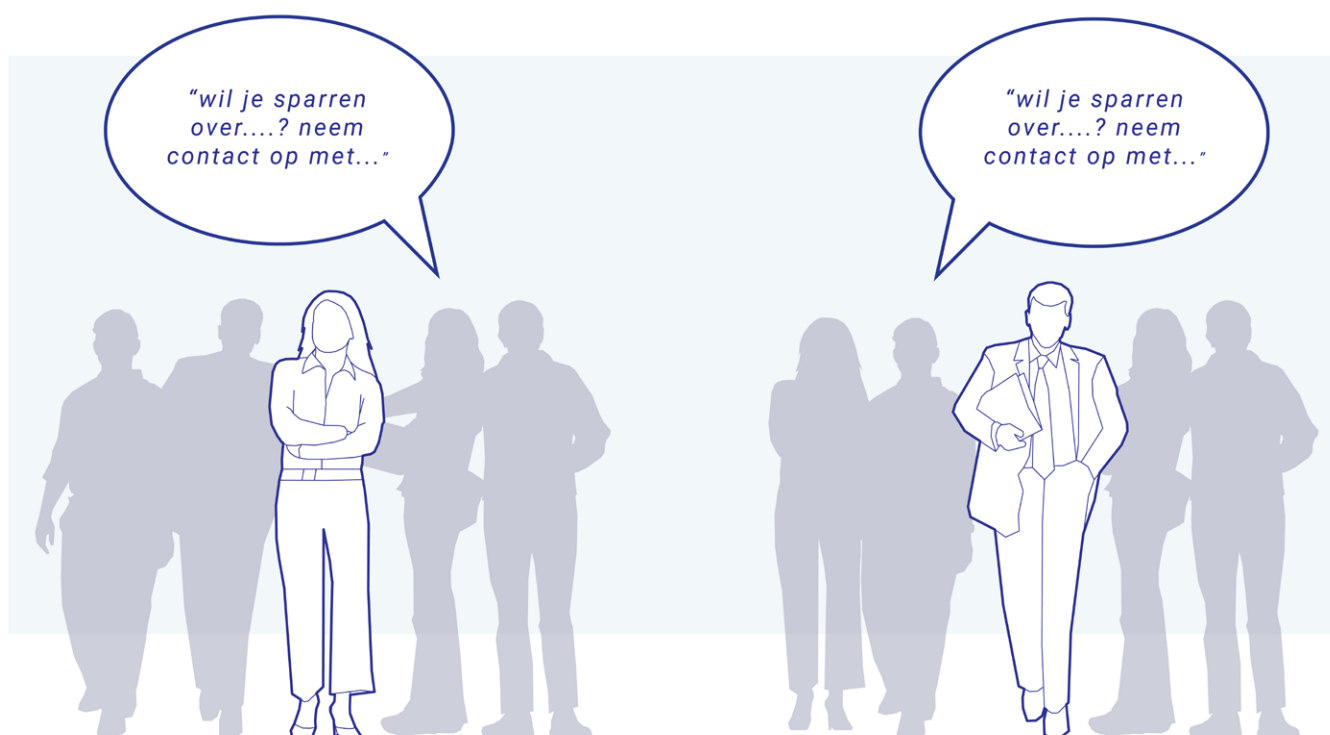
Organiseer ontwerpateliers en leerbijeenkomsten waar gebiedsgerichte opgaven centraal staan en professionals uit beleid, ontwerp en uitvoering samen worden gebracht. Dit kan op alle schaalniveaus interessant zijn. Betrek waterschappen en regionale partners nadrukkelijk, zodat praktijkervaring en uitvoeringskennis worden ingebracht. Benut ook de Roadmap Duurzaam HWBP waar kennis en voorbeelden toegankelijk zijn voor alle betrokken professionals.

Ontwikkel een cursus 'integraal ontwerpend werken' als onderdeel van de Dijkwerkersacademie

Investeer in twee gerichte opleidingsmodules als onderdeel van de Dijkwerkersacademie. Maak een programma op maat voor strategische beleidsmakers en een programma voor IPM-rolhouders uit uitvoeringsgerichte projectteams.

Richt de ene opleiding in voor professionals die in de fase voorafgaand aan de HWBP-projecten werken. Benader deze opleiding vanuit de technische opgave in samenhang met de omgeving/ruimtelijke kwaliteit.

Richt de andere opleiding in voor professionals die aan de opgave werken. Richt deze opleiding voor projectteams met name in voor technisch managers en omgevingsmanagers en combineer theoretische kennis en goede voorbeelden van praktische toepassing (ontwerp oplossingen en stappenplan per fase). Stem het programma af op het optimaal benutten van de roadmap per fase.

Ruimtelijk ontwerp in de projecten

Ruimtelijke beslissingen op verschillende schaalniveaus hangen samen. Om hier de juiste afwegingen in te maken is het organiseren van de juiste koppeling en integratie cruciaal. Het inzetten van ontwerpkracht helpt bij de opgaven op ieder schaalniveau vanuit een specifieke rol en met bijbehorende producten.

Op het niveau van de projecten, daar waar de inpassing, meervoudige inrichting of de gebiedsontwikkeling wordt uitgevoerd. Dat is waar de uitwerking van de hiervoor gemaakte keuzes een plek krijgt. Het gaat over de vormgeving van de waterkering, de kwalitatieve inrichting van de waterkering in zijn omgeving.

Het uitwerken van de juiste toekomstwaarde, belevingswaarde en gebruikswaarde creëren voor de grote ingreep die in het landschap plaats vindt, dat is waar het nu op aan komt.

De scope van de ruimtelijke ontwerp-opgave en daarmee het type oplossingen en vormgeving zijn afhankelijk van de scope van het project. Dit verschil laten we zien door de bouwstenen op de volgende pagina. De groene vakken en bollen gaan over de ruimtelijke inpassing, dit zijn cruciale ontwerpkeuzes en principes bij een inpassingsopgave. De blauwe (en groene) vlakken en bollen laten zien wat het palet aan ontwerp-oplossingen is bij de meervoudige inrichtingen, daar waar grotere ingrepen in het landschap plaats vinden ten behoeve van meerdere doelen dan alleen de waterveiligheidsopgave. De bruine (blauwe en groene) vlakken en bollen doen dat voor de gebiedsontwikkelingen, waar de grote knelpunten of opgaven voor meerdere thema's vragen om een groter plan of ontwikkeling en daarmee ontwerp-opgave.

OPGAVEN EN BELANGRIJKSTE KEUZES

Lokaal niveau: inrichtingsontwerp

- Integraal ontwerp dijkzone en medegebruik dijkprofiel
 - Dijk als groene verbinding: kruidenrijke dijken
 - Dijk als infrastructuur en verblijfsruimte: weginrichting/verblijfsplekken/maatwerklocaties
 - Medegebruik en inpassing steunbermen
- Uitwerking (natuur-inclusieve) maatregelen in het voor- en achterland
- Overslagbestendige kering <> bergingscapaciteit regionaal watersysteem
- Cultuurhistorische inbedding en continuïteit landschapsgeschiedenis leesbaar maken

ROL VAN RUIMTELIJK ONTWERP

Dijknarratief / dijkbiografie (cultuurhistorische basis voor ruimtelijke kwaliteitskader, oplossingen, samenwerking en draagvlak)

Ruimtelijk kwaliteitskader / Esthetisch programma van Eisen

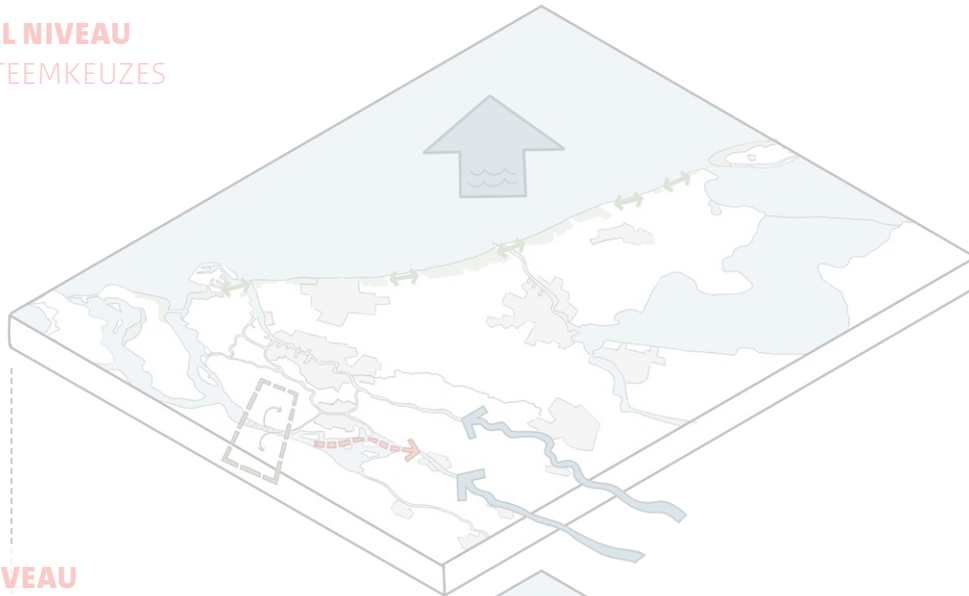
Integraal dijkontwerp

Landschapsplan, beplantingsplan, ontwerp openbare ruimte

Uitvoeringsbegeleiding

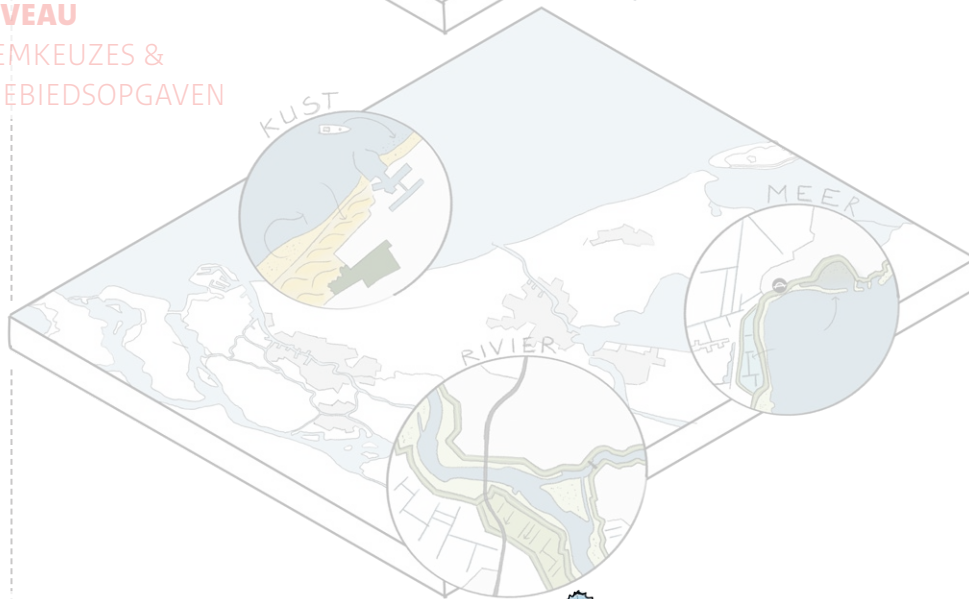
NATIONAAL NIVEAU

HOOFDSYSTEEMKEUZES

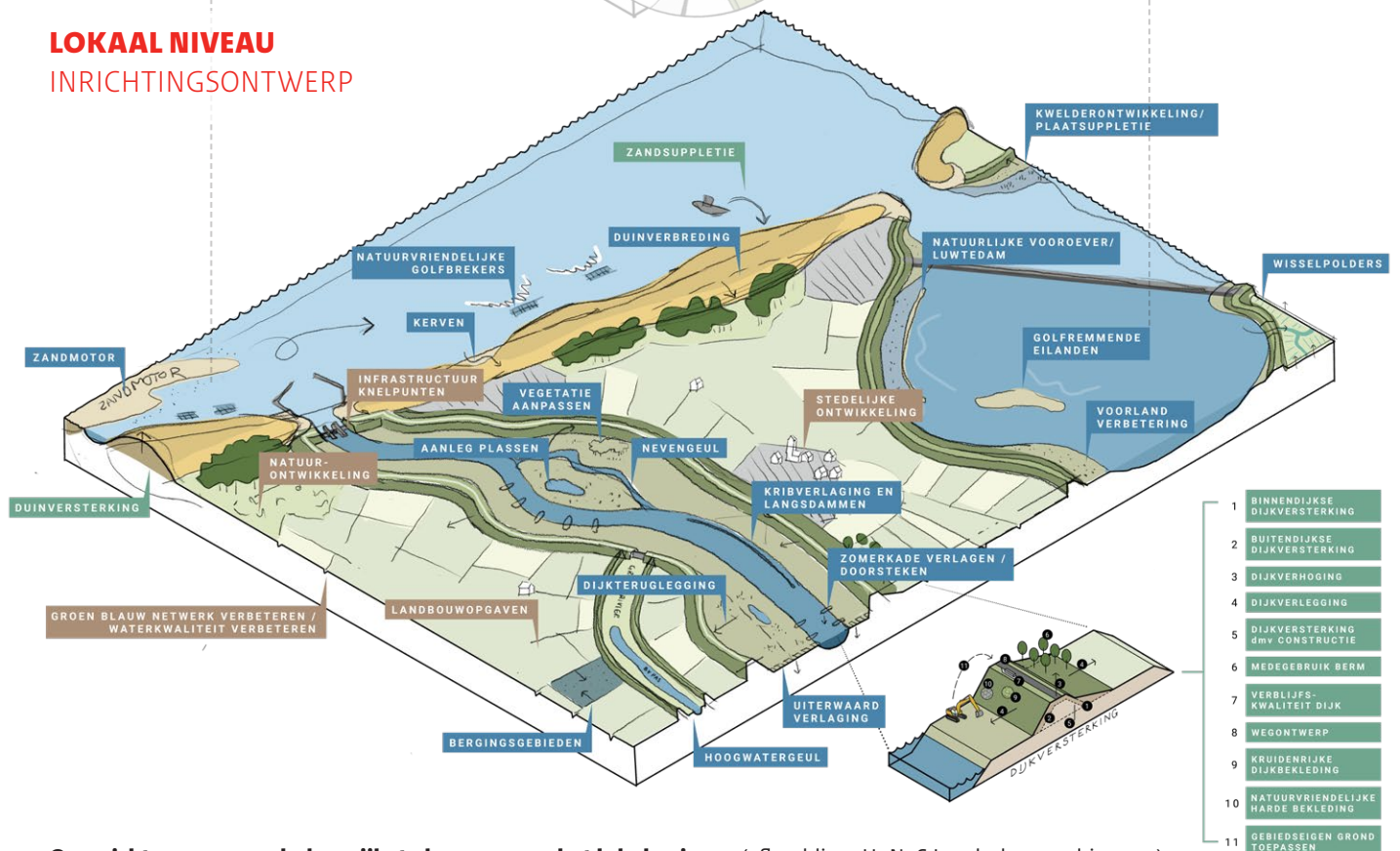
GEBIEDSNIVEAU

DEELSYSTEEMKEUZES & SYNERGIE GEBIEDSOPGAVEN

LOKAAL NIVEAU

INRICHTINGSONTWERP

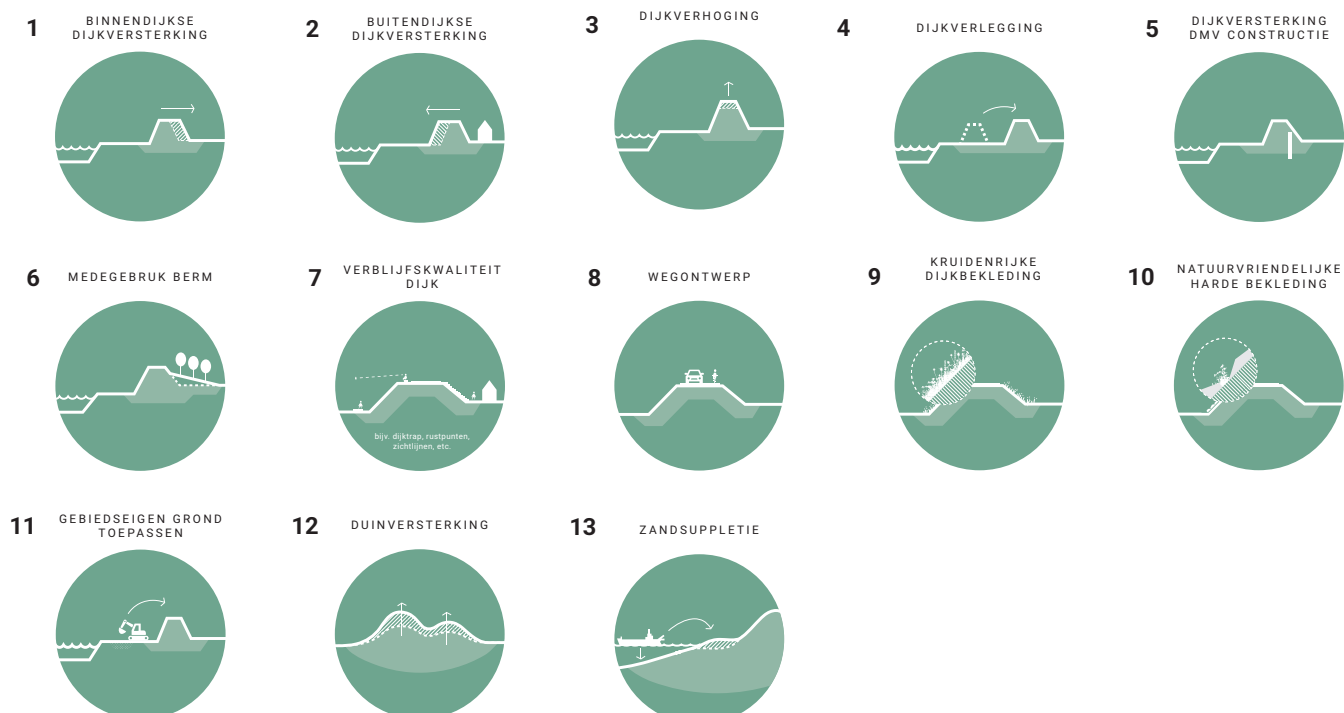

Overzicht opgaven en belangrijkste keuzen voor het lokale niveau (afbeelding: H+N+S Landschapsarchitecten)

BOUWSTENEN

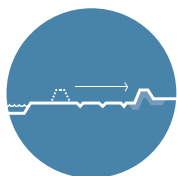
	RIVIER rivierdijk	MEER meerdijk	KUST zeedijk
INPASSING	verschillende typen dijken 1/ binnendijkse dijkversterking 2/ buitendijkse dijkversterking 3/ dijkverhoging 4/ dijkverlegging 5/ dijkversterking d.m.v. constructie		
MEERVOUDIGE INRICHTING	14/ dijkteruglegging 15/ nevengeul 16/ hoogwatergeul groene rivier of bypass 17/ uiterwaard verlaging 18/ zomerkade verlagen/doorsteken 19/ vegetatie aanpassen 20/ aanleg plassen 21/ kribverlaging en langsdammen 22/ waterbergings-/retentiegebied hoofdwatersysteem of regionaal watersysteem	23/ natuurlijke vooroever of luwtedam 24/ golfremmende eilanden 25/ voorland verbetering	duinen natuurlijke kering 12/ duinversterking hogere en bredere duinrij 13/ zandsuppletie kustlijn stabiel houden
GEBIEDS-ONTWIKKELING	koppelkansen met gebiedsopgaven (andere programma's maar versterkingsopgave koppelen aan gebiedsopgaven) 32/ stedelijke ontwikkeling/uitbreiding 33/ infrastructuur knelpunten 34/ landbouw opgaven 35/ natuurontwikkeling 36/ groen-blauw netwerk verbeteren / waterkwaliteit verbeteren		

INPASSING

MEERVOUDIGE INRICHTING

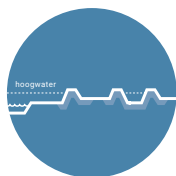
14 DIJKTERUGLEGGING

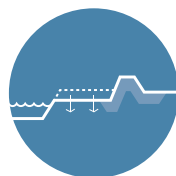
15 NEVENGEUL

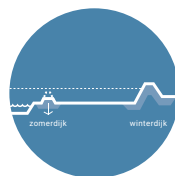
16 HOOGWATERGEUL a) groene rivier of b) bypass

17 UITERWAARD VERLAGING

18 ZOMERKADE VERLAGEN/DOORSTEKEN

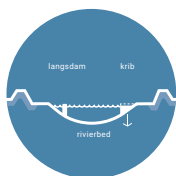
19 VEGETATIE AANPASSEN

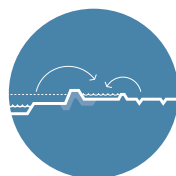
20 AANLEG PLASSEN

21 KRIJVERLAGING EN LANGSDAMMEN

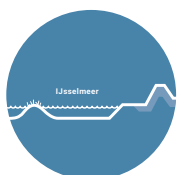
22 BERGINGSGBIEDEN a) hoofdwatersysteem of b) regionaal watersysteem

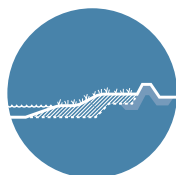
23 NATUURLIJKE VOOROEVER / LUWTEDAM

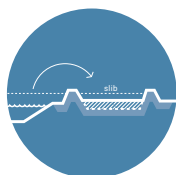
24 GOLFREMMEDE EILANDEN

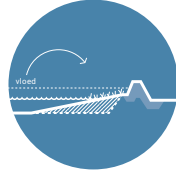
25 VOORLAND VERBETERING

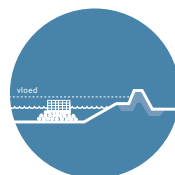
26 WISSELPOLDERS

27 KWELDER ONTWIKKELING / PLAATSUPPLETIE

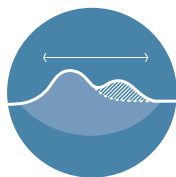
28 NATUURVRIENDELIJKE GOLFBREKERS

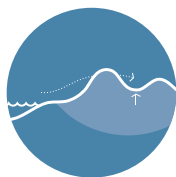
29 ZANDMOTOR

30 DUINVERBREIDING

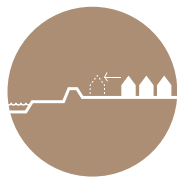

31 KERVEN

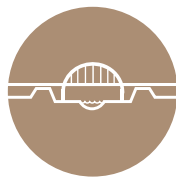

GEBIEDSONTWIKKELING

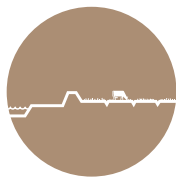
32 STEDELIJKE ONTWIKKELING

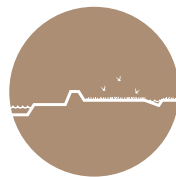
33 INFRASTRUCTUUR KNELPUNTEN

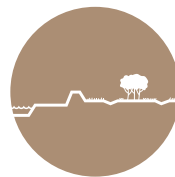
34 LANDBOUW OPGAVER

35 NATUURONTWIKKELING

36 GROEN-BLAUW NETWERK VERBETEREN/ WATERKWALITEIT VERBETEREN

3.

Tot slot

Tot slot

SAMEN AAN DE SLAG

Vindt elkaar

De waterveiligheidsopgaven in Nederland zijn groot en veelzijdig. Het gaat niet alleen om techniek, maar vooral om mensenwerk. Wij hebben vakmanschap, creativiteit en samenwerking nodig. Alleen zo kunnen we veiligheid en ruimtelijke kwaliteit verbinden. Van dijkversterkingen op lokaal niveau tot strategische keuzes op nationaal niveau: in de gebieden komt alles samen. Elk schaalniveau krijgt pas betekenis als mensen en disciplines elkaar weten te vinden.

Een kwaliteitsestafette

De aanbevelingen in deze aanpak zou je kunnen zien als een estafettestokje dat steeds doorgegeven wordt. Zo wordt ruimtelijke kwaliteit in de waterveiligheidsopgaven doorgegeven van nationaal beleid via programma's en gebieden tot trajectaanpak en uiteindelijk in concrete uitgevoerde projecten en beheer. We schetsen de reis van het estafettestokje door al deze werelden en langs alle mensen die werken aan waterveiligheid. We vragen jullie het stokje aan te pakken, er goed voor te zorgen door te werken aan gedragen producten en heldere afspraken om het stokje vervolgens door te geven.

Geef het kwaliteitsstokje door

Geef de leidende principes uit de Ontwerpnota Ruimte door. Voeg daar water en bodem aan toe en zorg ervoor dat deze steviger verankerd raakt in de nationale programma's. Zie deze principes als de inhoud waarop we gezamenlijk verder bouwen.

Werk samen op nationaal niveau. Richt een strategisch atelier water, bodem en ruimte in: een plek waar de verschillende Rijksprogramma's samenkomen, kaarten op tafel leggen en zichtbaar maken in welke gebieden de grootste opgaven samenlopen. Vanuit dit overzicht ontstaat een eenduidige koers richting de gebieden.

Organiseer werkplaatsen in de regio. Daar worden de leidende principes vertaald naar het gebied en versterkt met gebiedseigen principes. Hier verbinden we de grote lijnen met de lokale praktijk. Benoem integratoren – bruggenbouwers vanuit Rijksprogramma's én vanuit de projecten – die samen een actief netwerk vormen in het gebied.

Bepaal samen met gebiedspartners de juiste omgevingsscope van projecten. Kijk bewust naar kansen voor synergie in de projectopdracht. Leg de verbinding met nationale en lokale programma's en benut de gebiedskennis in de werkplaatsen.

Zorg voor een levende kennisbasis. Gebruik de Roadmap Duurzaam HWBP als kompas, versterk en verbindt de verschillende community's en investeer in opleiding, zodat kennis en vaardigheden niet alleen behouden blijven maar ook groeien.

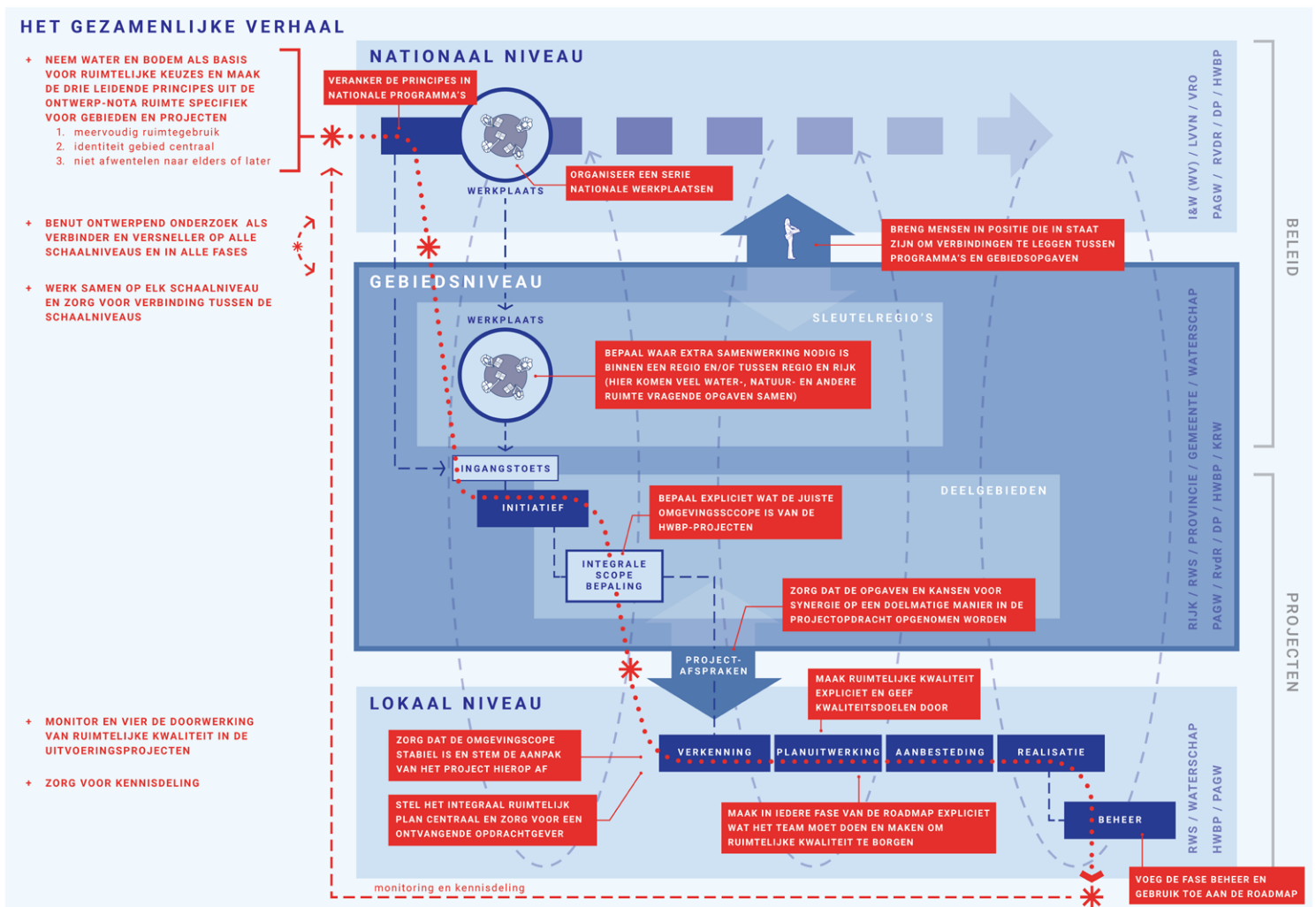
Blijf volgen hoe de principes doorwerken. Monitor de stappen door alle schaalniveaus heen, zodat we zeker zijn van de uitvoering van projecten met ruimtelijke kwaliteit.

Blijf daarin samenwerken

Met deze aanpak hebben wij het eerste stukje gelopen. We geven het stokje nu graag door aan jullie. Elke stap, hoe groot of klein ook, draagt bij aan een veiliger en mooier Nederland.

De kracht van deze estafette zit in samenwerking en in vertrouwen dat de volgende loper het stokje verder brengt. Blijf elkaar inspireren, blijf kennis delen en blijf bouwen aan verbinding tussen waterveiligheid en ruimtelijke kwaliteit. Zo houden we Nederland toekomstbestendig, veilig én leefbaar.

Wij bedanken iedereen die heeft meegewerkt aan deze aanpak. Van de ambassadeurs en de klankbordgroep die met ons meedachten en de juiste vragen stelden, tot iedereen die in de ateliers zijn kennis en ideeën heeft gedeeld. Dankzij jullie ligt er nu een Aanpak waterveiligheid en ruimtelijke kwaliteit waar iedereen die aan de waterveiligheidsopgaven van Nederland werkt mee verder kan.

(afbeelding H+N+S Landschapsarchitecten)

(afbeelding: H+N+S Landschapsarchitecten)

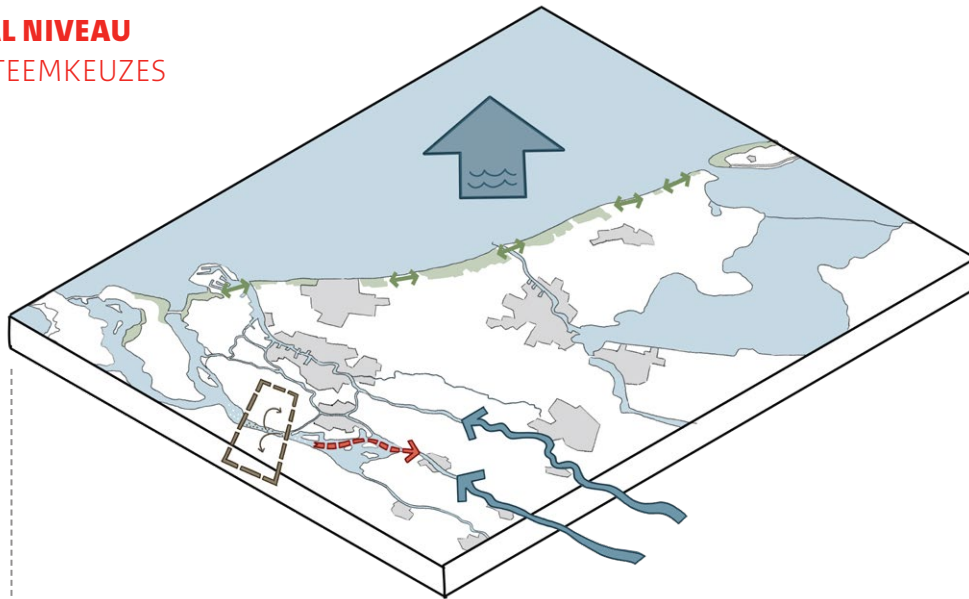
Ontwerpen vanuit een gecoördineerde aanpak waterveiligheid en ruimtelijke kwaliteit

Ruimtelijke beslissingen op verschillende schaalniveaus hangen samen. Om hier de juiste afwegingen in te maken is het organiseren van de juiste koppeling en integratie cruciaal.

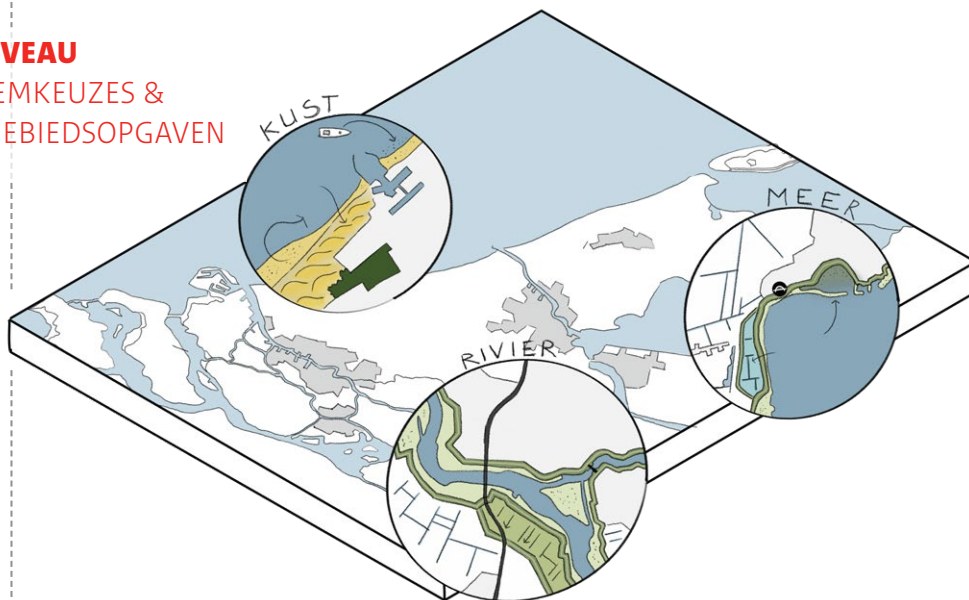
Ontwerpkraft kan helpen bij de opgaven op ieder schaalniveau vanuit een specifieke rol en producten:

OPGAVEN EN BELANGRIJKSTE KEUZES	ROL VAN RUIMTELIJK ONTWERP
Nationaal niveau: hoofdsysteemkeuzes • Lange termijn strategie Zeespiegelstijging • Hoofdafvoer verdeling • Laagwater-verdeling: • Zoutindringing • Scheepvaart condities • Zoetwaterbeschikbaarheid • Hoogwater-verdeling: • Distributie hoogwatergolven • Sedimenthuishouding, sedimentbalans, bodemligging en -erosie, baggeren • Natuurnetwerk Nederland en systeemcondities (gradienten & verbindingen, areaal, dynamiek & natuurlijke processen)	Ontwerpend onderzoek Opgaven in beeld brengen Narratief met hoofd & bijzaken, bepalen volgorde en hierarchie in de betooglijn Water en Bodem als Basis Faciliteren bestuurlijk keuze proces Faciliteren maatschappelijke discussie
Gebiedsniveau: deelsysteemkeuzes & synergie gebiedsopgaven • Regionale uitwerking meerlaagse veiligheid • Aard, context van de versterkingsopgave en positie van de waterkering (integrale scope bepaling) • Waterkerende landschappen, adaptieve gebieden • Verkortingen kustlijn/dijktrajecten (stormvloedkeringen) • Ruimte voor de rivier, dijkteruglegging • Reserveringsgebieden met kansen en beperkingen voor regionale ontwikkeling • Omgang piekbuien en wateroverlast, koppeling met regionale aanpak droogte & zoetwatervoorziening • Waterkwaliteit en KRW doelen • Regionale uitwerking nature based solutions, koppeling natuuropgaven <> verkleining versterkingsopgave • Regionale afvoer- en bergingscapaciteit: peilbesluiten hoofdwatersysteem <> afvoermogelijkheden regionaal watersysteem	Ontwerpend onderzoek Regionaal ontwerp / gebiedsontwikkeling Kwaliteitsteams / supervisor Landschapsbiografie Gebiedsnarratief / gebiedsagenda
Lokaal niveau: inrichtingsontwerp • Integraal ontwerp dijkzone en medegebruik dijkprofiel • Dijk als groene verbinding: kruidenrijke dijken • Dijk als infrastructuur en verblijfsruimte: weginrichting/verblijfsplekken/maatwerklocaties • Medegebruik en inpassing steunbermen • Uitwerking (natuur-inclusieve) maatregelen in het voor- en achterland • Overslagbestendige kering <> bergingscapaciteit regionaal watersysteem • Cultuurhistorische inbedding en continuïteit landschapsgeschiedenis leesbaar maken	Dijknarratief / dijkbiografie (cultuurhistorische basis voor ruimtelijke kwaliteitskader, oplossingen, samenwerking en draagvlak) Ruimtelijk kwaliteitskader / Esthetisch programma van Eisen Integraal dijkontwerp Landschapsplan, beplantingsplan, ontwerp openbare ruimte Uitvoeringsbegeleiding

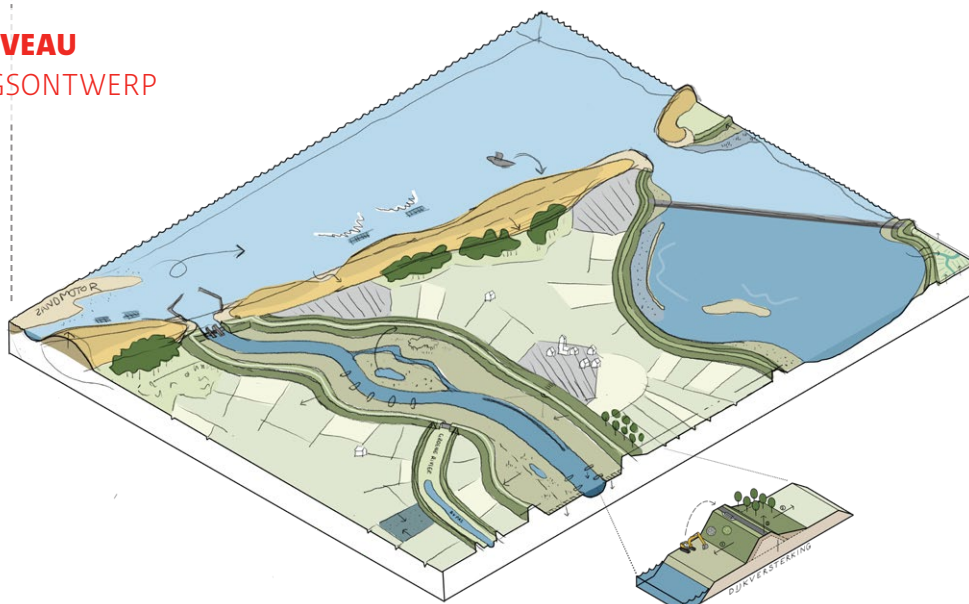
NATIONAAL NIVEAU
HOOFDSYSTEEMKEUZES

GEBIEDSNIVEAU
DEELSYSTEEMKEUZES &
SYNERGIE GEBIEDSOPGAVEN

LOKAAL NIVEAU
INRICHTINGSONTWERP

Overzicht opgaven en belangrijkste keuzen per niveau (afbeelding: H+N+S Landschapsarchitecten)

PRINS HENDRIK ZANDDIJK TEXEL

Foto: Daphne de Bruijn Blauwdruk

WOLFEREN-SPROK

Foto: Jorrit Lousberg

BYPASS KAMPEN - REEVEDIEP

Foto: H+N+S Landschapsarchitecten / Siebe Swart

OOIJEN-WANSSUM

Foto: H+N+S Landschapsarchitecten / Hans van der Meer

ZANDMOTOR

Foto: H+N+S Landschapsarchitecten / Siebe Swart

KUSTWERK KATWIJK

Foto: Dirk Verwoerd / ZJA Architects & Engineers, Ballast Nedam, Royal HaskoningDHV, OKRA Landschapsarchitecten

AFFERDEN-DREUMEL

Foto: H+N+S Landschapsarchitecten / Siebe Swart

HAGESTEIN-OPHEUSDEN

Foto: H+N+S Landschapsarchitecten / Siebe Swart

4.1 Perspectief IJssel-Vecht Delta

GEBIEDSNIVEAU - GEBIEDSPERSPECTIEF / NARRATIEF

DE OPGAVE

De opgave ontstond vanuit het besef dat sectorale dijkversterkingen op de lange termijn niet houdbaar zijn en de realisatie van de PAGW-ambitie een grote vraag op de ruimte legt. Medewerkers van het Waterschap Drents Overijsselse Delta (WDOD) en PAGW-uitvoeringsconsortium (RWS, RVO, Staatsbosbeheer) signaleerden de urgentie om breder te kijken. Tegelijkertijd werden er kansen gezien op systeemniveau, mede dankzij Bert Bijkerk, die vanuit het HWBP het concept Keteldelta introduceerde. Dit concept toonde aan dat de opgaven van HWBP en PAGW inhoudelijk én financieel met elkaar verbonden konden worden.

Cruciaal was de financiële toezegging vanuit PAGW (ministeries van I&W en L&VN), waardoor het mogelijk werd om te starten met het gebiedsperspectief. Zonder deze bijdrage zou HWBP zich beperkt hebben tot Ketelmeer, Zwartemeer, IJssel en Vecht.

Het gebiedsperspectief viel buiten de scope van het HWBP, waardoor samenwerking noodzakelijk werd. WDOD nam de trekkersrol op zich en ook provincie Overijssel en PAGW sloten zich aan. Ook op landelijk niveau werd samengewerkt, met een sterke duo-aanpak van adviseurs van de programmadirectie HWBP en het programma PAGW. Het formuleren van een heldere, integrale opdracht bleek lastig maar essentieel. Door commitment van PAGW, HWBP, WDOD, Provincie, Gemeente Zwolle en Gemeente Kampen kon dit worden gerealiseerd. Een slimme aanpak was het ‘downsizen’ van het integrale perspectief onder de noemer integrale ‘pre-verkenning’, waardoor het klein en behapbaar bleef. De houding van “meer met ongeveer” – durven handelen zonder dat alles vastligt – was hierbij doorslaggevend.

DE PARTIJEN

Trekkers: PAGW (SBB, RVO, RWS), HWBP, WDOD, Provincie Overijssel, gemeente Zwolle en gemeente Kampen. **Opdrachtgevers:** Ministerie I&W, Ministerie L&VN, Provincie Overijssel en Waterschap Drents Overijsselse Delta. **Samenwerkingspartners:** RWS Midden-Nederland, Provincie Flevoland, Waterschap Zuiderzeeland. **Landelijke samenwerking:** Adviseurs Programmadirectie HWBP en programmateam PAGW. **Bestuurlijke ambassadeurs:** o.a. Martijn Dadema en Dirk Siert Schoonman. **Toekomstige betrokkenen:** Rijksoverheid, via DP IJsselmeergebied, DP Rijn, DP Zoetwater, KRW, NOVEX.

DE UITDAGING

De grootste uitdaging was het creëren van een door de vier opdrachtgevers gedeelde opdracht, het verbinden van opgaven vanuit verschillende beleidsdomeinen/programma's en de focus te krijgen/houden op systemisch kijken. In de IJssel-Vechtdelta komen tal van nationale, regionale en lokale opgaven samen. Maar hoe breng je die bij elkaar in een gedeelde opdracht? Dit vergde toewijding op directeuren/MT-niveau en handigheid en doorzettingsvermogen vanuit het kernteam Perspectief IJVD. Daarnaast was het lastig om alle relevante partijen aan boord te krijgen en te

houden, zeker gezien de verschillende belangen en verantwoordelijkheden.

Ook het overtuigen van alle stakeholders dat samenwerking daadwerkelijk winst oplevert voor zoetwater, ecologische waterkwaliteit en natuur én waterveiligheid, vraagt om zorgvuldige framing en communicatie én om tijdige bestuurlijke afstemming. Hiertoe is de afgelopen periode geïnvesteerd in een open netwerk van professionals (ambtelijk en bestuurlijk). Het risico bestaat dat de partners terugvallen in afbakenende patronen rond eigenaarschap, belangen, scope/opdrachten en het gemeenschappelijk doel van het gebiedsperspectief uit het oog verliezen. Van belang is dat regionale bestuurders zich georganiseerd hebben in een informeel bestuurlijk overleg (2 provincies, 2 waterschappen en 2 gemeenten) waarin zij richting geven aan een samenhangende aanpak en systemische kijk op de water- en ruimtelijke opgaven in de IJssel-Vechtdelta.

DE INZICHTEN & VERVOLG

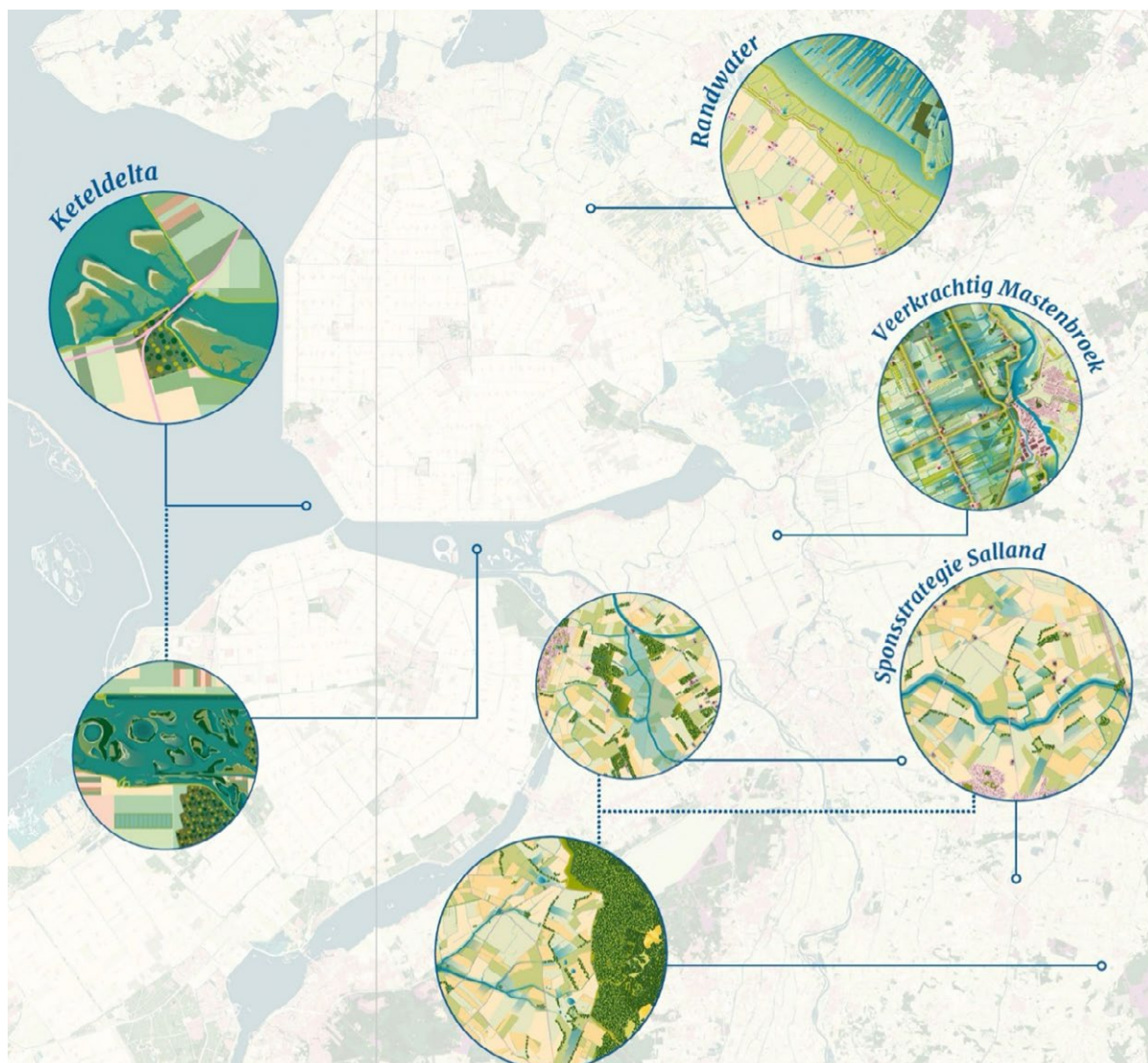
In deze fase werd een gedeeld perspectief gecreëerd via een ontwerpende aanpak als inspirerende voedingsbodem voor de IJssel-Vechtdelta. Voor de water- en ruimtelijke opgaven zijn kansrijke oplossingsrichtingen verkend, en het principe van Water en Bodem als Basis én het systemisch kijken is concreet gemaakt. Er is een open netwerk van professionals (bestuurlijk en ambtelijk) ontstaan dat via een lerende aanpak het concept verder verspreidt.

Het succes is te danken aan de ‘tussenruimte’ die is benut: tussen organisaties, tussen de verschillende (sectorale) programma's en thema's. Er is ruimte gecreëerd om samen kansen te vinden en die te verrijken. De lessen uit deze casus worden breed gedeeld, onder andere tijdens de netwerkbijeenkomsten van het perspectief en via de bestuurlijke ambassadeurs.

Voor de volgende fase is het van belang om:

- Te werken aan de doorwerking (het laten landen) van het perspectief in lopende programma's, projecten, beleidsprocessen.
- Dit kan door bijvoorbeeld de HWBP-programmering te benutten voor een meer systemische aanpak van de waterveiligheidsopgave in synergie met andere opgaven zoals PAGW. En door concrete HWBP-projecten te koppelen aan PAGW-opgaven. Dit vergt het maken van financiële afspraken tussen o.a. HWBP en PAGW.
- De community (het open netwerk) levend te houden.
- De opdrachtgevers van Rijk en Regio en het bestuurlijke netwerk te adviseren en inspireren over het gewenste vervolg zodat commitment blijft bestaan voor een samenhangende, systemische aanpak van de opgaven in de IJssel-Vechtdelta.

Vanuit de HWBP-systematiek is de integrale scopebepaling de volgende stap. Zet bijvoorbeeld in op een systeemanalyse / -onderzoek naar de waterveiligheidsopgaven in het Ketelmeer / in de IJssel-Vechtdelta in synergie met andere opgaven.

Overzichtskartaal uit het gebiedsperspectief voor de IJssel-Vechtdelta met de deelgebieden (afbeelding: Polyfern)

inzooms van de verschillende deelgebieden (afbeelding: Polyfern)

4.2 Zuidwestelijke Delta

NATIONAAL NIVEAU, GEBIEDSNIVEAU EN VERKENNINGSFASE

DE OPGAVE

In de Zuidwestelijke Delta liggen de komende twaalf jaar relatief weinig HWBP-projecten, terwijl er juist een aanzienlijk aantal PAGW-opgaven speelt. Tegelijkertijd groeit de wens om meerdere werken met nature-based oplossingen en maatschappelijke meerwaarde. Toch is er – in tegenstelling tot bijvoorbeeld de IJssel-Vechtdelta – nog geen initiatief van de grond gekomen dat deze ambities concreet maakt. In deze deelsessie verkenden wewat nodig is om zo'n initiatief te starten en welke kansen er liggen.

DE PARTIJEN

Vanuit de HZ University of Applied Sciences is er in een 'living lab' een onderzoek opgezet naar waterkerende landschappen en een systeem van wisselpolders in de Zak van Zuid-Beveland. Via het Living Lab is onder diverse partijen meer begrip en draagvlak ontstaan voor dit nieuwe systeem. Ontwerpend onderzoek en een zorgvuldig participatieproces hebben bijgedragen aan bewustwording rond toekomstige opgaven op het gebied van waterveiligheid, waterkwaliteit en natuur (PAGW).

Toch blijkt aansluiting op het HWBP-proces lastig. Het project in de Zak van Zuid-Beveland bevindt zich al in de verkenningsfase, en de optie van wisselpolders is in de zeef naar het VKA afgevalen. Nieuwe inzichten uit onderzoek kunnen daardoor niet meer worden meegenomen in het afwegingskader.

DE UITDAGING

De casus illustreert een fundamenteel spanningsveld: er wordt op twee momenten in de tijdslijn tegelijk gewerkt. Enerzijds is er de noodzaak tot voortgang in het HWBP-traject, anderzijds bevinden het Rijk en de hogeschool zich nog in de onderzoeks- en gebieds-perspectieffase. Hierdoor ontstaat een mismatch tussen kennis-ontwikkeling en besluitvorming.

De centrale vraag is dan ook: hoe creëer je ruimte voor een bredere blik op de opgave in een gebied waar urgentie, sentiment en bestaande processen domineren?

DE INZICHTEN EN HET VERVOLG

De huidige HWBP-versterkingen bieden een kans om te investeren in oplossingen die kunnen meegroeien met toekomstige opgaven. Dit vraagt om een bredere kijk op kosten: niet alleen de initiële investering, maar ook de terugkerende kosten bij zeespiegelstijging. Door nu te kiezen voor adaptieve oplossingen kunnen we toekomstige kosten beperken. Toch blijkt het voor het waterschap lastig om deze richting te verantwoorden binnen de huidige kaders.

Zet de juiste mensen om tafel

Bij de start van de voorverkenning is het wenselijk dat er een diverse groep betrokken partijen, inclusief grondeigenaren, aangehaakt is. Het moet duidelijk zijn dat er een essentiële en expliciete koppeling met zowel PAGW als HWBP en het Deltaprogramma is

Neem de tijd

Het gaat hier echt om de bereidheid om tijd te nemen, zoals verwoord door Co Verdaas: "We moeten de toekomst naar voren halen en de tijd nemen." Tegelijkertijd klinkt ook de oproep van David van Raalten: "We moeten nu uitvoeren en dijken versterken."

Dit vraagt om MKBA's en ruimtelijke scenario's langer naast elkaar te laten bestaan in het proces van de waterveiligheidsopgaven

Stel het grotere verhaal centraal

Door partijen continu mee te nemen in het grotere verhaal ontstaat begrip en ruimte voor het gesprek over alternatieve gebiedsinrichting. Zet dus niet alleen in op waterveiligheid, maar kies bijvoorbeeld voor klimaatadaptatie als centraal uitgangspunt. Dit biedt een breder perspectief en opent de deur naar integrale oplossingen.

Maak ruimte voor het experiment en borg het bij de juiste instanties

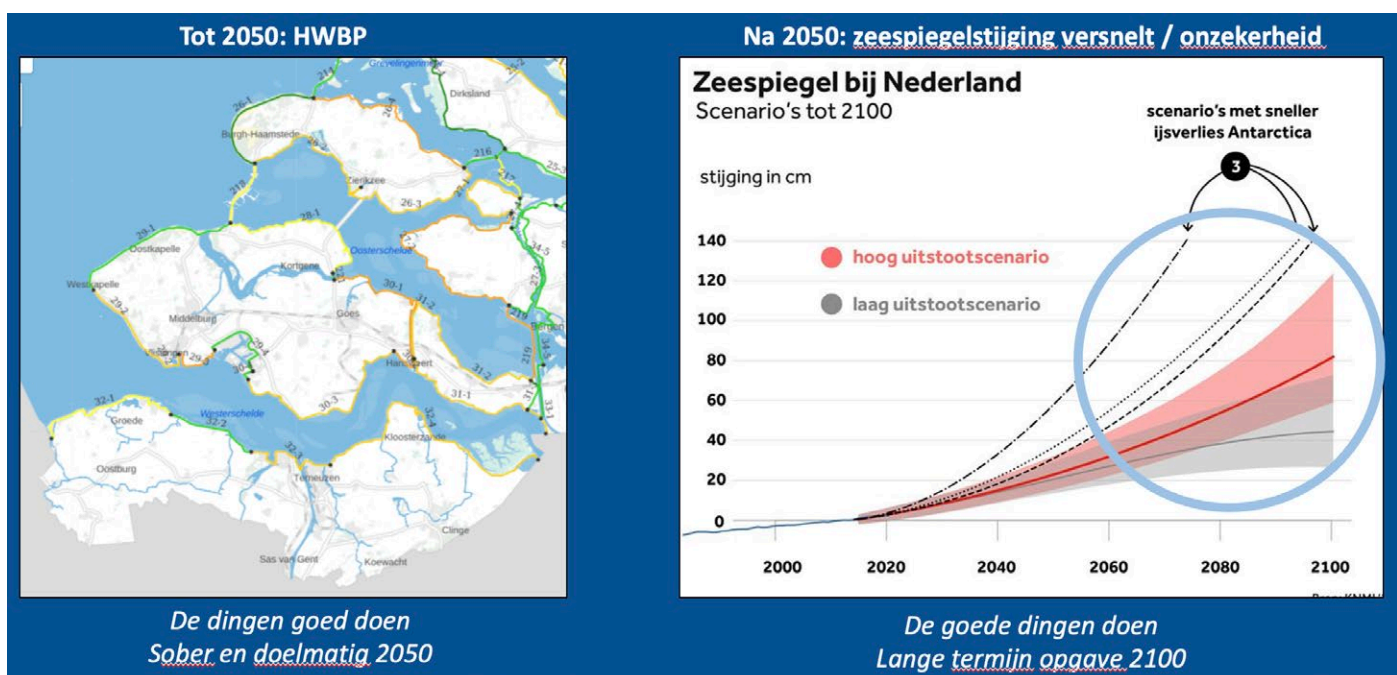
Door een integrale scopebepaling en ruimte voor experiment wordt er ruimte gecreëerd om echt verder dan het hier en nu te kunnen denken. Vanuit dat perspectief zijn adaptieve vormen van waterveiligheid – zoals het toewerken naar een waterkerend landschap – veel kansrijker en kunnen zo wel expliciet onderdeel worden van de scope.

Zorg voor betrokkenheid van en afstemming tussen de nationale programma's

Alleen als alle partijen samen een lijn uitzetten en het gezamenlijk belang centraal zetten kunnen we de landschappelijke alternatieven goed afwegen ten opzichte van de reguliere versterkingsmethodes. Dit vraagt om betrokkenheid van PAGW, Natura 2000, HWBP-directie, bestuurders van het waterschap en andere sleutelspelers.

Verkenning 'geven en nemen' - ruimtelijke schets als onderdeel van het gesprek
(afbeelding: Lisanne Struckman, Wageningen University)

Agenderen van het vergroten van de scope: door een lange termijn bril nu de goede dingen doen is sober en doelmatig
(afbeelding: presentatie Hogeschool Zeeland Teun Terpstra)

4.3 Gebiedsontwikkeling 1Dyk

GEBIEDSPROCES IN EEN VERKENNINGSFASE

DE OPGAVE

Het project 1Dyk was een dijkverbetering aan de Friese Waddenkust tussen Koehool en Lauwersmeer. Het traject heeft een lengte van 47 km dijk. Vanaf de verkenningfase werd gewerkt met een gebiedsgerichte aanpak. Naast hoogwaterveiligheid (HWBP) waren het ecologisch herstel van het Waddengebied (PAGW) en de verrijking van het omliggende landschap integraal onderdeel van de ambitie. Er werd gewerkt op basis van een systeemanalyse en een ruimtelijk kwaliteitskader. Momenteel bevindt het project zich in de planuitwerkingsfase. Er is een gebiedsdocument opgesteld met de gezamenlijke ambitie: “dijk versterkt, randen verzacht, gebied verrijkt.” Drie dragers vormen de basis voor gebiedsontwikkeling: zoetwaterbeschikbaarheid, ecologische meerwaarde en brede welvaart.

DE PARTIJEN

De opgave werd gedragen door het samenwerkingsverband 1DYK en een stuurgroep met Wetterskip Fryslân, Provincie Fryslân, Rijkswaterstaat, gemeenten Noardeast-Fryslân en Waadhoeke, It Fryske Gea en LTO.

Binnen het programmabureau werkten een ambtelijk programma-team en een onafhankelijke procesbegeleider en ontwerpleider aan de integrale uitwerking van het plan.

DE UITDAGING

Op een aantal delen van de dijk tussen Koehool en het Lauwersmeer wilde Wetterskip Fryslân een brede groene dijk maken. Om tot een meer kansrijke verlening van de omgevingsvergunningen te komen, was de integraliteit van het plan belangrijk. Door middel van een Gebiedsplan moest dit concreet vorm krijgen. Kwesties die om uitwerking vroegen waren onder andere: kleiwinning, zoet-zout overgangen (kwelderontwikkeling), multifunctioneel gebruik van opvaarten, en het inpassen van ecologische structuren in agrarisch gebied (klutenplas). Er zijn bouwstenen ontwikkeld voor de dijkzone zelf, het buitendijkse en het binnendijkse gebied. Deze vormden de basis voor oplossingen die zowel de ecologische als waterveiligheidsopgaven verbonden.

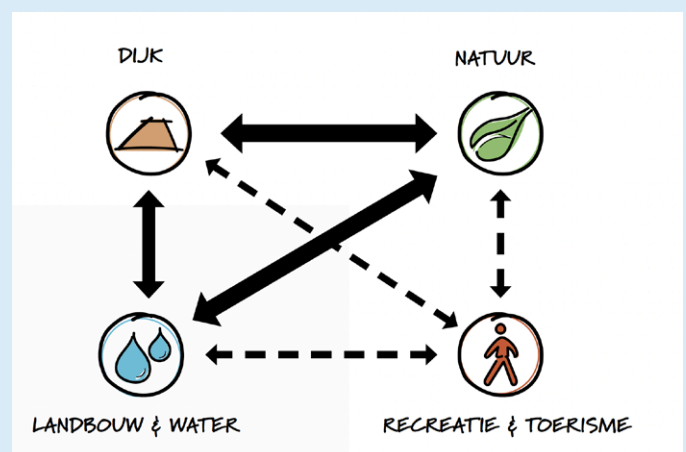
In een proces van ontwerpend onderzoek en met inzet van een procesbegeleider en een coördinerend ontwerpleider vanuit het programmabureau werd het Gebiedsplan verder vormgegeven. Met als ambitie: “een overwinningsspeech voor iedereen.”

DE INZICHTEN EN HET VERVOLG

Het is niet gelukt om tot één gebiedsplan te komen, dat past bij de dijkverbetering Koehool-Lauwersmeer.

Ondanks bestaande samenwerkingen en gedeelde doelen bleek het plan niet breed gedragen. Hieruit komen enkele belangrijke lessen naar voren. Allereerst is een heldere governancestructuur essentieel: duidelijkheid over rollen, verantwoordelijkheden en besluitvorming voorkomt vertraging en misverstanden. Daarnaast blijkt het opbouwen van vertrouwen cruciaal, zowel tussen organisaties als met de omgeving. Dat vraagt om tijd: zorgvuldige procesvoering verdient voorrang boven tempo alleen. Terwijl deze tijd er door de HWBP mijlpalen voor de dijkversterking niet was. Een gebiedsproces binnen één jaar afronden bleek niet haalbaar. Het zoeken naar meer ruimte in de tijd voor dit soort complexe processen en opgaven is cruciaal om stappen te kunnen zetten.

Wel hielp het inzetten op een gezamenlijk beeld- en taalgebruik – dus woord én visualisatie – om complexe inhoud inzichtelijk te maken en gezamenlijk richting te zoeken. Daarbij geldt ook: niet alles hoeft met alles verbonden te worden. Keuzes maken en afbakenen vergroot de slagkracht. Tot slot vraagt dit soort complexe opgaven om bestuurlijke moed: de wil om samen te gaan staan voor integrale oplossingen, ook als dat schuurt met bestaande kaders of belangen.

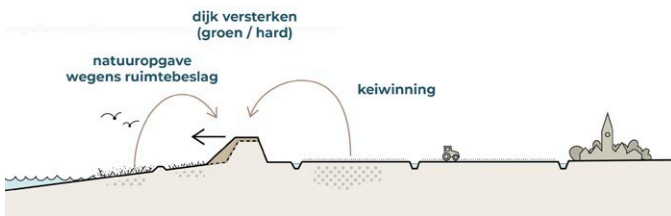

De samenhang tussen de opgaven voor en rondom de dijk tussen Koehool en Lauwersmeer uit gebiedsplan 1DYK (afbeelding: Abe Veenstra)

Opgave

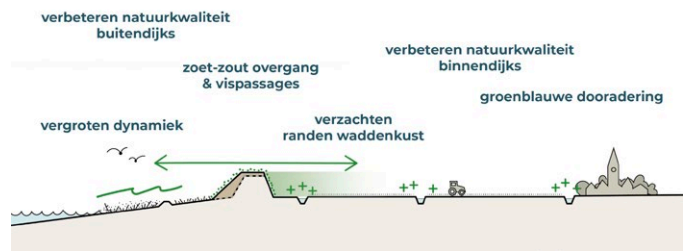
'dijk versterken'

Opgave

'randen verzachten'

Opgave

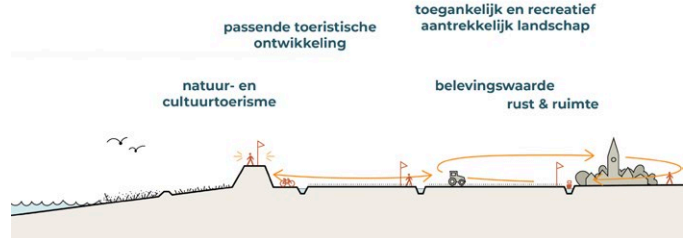
'toekomstbestendige landbouw'

Opgave

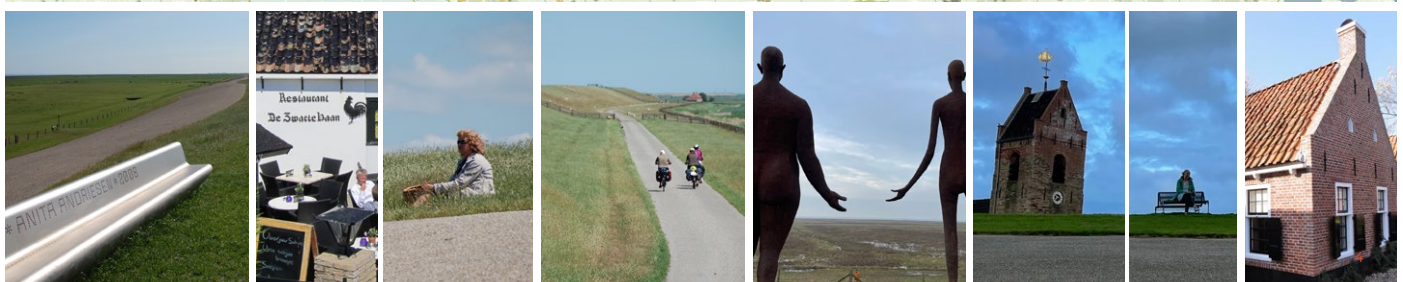

'gebied verrijken'

De opgaven voor en rondom de dijk tussen Koehool en Lauwersmeer uit gebiedsplan 1DYK (afbeelding: Abe Veenstra)

1 lânskip, 1 dyk

De dijk in en als onderdeel van het landschap (afbeelding: Abe Veenstra)

4.4 Werkplaats Zuidelijke Waaldijk

INITIATIEFFASE

DE OPGAVE

Waterschap Rivierenland is gestart met het versterken van de Zuidelijke Waaldijk. Deze heeft een lengte van 85 kilometer, waarvan naar verwachting zo'n 70 kilometer versterkt moet worden. Men wil opvolging geven aan een belangrijke les uit eerdere projecten: circulariteit is te weinig een thema, natuurcompensatie hobbelt achteraan en we zijn te laat om mee te koppelen. Daarom is gestart met een brede inventarisatie van kansen op synergie met andere opgaven in het gebied. De versterkingsopgave raakt aan meerdere urgente thema's, zoals klimaatadaptatie, natuurontwikkeling, duurzaamheid, verstedelijking en waterverdeling. In aanloop naar de komende verkenning is door Waterschap Rivierenland samen met het Hoogwaterbeschermingsprogramma in de initiatieffase een viertal werkplaatsen georganiseerd in 2024

DE PARTIJEN

Op initiatief van het waterschap en de programmadirectie HWBP hebben een groot aantal (regionale) partijen met ruimtelijke en/of wateropgaven in de werkplaatsen de kansen voor het verbinden van opgaven uitgewerkt. Omgevingspartners als de provincie Gelderland, Staatsbosbeheer, Rijkswaterstaat, het Wereld Natuur Fonds, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de grondstof- en brandstofbranche maar ook de drie gemeenten leverden input vanuit de regio.

DE UITDAGING

De kern van de opgave ligt in het formuleren van een integrale scope op trajectniveau, waarin opgaven met elkaar verbonden worden en elkaar versterken. Hoe maken we werk met werk en versterken we de dijk op een manier dat we ook opgaven als natuurcompensatie, PAGW en KRW bedienen. Hoe zorgen we dat we duurzaam werken en bijvoorbeeld gebiedseigen grond inzetten? Kunnen we de boogde drinkwaterwinning in het gebied nog bedienen? Ook het voorkomen van lock-ins is cruciaal: hoe voorkomen we dat toekomstige wenselijke systeemaanpassingen vanuit Rvdr2.0 niet worden geblokkeerd door nu noodzakelijke waterveiligheidsoplossingen en woningbouwontwikkelingen? En er is sprake van bodemerosie die moet worden gestopt waarvoor het meergeulenconcept vanuit Rvdr2.0 mogelijk een oplossing biedt.

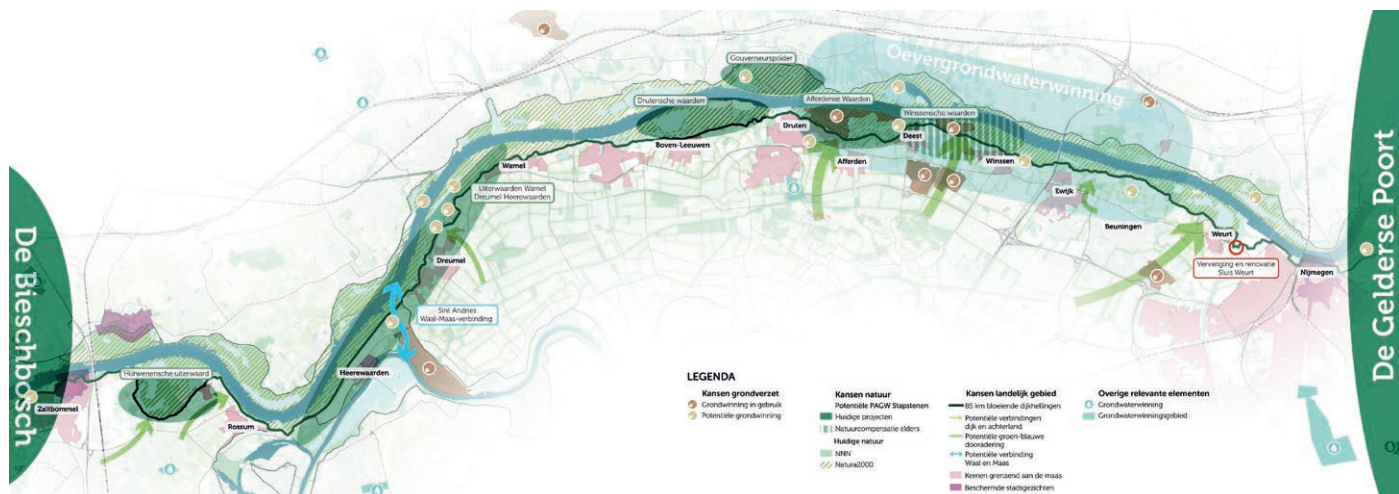
Daarnaast is de vraag of en waar ruimte gereserveerd moet worden voor rivierverruiming of andere adaptieve maatregelen. De urgentie om vooruit te kijken is groot: het veiligstellen van ruimte voor klimaatadaptieve ingrepen, het voorkomen van verdroging en het borgen van een robuuste waterverdeling bij extremen kan niet wachten. In een regio als Nijmegen, waar verstedelijking in hoog tempo doorgaat, ontstaat ruimtedruk die vraagt om zorgvuldige keuzes.

DE INZICHTEN EN WENSEN VOOR HET VERVOLG

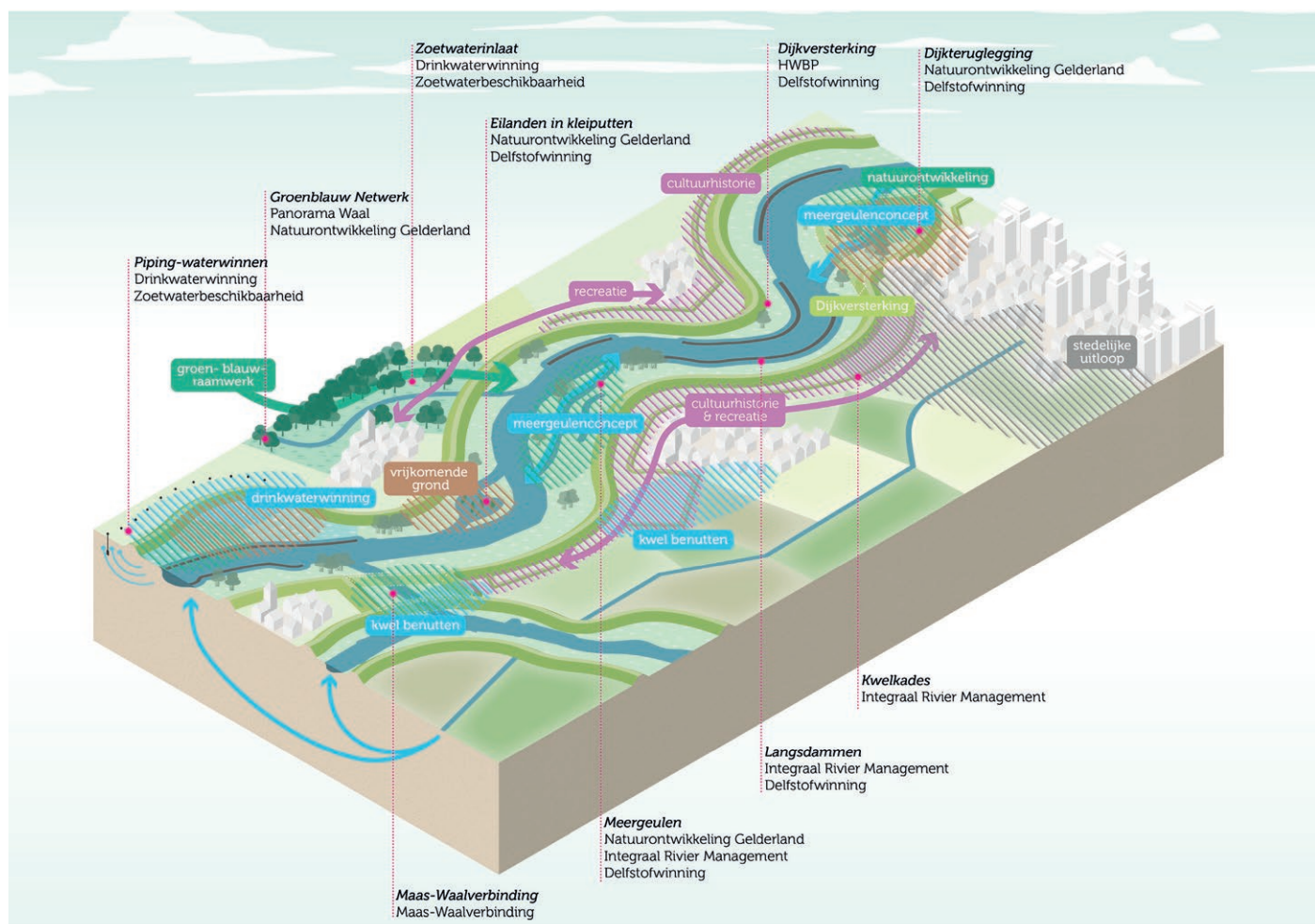
De vroege inventarisatie in de initiatieffase door middel van werkplaatsen heeft geleid tot een perspectief met vier kansrijke locaties en opgaven langs de Zuidelijke Waaldijk. In plaats van te spreken over 'meekoppelen' is gewerkt aan het daadwerkelijk verbinden van opgaven. De ambitie is om de dijkversterking niet alleen te realiseren als veiligheidsopgave, maar als hefboom voor een bredere gebiedsontwikkeling.

Vanuit eerdere projectrealisaties is ingezet op het verkennen van de synergiekansen met de dijkversterkingsopgave, zodat ook rekening kan worden gehouden met lange termijnmaatregelen en adaptieve keuzes in beeld komen. Zo kunnen toekomstige lock-ins worden voorkomen en blijft ruimte beschikbaar voor strategische koppelingen. Dit vraagt om adaptieve ontwerpen die flexibel zijn ingericht.

Voor de Zuidelijke Waaldijk Oost, het traject Weurt-Dreumel, hebben het waterschap en het Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat/DGWB-programma Rvdr2.0 in 2025 de betekenis van de synergieopgaven voor het dijkontwerp daarna onderkend. Dit heeft geleid tot afspraken tussen het ministerie en het waterschap die in de zomer van 2025 zijn vastgelegd in een intentieovereenkomst voor samenwerking.

Integrale scope op trajectniveau, verschillende opgaven op de kaart (afbeelding: veenenbosbosch landschapsarchitecten)

Samenvattend kaartbeeld van de opgaven (afbeelding: veenenbosbosch landschapsarchitecten)

4.5 Steyl-Maashoek

REALISATIE- EN BEHEERFASE

DE OPGAVE

De waterkering bij de Maashoek in Steyl voldeed niet meer aan de waterveiligheidsnormen: de hoogte was onvoldoende, de kans op piping verhoogd en de afsluiting niet betrouwbaar. Bij hoogwater moest een demontabele wand worden geplaatst en stond het plein onder water. Omdat Steyl een historisch kloosterdorp met beschermd dorpsgezicht is, moest de dijkversterking zorgvuldig worden ingepast met behoud van zichtlijnen en ruimtelijke kwaliteit. De opgave was een duurzame kering te ontwerpen die veiligheid biedt en tegelijk de belevingskwaliteit minimaal aantast. De oplossing werd een zelfsluitende vlotterkering die onzichtbaar is en bij hoogwater automatisch omhoog komt.

DE PARTIJEN

De opdrachtgever van de dijkversterking was Waterschap Limburg. Vanaf de initiatieffase was een Q-team betrokken en tijdens de planuitwerking en aanbesteding borgde een 'design board', bestaande uit een Q-teamlid en een technisch manager, de ruimtelijke kwaliteit. Vanwege het beschermd dorpsgezicht vond regelmatig afstemming plaats met de welstandscommissie en erfgoedinstanties. Bewoners en ondernemers dachten mee via een omgevingswerkgroep. De zelfsluitende kering werd gerealiseerd door de Dijkzone Alliantie Steyl, bestaande uit: Dura Vermeer, Ploegam, Hollandia Infra, Next Architecten, Trafique, Maters en De Koning, Svasek Hydraulics, Fugro en Vlotterkering®.

DE UITDAGING

Deze casus illustreert meerdere uitdagingen, zowel technische als maatschappelijke en ruimtelijke. Gezien de beperkte ruimte was er maatwerk nodig bij Steyl-Maashoek, wat betekende dat de standaard "groene dijk" of "harde kering" niet voldeed. Dit creëerde een uitdaging voor het waterschap omdat er veel nieuwe afwegingen en keuzes moesten worden gemaakt, maar tegelijkertijd creëerde dit ook ruimte voor een creatieve en innovatieve oplossing.

Hoewel zelfsluitende keringen in Nederland al bestaan, waren die tot dan toe klein van schaal. De kering bij Steyl-Maashoek is op veel grotere schaal (lengte circa 130–140 m van de kering, met een kerende hoogte van ongeveer 3 meter). Een dergelijke schaalvergroting betekende dat het concept goed moest worden onderbouwd. Daarnaast waren er strenge betrouwbaarheidseisen, de kering moet voldoen aan wettelijke normen voor waterveiligheid én moet bij een correcte werking de volledige bescherming bieden. Daarom is uitgebreid getest op lektheid in een mock-up, met speciale afdichtingsrubbers.

Omdat het dorp Steyl beschermd dorpsgezicht is mocht het karakter van de dijkversterking het uitzicht op en vanaf de Maas niet onherstelbaar aantasten. Dat betekende dat het ontwerp een balans moest vinden tussen veiligheid én behoud van landschappelijke en ruimtelijke waarden.

DE INZICHTEN EN HET VERVOLG

In Steyl-Maashoek is de grootste zelfsluitende kering van Nederland gerealiseerd, waardoor Steyl weer voor de komende decennia beschermd is tegen hoogwater van de Maas. Het project toont dat innovatieve, op maat gemaakte waterkeringstechnieken effectief kunnen werken op grotere schaal en in complexe omgevingen. Tegelijkertijd laat het zien dat waterveiligheid en landschappelijke en cultuurhistorische waarden hand in hand kunnen gaan. Omdat Steyl een beschermd dorpsgezicht is, was er vanaf het begin een duidelijke stok achter de deur om ruimtelijke kwaliteit te borgen. Het ontwerp moest niet alleen voldoen aan strikte veiligheidsnormen, maar ook het dorpsgezicht, de zichtlijnen op de Maas en de recreatieve waarde van de plek respecteren. De zelfsluitende kering fungeert in ruststand als een "balkon aan de Maas" en levert daarmee maatschappelijke en landschappelijke meerwaarde. De uitgesproken wens uit de omgeving om het 'venster op de Maas' te behouden maakte dat een traditionele dijkversterking niet mogelijk was, wat vroeg om out-of-the-box denken en een innovatieve aanpak die niet eerder op deze manier was toegepast.

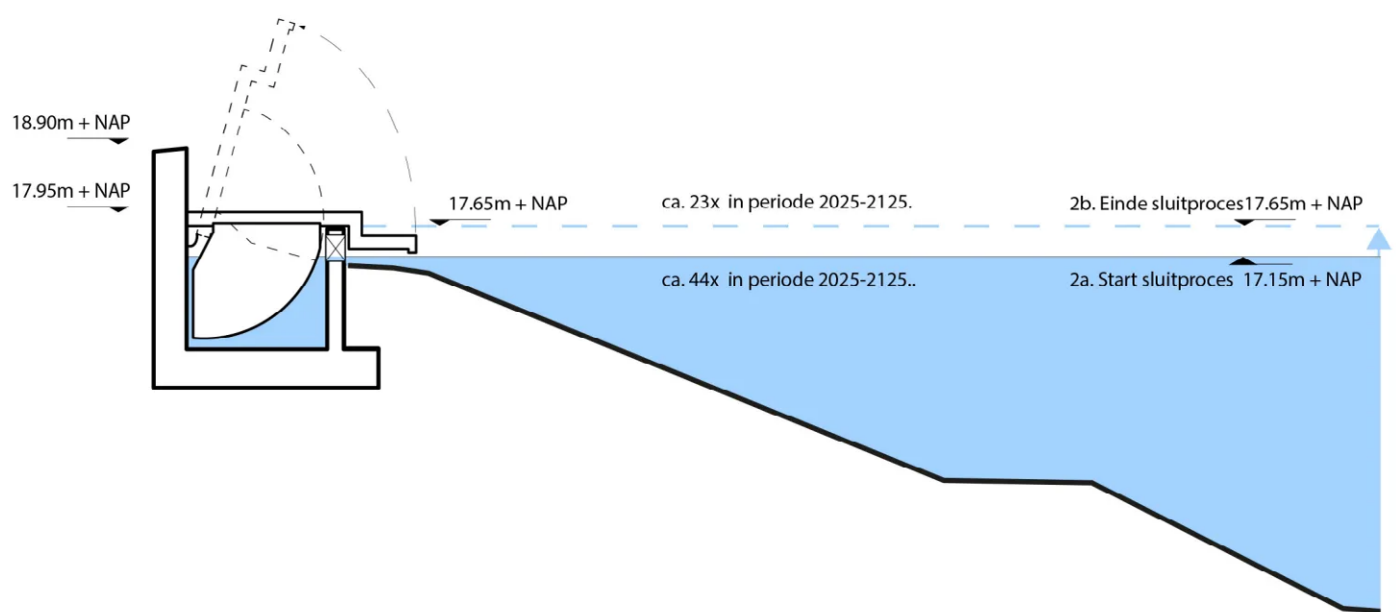
In de planuitwerkingsfase is bewust ruimte voor innovatie gelaten. Hoewel de ontwerpprincipes duidelijk begrensd waren, kregen aannemers binnen die kaders voldoende ontwerprijmte. Dit werd gestructureerd via de EPvE-methode, waarbij basis eisen in een strak kader werden vastgelegd, terwijl binnen dat kader vrijheid ontstond om technische en ruimtelijke oplossingen uit te werken. De Golden Circle-benadering why, how, what maakte helder welke ontwerprijmte er was: bijvoorbeeld dat een kademuur niet breder mocht zijn dan een vastgestelde maat, maar de wijze waarop dit werd ingevuld vrij bleef. Deze aanpak werkte sturend op de keuzes van aannemers, ondersteunde een goede manier van overdracht en stimuleerde vernieuwende ideeën.

Ook in het gunningsproces werd deze benadering doorgezet. Er waren duidelijke beoordelingscriteria, verdeeld over twee rondes op basis van de EPvE-methode. Ruimtelijke kwaliteit werd expliciet zichtbaar gemaakt en zwaar meegewogen in de EMVI-beoordeling. Aannemers werden beoordeeld op de haalbaarheid van hun technische oplossing, de integrale landschappelijke en architectonische inpassing, het beperken van omgevingshinder en de prijs. Hierdoor ontstond de noodzaak voor aannemers om serieus na te denken over ruimtelijke kwaliteit en samen te werken met landschapsarchitecten om tot een integraal voorstel te komen.

De uitkomst was een flexibele aannemer met aantoonbaar gevoel voor ruimtelijke kwaliteit. Daarmee vormt dit project een waardevolle blauwdruk voor hoe technische innovatie, omgevingswensen en erfgoedbescherming succesvol kunnen worden gecombineerd. Voor de toekomst kan Steyl-Maashoek dan ook dienen als voorbeeld voor andere complexe dijktrajecten.

De zelfsluitende kering van Steyl-Maashoek, ingepast in het beschermd dorpsgezicht (foto: Eva Bloem)

Doorsnede van het mechaniek van de zelfsluitende kering (afbeelding: Trafique)

Intellectuele eigendomsrechten met betrekking tot uitgaven

Alle intellectuele eigendomsrechten met betrekking tot de inhoud, waaronder tekst, geluid en/of beeld, van deze uitgave berusten bij H+N+S B.V. en/of haar licentiegevers. Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van H+N+S B.V. en/of haar licentiegevers, is het niet toegestaan om enige inhoud openbaar te maken en/of te verveelvoudigen. [Voor zover openbaarmaking en/of verveelvoudiging is toegestaan, moet steeds de bron worden vermeld indien dit wettelijk of contractueel verplicht is. Commercieel of onrechtmatig gebruik van enige inhoud van deze uitgave is niet toegestaan.]

Inspanningsverplichting achterhalen rechthebbenden

H+N+S B.V. heeft haar uiterste best gedaan om rechthebbenden van de inhoud, waaronder tekst, geluid en/of beeld, van deze uitgave te achterhalen. Indien u (mede)rechthebbende bent op enige inhoud en voor het gebruik daarvan niet als (mede)rechthebbende bent genoemd of daarvoor geen toestemming hebt verleend waar die wel vereist was, verzoeken wij u onmiddellijk contact op te nemen via mail@hnsland.nl.

Disclaimer ten aanzien van uitgaven

H+N+S B.V. heeft uiterste zorg besteed aan de inhoud van deze uitgave. H+N+S B.V. wijst echter iedere vorm van aansprakelijkheid af voor onvolkomenheden of onjuistheden ten aanzien van de inhoud van de uitgave. H+N+S B.V. behoudt zich het recht voor de inhoud van de uitgave te wijzigen zonder dit vooraf aan te kondigen.

Levering van concepten

Zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van H+N+S B.V. is het niet toegestaan om enige door H+N+S B.V. geleverde concepten, waaronder concept uitgaven, openbaar te maken en/of te verveelvoudigen.

